

Sociaal en Cultureel Planbureau

Frans Knol

Rijswijk, september 1996

Delen in het stadsgebied

De sociaal-ruimtelijke differentiatie in de
agglomeraties van de vier grote steden

INHOUD

VOORWOORD

- 1 INLEIDING
 - 1.1 Achtergronden
 - 1.2 De omvang van het stadsgebied
 - 1.3 De data
 - 1.4 Opbouw van de publicatie

- 2 ACHTERGRONDEN VAN DE SOCIAAL-RUIMTELIJKE DIFFERENTIATIE IN HET STADSGBIED
 - 2.1 Inleiding
 - 2.2 De stad binnen de gemeentegrenzen
 - 2.2.1 Algemeen
 - 2.2.2 De binnensteden
 - 2.2.3 De 19e eeuwse wijken
 - 2.2.4 Vroeg 20e eeuwse wijken
 - 2.2.5 Vroeg naoorlogse wijken
 - 2.2.6 Recente wijken
 - 2.3 Sociaal-ruimtelijke differentiatie in de stad binnen de gemeentegrenzen
 - 2.4 Sociaal-ruimtelijke differentiatie in het stadsgebied
 - 2.4.1 Mobiliteit
 - 2.4.2 Spreiding
 - 2.5 Conclusie

- 3 DE SOCIAAL-RUIMTELIJKE DIFFERENTIATIE IN HET STADSGBIED
 - 3.1 Inleiding
 - 3.2 De stad als geheel en zijn omgeving: gebiedscategorieën
 - 3.3 Een typologie van de wijken in het stadsgebied naar inkomen en bouwwijze
 - 3.4. Gebiedscategorieën en wijktypen
 - 3.5 Homogeniteit en heterogeniteit in het stadsgebied
 - 3.6 Conclusie

- 4 RECENTE ONTWIKKELINGEN IN DE SOCIAAL-RUIMTELIJKE DIFFERENTIATIE IN HET STADSGBIED EN HOMOGENISERINGSTENDENSEN IN DE STAD
 - 4.1 Inleiding
 - 4.2 De stadsgebieden van de vier grote steden
 - 4.2.1 Demografische ontwikkelingen
 - 4.2.2 Ontwikkelingen in de welstand van de bevolking
 - 4.3 Binnenstedelijke ontwikkelingen
 - 4.3.1 Homogeniseringstendensen
 - 4.3.2 De wijktypen en homogeniseringstendensen
 - 4.4 Conclusie

- 5 FACTOREN VAN INVLOED OP DE VERSCHILLEN EN OP HOMOGENITEIT: BEWONERSOORDELEN OVER DE DELEN VAN HET STADSGBIED
 - 5.1 Inleiding
 - 5.2 Oordelen over de buurt, een vergelijking tussen gebiedscategorieën
 - 5.3 Verhuisgeneigdheid, verhuisgedrag en de gebiedscategorieën
 - 5.4 Oordelen over de wijktypen

- 5.5 Verhuisgeneigdheid, verhuisgedrag en de wijktypen
- 5.6 Conclusie

6 FACTOREN VAN INVLOED OP DE VERSCHILLEN EN OP HOMOGENITEIT:
RUIMTELIJK BELEID EN WONINGBOUWBELEID OP VERSCHILLENDE
OVERHEIDSNIVEAUS

- 6.1 Inleiding
- 6.2 Het rijksbeleid
- 6.3 De provincie
- 6.4 De kleinere gemeenten
- 6.5 De vier grote steden
- 6.6 Groter of kleiner wordende tegenstellingen in het stadsgebied?
- 6.7 Conclusie

7 SLOTBESCHOUWING

- 7.1 De verschillen tussen de stad en zijn omgeving
- 7.2 De attractiviteit van het wonen in de stad
- 7.3 De stad en zijn omgeving nader bezien
- 7.4 Andere sociaal-ruimtelijke verhoudingen in het stadsgebied

BIJLAGEN

- A DE DELEN VAN HET STADSGEBIED VAN DE VIER GROTE STEDEN: DE
GEMEENTEN IN DE WONINGMARKTGEBIEDEN UTRECHT-OOST, UTRECHT-
WEST, AMSTERDAM, ZAA NSTAD-AMSTELVEEN-MEERLANDEN-GOOL, DEN
HAAG-WESTLAND, RIJNSTREEK-MIDDEN HOLLAND-ALBLASSERWAARD EN
RIJNMOND.
- B WIJKTYPEN IN HET STADSGEBIED EN DE POSTCODEGEBIEDEN DIE TOT DEZE
WIJKTYPEN BEHOREN
- C KAARTEN
- D GEBIEDSCATEGORIEEN EN WIJKTYPEN: SOCIAAL-RUIMTELIJKE VERSCHILLEN
IN DE AGGLOMERATIES VAN DE VIER GROTE STEDEN AFZONDERLIJK.
- E DE WONINGVOORRAAD VAN DE VERSCHILLENDE GEBIEDSCATEGORIEEN
NAAR BOUWJAAR, BOUWWIJZE EN EIGENDOMSVERHOUDING.

NOTEN

LITERATUUR

VOORWOORD

In het kader van het programma "Stedelijke problemen en decentraliteit" van het Sociaal en Cultureel Planbureau worden verschillende onderwerpen over de grote stad behandeld. Eén van deze onderwerpen is het thema van de binnenstedelijke differentiatie, waarvan in dit document uitgebreid verslag wordt gedaan.

Het document is een basisrapport op grond waarvan in een later stadium een meer omvattende studie over de problematiek van de (grote) stad zal verschijnen.

In de voorliggende publicatie wordt meer "in de diepte" ingegaan op een aantal grootstedelijke fenomenen dan bijvoorbeeld in het recent verschenen Sociaal en Cultureel Rapport 1996. Daardoor heeft deze publicatie vooral een functie voor de groep deskundigen en beleidsmakers die betrokken is bij de sociaal-ruimtelijke problematiek van de grote stad. In die zin kan het onderhavige document tevens worden beschouwd als een achtergrondstudie bij het Sociaal en Cultureel Rapport.

1.1 Achtergronden

De grote stad staat momenteel in het centrum van de belangstelling. Enerzijds zijn de grote steden van groot belang voor de economische en culturele bloei van het land, anderzijds vormen zij een concentratiegebied van maatschappelijke problemen. De problematiek van de grote stad heeft in het recente verleden ook de aandacht van het SCP gehad. Begin 1996 verscheen SCP-Cahier 126 over "De bekleemde stad" en in het Sociaal en Cultureel Rapport 1996 is de grote stad een samenbindend thema voor de diverse sectorhoofdstukken. De grote stad wordt daarbij gezien als een bestuurlijke eenheid die wordt vergeleken met een aantal andere bestuurlijke eenheden in Nederland. In de bedoelde publicaties worden de vier grootste steden van Nederland, te weten Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht vergeleken met respectievelijk totaal Nederland, de overige grote steden met meer dan 100.000 inwoners en het gebied rondom de grote stad.

In deze publicatie wordt dieper ingegaan op de stad en zijn omgeving, die samen de stedelijke agglomeratie, hier het stadsgebied genoemd, vormen. Er wordt daarbij vooral ingegaan op de sociaal-ruimtelijke verschillen tussen de onderscheiden delen van het stadsgebied en op processen die aan deze verschillen ten grondslag liggen.

Daarmee wordt een iets andere weg ingeslagen dan traditioneel het geval is bij studies die sociaal-ruimtelijke differentiatie in kaart brengen. Deze studies hebben in het algemeen slechts betrekking op de verschillen binnen de stadsgrenzen. De schaalvergroting die in deze eeuw optrad heeft echter ook gevolgen voor de sociaal-ruimtelijke verhoudingen in de stad en zijn omgeving. De groter wordende welvaart en daarmee samenhangende mobiliteit maakte het in eerste instantie voor een kleine groep en later voor meer mensen mogelijk zich buiten de stad te vestigen, waarbij veelal het werkkadres in de stad bleef, en men voor voorzieningen ook op de stad bleef aangewezen. Het aantrekkelijker woonmilieu buiten de stad was de grote motor achter deze veranderingen, en het waren alleen degenen die het konden betalen die naar buiten trokken.

Het feit dat verschillende groepen zich aan de stad onttrokken heeft vermoedelijk betekend dat een selecte groep in de stad achterbleef. Het gaat om degenen voor wie het stadsleven meer te bieden heeft dan het buitenleven. Vooral jonge alleenstaanden zouden de stad met zijn voorzieningenrijkdom prefereren. Bovendien werd de stad domein voor degenen die zich het "buiten wonen" financieel niet konden veroorloven, waarmee de selectie in zowel de stad als het overige deel van het stadsgebied nog eens werd versterkt. Men kan veronderstellen, dat door dit proces van selectieve migratie de differentiatie binnen de gemeentegrenzen van de centrale stad zoals deze traditioneel in stadsstudies werd gemeten, moet zijn afgenomen. Er ontstaat in sociaal-economische en demografische zin een relatief homogene centrale stad die zich onderscheidt van andere delen van het stadsgebied. Homogeniteit op relatief grote schaal kan leiden tot een concentratie van lagere inkomensgroepen, ook wel aangeduid als concentratie van kansarmen, die veelal onwenselijk wordt gevonden. De concentratie zou gepaard gaan met verschillende negatieve bijverschijnselen. Er is veel (langdurige) werkloosheid, de scholing is laag, en uiteindelijk keren de kansarmen die ruimtelijk geconcentreerd wonen zich tegen een aantal essentiële normen en waarden die de samenleving als geheel zich heeft gesteld. Er ontstaat dan een zgn. armoedecultuur (Knox 1989; Pacione 1994).

Het begrip 'homogeniteit' wordt in deze publicatie op de volgende wijze gebruikt. Gebieden zijn relatief homogeen wanneer zij bestaan uit wijken die sterk op elkaar lijken.

Homogene woongebieden zijn alleen problematisch, wanneer de schaal van deze gebieden relatief groot is. Grünfeld (1970) schetst het proces dat tot een dergelijke situatie leidt. Hij stelt dat mensen behoefte hebben aan een woongebied waar mensen wonen met een vergelijkbare sociale status - alsmede in mindere mate een vergelijkbare demografische positie- en een daarmee gepaard gaand

begrip voor elkaars normen, waarden en gedragingen. Mensen die vanwege een afwijkende sociale status hun medebewoners slecht begrijpen, kunnen op drie verschillende manieren reageren:

1. Ze spreiden hun sociale netwerk.
2. Zij verhuizen naar een gebied dat beter overeenkomt met de eigen statuskenmerken.
3. Zij (moeten) volharden in een zeker sociaal isolement.

De hogere statusgroepen hebben financieel gezien vooral mogelijkheden om hun contacten te spreiden dan wel te verhuizen.

De lagere statusgroepen hebben deze mogelijkheden in veel mindere mate en het gevolg daarvan is een uitbreiding van het homogene lage statusgebieden met personen in een situatie van sociaal isolement. Dit proces kan zich verschillende malen versterken, waardoor de schaal van dit gebied zich vergroot.

Hoewel homogenisering van woongebieden een vrij onvermijdelijk verschijnsel lijkt, is de omvang ervan in Nederland in de periode vlak na de Tweede Wereldoorlog beperkt gebleven. Dat had twee oorzaken. De krappe woningmarkt leidde ertoe dat een structurele selectie van werkelijk gewenste woongebieden maar op beperkte schaal kon plaatsvinden. Verder zorgde een omvangrijke sociale huursector gedurende lange tijd voor een gemengd woongebied. Deze sector bood woningen aan alle inkomensgroepen, en alleen als én de wens en de mogelijkheid er was een woning uit de sector in te wisselen voor een koopwoning kon een aanpassing aan een meer gewenste woonomgeving plaatsvinden. Pas vanaf ca. 1970 werd door nieuwbouw de woningvoorraad in het stadsgebied, met name buiten de centrale stad, in steeds sterkere mate aangepast aan de wensen en kwamen er meer koopwoningen, waardoor de selectieve stroom van migranten op gang kon komen.

Dit betekende een grotere kans op concentraties van kansarmen in de stad. Een steeds omvangrijker deel van de stad wordt gekenmerkt door bevolkingsgroepen met een relatief lage sociaal-economische status, waardoor de negatieve aspecten van concentratie een groter gewicht krijgen. Het gaat niet meer om homogene woongebieden in een verder heterogene omgeving, een situatie die door Grünfeld als optimaal wordt geschetst. Onderlinge contacten vanuit gelijk gestemde interesses binnen kleinschalige homogene woongebieden en de "echte nabijheid" van mensen met andere houdingen en gewoonten, met een andere sociale status in een ruimere woonomgeving zijn niet meer mogelijk. De conditie voor werkelijke selectie ontbreekt. De homogeniteit weerspiegelt niet meer de ontwikkeling van vitale kleine gemeenschappen, maar is een grootschalig atomistisch fenomeen geworden.

De centrale vraag betreft de mate van homogeniteit en de ontwikkelingen in de mate van homogeniteit, beide in relatie tot achterliggende selectieve processen en de rol van het overheidsbeleid. De volgende deelvragen vloeien voort uit de centrale vraag:

1. Onderscheiden de grote steden zich in sociaal-ruimtelijke zin van de twee groepen overige gemeenten in het stadsgebied, de kleine en de grote suburbs (zie paragraaf 1.3.)?
2. Zijn deze gebieden (grote stad, kleine en grote suburb) intern homogeen op een aantal sociaal-ruimtelijke kenmerken (demografie, sociale status en welstand)?
3. Welke ontwikkelingen zijn er in het stadsgebied te schetsen met betrekking tot de selectie van bevolkingsgroepen en homogeniteit en heterogeniteit?
4. In hoeverre zijn woonvoorkeuren en daarmee verband houdende selectieve bevolkingsontwikkelingen van belang voor de sociaal-ruimtelijke opbouw binnen de centrale stad en in het totale stadsgebied?
5. Wat is de rol van het beleid op het gebied van de volkshuisvesting en de ruimtelijke ordening op verschillende overheidsniveaus bij het tot stand komen van de sociaal-ruimtelijke opbouw binnen de centrale stad en in het totale stadsgebied?

1.2 De omvang van het stadsgebied

Het stadsgebied is het totaal van de gebieden van de centrale stad en de omgeving van de vier grootste

gemeenten in Nederland: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. De reden waarom een beperking tot de vier grote steden plaatsvindt is tweeledig.

Ten eerste worden zij op verschillende beleidsterreinen afzonderlijk behandeld en ten tweede zijn zij de basis voor de economisch-geografische structuur van West-Nederland.

Ad 1. Vanaf 1974 hebben de vier grote gemeenten een gezamenlijk overleg met het ministerie van Binnenlandse Zaken op bestuurlijk niveau, het zgn. agenda-overleg, dat het voor de vier grote gemeenten mogelijk maakt voortdurend hun problematiek bij het Rijk aanhangig te maken. De aanleiding voor deze specifieke status zijn de financiële problemen van de grote steden die in de jaren zeventig ontstonden.

In de rapporten van het Ministerie van Binnenlandse Zaken wordt de specifieke status van de "grote vier" steeds opnieuw bevestigd. Ook binnen het huidige "grote stedenbeleid" van dit ministerie hebben deze gemeenten een speciale status; zo werden de convenanten met de vier grote steden eerder afgesloten dan die met de overige gemeenten van meer dan 100.000 inwoners. Bovendien zijn de vier grote de enige gemeenten die voor hun binnenstedelijke (wijk)problematiek zijn voorgedragen voor Europese subsidies in het kader van "urban-project".

Ook andere ministeries dan Binnenlandse Zaken hebben een speciale band met de vier grote steden. Met name moet daarbij gewezen worden op het Ministerie van VROM, dat stadsvernieuwingsgeldten zodanig verdeelt dat meer dan de helft van de middelen voor dit beleidsterrein bij de gemeentebesturen van de grote steden terecht komt, en dat bij het ruimtelijke beleid extra aandacht heeft voor de positie van het stadsgebied van de vier grote steden (in de terminologie van het ruimtelijk beleid: voor de positie van de stadsgewesten van de vier grote steden).

Ad 2. Door verschillende auteurs wordt de Randstad gezien als een polycentrisch geheel (een (kleinere) wereldstad), vergelijkbaar met andere concentrische steden. Het verschil tussen de Randstad en de concentrische steden is dat de laatste verschillende functies binnen één stad kennen, terwijl in de Randstad de functies verdeeld zijn over verschillende steden. De belangrijkste van deze functies concentreren zich echter ook in de vier grote steden en hun omgeving. Amsterdam is belangrijk financieel centrum, maar ook vervoerscentrum via de nationale luchthaven. Rotterdam is via de haven vooral vervoerscentrum en is daarmee van groot belang voor de nationale economie. Den Haag is bestuurscentrum en is verantwoordelijk voor veel internationale contacten. Utrecht tenslotte is het nationale distributiecentrum. De grote steden herbergen verschillende functies niet zelf, maar hebben die als het ware gedepeoneerd in gemeenten nabij de grote stad, in het stadsgebied. Genoemd is al de nationale luchthaven bij Amsterdam (gemeente Haarlemmermeer), maar er valt ook te denken aan bijvoorbeeld de media (Hilversum, maar dan wel gerelateerd aan Amsterdam), technische kennisinfrastructuur (Delft, maar wel gerelateerd aan Rotterdam en Den Haag).

In deze publicatie gaat het (dan ook) om de vier grote steden én hun omgeving, in totaliteit aan te merken als het stadsgebied. Het gaat daarbij om een aantal deelgebieden met functionele relaties met de centrale stad, zoals de woningmarktgebieden die aansluiten aan deze stad. Deze woningmarktgebieden beslaan tezamen een groot deel van de Randstad. Naast de eis van functionele relaties is namelijk nog een tweede eis van meer technische aard gesteld. De gebieden moeten gezamenlijk zo groot zijn dat ze herkenbaar zijn in de gebruikte steekproefonderzoeken (zie par 1.3). De woningmarktgebieden -die naast de vier grote steden- in de analyses worden betrokken zijn: Utrecht Oost, Utrecht-West (excl. gemeente Utrecht), Zaanstad/Amstelveen/Meerlanden/Gooi, Den Haag/Westland (excl. gemeente Den Haag), Rijnmond (excl. gemeente Rotterdam) en Rijnstreek/Midden Holland/Alblasserwaard), onderscheiden naar klein (minder dan 50.000 inwoners) en groot (meer dan 50.000 inwoners). De randgemeenten met minder dan 50.000 inwoners worden kleine suburbs, de overige grote suburbs genoemd¹. De grote stad, de grote suburb en de kleine suburb

worden afzonderlijke gebiedscategorieën genoemd, hier verder aangeduid als delen van het stadsgebied. Een overzicht van de gemeenten die -op deze wijze samengesteld- tot het stadsgebied behoren wordt gegeven in bijlage 1. De indeling in stadsgebieden wordt verder verbijzonderd door een indeling in wijken. De afbakening van de wijken heeft plaatsgevonden op basis van een typologische constructie (postcodegebieden van vier cijfers) in het geheel van het stadsgebied, waartoe indicaties betreffende de huisvesting en het inkomen van de wijken zijn gebruikt. Aldus ontstaan twee ruimtelijke niveaus: gebiedscategorieën en wijken.

1.3 De data

Ten behoeve van deze publicaties zijn zowel registerdata gebruikt als data die zijn gebaseerd op steekproeven. De registerdata zijn gekoppeld aan de steekproefgegevens.

De registerdata zijn afkomstig van het markt bureau Geomarktprofiel (GMP'94), het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS): Postcoderegister (PCR'93) en van de bestanden van de Rijksplanologische Dienst (RPD): Woonmilieudatabank 1991 (WMD'91) en Woonmilieudatabank 1995 (WMD'95). Het door het bureau Geomarktprofiel geleverde bestand bevat gegevens over de fysieke en sociale situatie van postcodegebieden. Per postcodegebied van zes posities is aan twee aselekt gekozen bewoners een aantal vragen voorgelegd over de sociale, demografische en fysieke situatie van hun woonomgeving. Het bestand is vlottend, dat wil zeggen dat het jaarlijks wordt bijgewerkt. De oudste informatie wordt dan verwijderd en de nieuwste toegevoegd. Na een periode van zes jaar is de cyclus voltooid en begint men opnieuw.

De bestanden van de Woonmilieudatabank beschrijven van de postcodegebieden van vier posities de zgn. fysieke kenmerken (gegevens over de bebouwde omgeving: woningen, bedrijven, bodem). Het CBS-bestand bevat o.a. gegevens over inkomens op wijkniveau.

Een eerste beschrijving van de verschillen tussen de gebiedscategorieën, de constructie van de typologie en de beschrijving van de verschillen tussen de wijktypen zijn gebaseerd op registergegevens van postcodegebieden van vier posities. De postcode is één van de drie binnengemeentelijke aggregatieniveaus waarop deze gegevens in principe kunnen worden geanalyseerd. Daarnaast is het mogelijk op het niveau van CBS-buurtten en op het niveau van door de Rijksplanologische Dienst en het CBS geconstrueerde vierkanten met een oppervlakte van 500*500 meter te analyseren. Er is gekozen voor het niveau van de postcode omdat recent veel gegevens op dit niveau zijn bijeengebracht, en omdat (via het adresgegeven) in principe een koppeling mogelijk is met surveybestanden².

Om na te gaan of er homogeniseringstendensen zijn worden verder nog algemene statistische gegevens van het CBS gebruikt (waaronder het postcoderegister 1993 (PCR'93) en gegevens die afkomstig zijn van de gemeente Rotterdam.

De steekproefgegevens zijn afkomstig uit een aantal bestanden. Een centraal bestand is het Woningbehoefteonderzoek (WBO) waarvan diverse jaarreeksen beschikbaar zijn. Dit bestand wordt gebruikt voor de analyse van de verschillen in de ontwikkeling van de gebiedscategorieën tussen 1981 en 1993 en voor de analyse van de verschillen in de ontwikkeling van de wijktypen tussen de jaren 1985 en 1993. Behalve dit bestand worden ook de Politie monitor 1993 (PMB'93) van het ministerie van Binnenlandse Zaken en het Aanvullend Voorzieningengebruiksonderzoek 1995 (AVO'95) gebruikt.

In deze onderzoeken zijn zowel de postcode als het gemeentenummer van de respondenten als variabele opgenomen. Daardoor konden de respondenten in deze onderzoeken worden ingedeeld naar de drie gebiedscategorieën en de zeven wijktypen binnen het stadsgebied. In het WBO zijn gemeentenummer en postcode niet voor derden beschikbaar. Dit betekent dan analyses die het gebruik maken van deze gegevens vereisen slechts op het CBS -met daarbij een extra controleronde op privacygevoelige informatie- konden worden verricht.

1.4 Opbouw van de publicatie

In deze publicatie wordt in hoofdstuk 2 ingegaan op de algemene ontwikkelingen in de stad als geheel. In hoofdstuk 3 wordt de sociaal-ruimtelijke differentiatie tussen de vier grote steden en hun omgeving rond 1990 beschreven aan de hand van directe verschillen tussen de gebiedscategorieën en aan de hand van verschillen tussen wijktypen. Het sluitstuk van dit hoofdstuk wordt gevormd door statistische homogeniteitsanalyses die moeten aangeven welke gebieden homogeen zijn ten opzichte van andere gebieden. Hoofdstuk 4 gaat vervolgens in op de vraag of met name de centrale stad in de afgelopen decennia homogener is geworden. Daarbij wordt enerzijds aandacht besteed aan de vraag of de externe heterogeniteit (de verschillen tussen de gebiedscategorieën) groter is geworden en anderzijds aan de vraag of de stad homogener van opbouw is geworden doordat wijken en wijktypen meer op elkaar zijn gaan lijken. In hoofdstuk 5 wordt aan de hand van reacties van de bewoners van de verschillende gebiedscategorieën en wijktypen op hun woonomgeving ingegaan op de vraag of er aanwijzingen zijn dat de huidige verschillen daardoor worden bestendigd. In hoeverre zijn de bewoners tevreden, in hoeverre voelen zij zich thuis in hun woonomgeving? In hoofdstuk 6 wordt de invloed van het ruimtelijk beleid en het volkshuisvestingsbeleid op homogeniseringstendensen besproken. De publicatie wordt beëindigd met een slotbeschouwing in hoofdstuk 7.

2 ACHTERGRONDEN VAN DE SOCIAAL-RUIMTELIJKE DIFFERENTIATIE IN HET STADSGEBIED

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal hoe de ontwikkelingsgeschiedenis van de stad en de differentiatie in het stadsgebied met elkaar in verband staan. De verwachting is dat de differentiatie samenhangt met de wijze waarop de uitbreiding in de steden plaats vond en met de wijze waarop er in de stad vernieuwing plaats vond. De uitbreiding van de stad heeft zich tot in de jaren zestig vooral binnen de gemeentegrenzen van de grote stad voltrokken. De selectieprocessen als gevolg van migratie, die werkzaam waren, leidden ertoe dat de er alleen binnen de stad verschuivingen in wijktyperingen te zien zijn.

In de meer recente periode is er een vergroting van de stad tot buiten de gemeentegrenzen. Selectieprocessen hebben niet meer alleen op de stad zelf betrekking, maar ook op de omgeving van die stad. Daarbij wordt het deel van de omgeving dat bij die processen is betrokken steeds groter, en verschuift de grens van de stadsregio.

In dit hoofdstuk wordt eerst beschreven hoe een stad eruit ziet, alvorens de stad buiten zijn bestuurlijke grenzen is gegroeid. Daarop volgend worden de processen die gepaard gaan met spreiding van de activiteiten over de stadsgrenzen beschreven.

2.2 De stad binnen de gemeentegrenzen

2.2.1 Algemeen

Tot in de jaren zestig was het voor vrijwel iedereen noodzakelijk in de stad te wonen als men daar zijn dagelijkse activiteiten heeft. De dagelijkse activiteit die daarbij het meest op de voorgrond treedt is de arbeid. Was deze vanouds in de steden vaak ambachtelijk, dus aan huis gebonden, na de industriële revolutie scheidde de relatie tussen werk en wonen zich steeds meer. Niettemin bleef nabijheid tot het werkadres nodig, omdat de verplaatsing noodzakelijkerwijze via een langzaam vervoermiddel plaatsvond, te voet en op de fiets. Alleen in steden waar lokaal openbaar vervoer werd geïntroduceerd, konden de tram en de bus gebruikt worden, maar de actieradius van deze vervoerwijzen was ook beperkt. Een kleine elite werkte wel in de stad, maar woonde daar niet: deze had het woonadres in de randgemeenten of in forensendorpen. De forensendorpen werden gebouwd rond spoorwegstations, waardoor ze via snel openbaar vervoer met de centrale stad waren verbonden. Het is het beeld van de steden zoals deze tot de jaren vijftig functioneerden. Dat kan bijvoorbeeld worden geïllustreerd aan de hand van het feit dat het Amsterdamse Uitbreidings Plan uit de jaren dertig en bedoeld voor de jaren vijftig fietsafstanden als één van de uitgangspunten hanteerde.

Tabel 2.1. laat zien dat in de periode voor de Tweede Wereldoorlog vrijwel iedere arbeidsplaats in de grote stad werd bezet door stadsbewoners. Vlak na de Tweede Wereldoorlog was hun aandeel al wat minder, terwijl aan het einde van de jaren tachtig in werknemers in de bedrijven van de grote stad de helft stedeling was. De overigen zijn voor hun dagelijkse activiteiten op vervoer naar de stad aangewezen, en vermoedelijk geldt dit ook voor een aantal andere activiteiten, zoals winkelen en theaterbezoek.

In Rotterdam, Den Haag en Utrecht is er sprake van een vrij stabiele situatie sinds 1985; in Amsterdam is in de periode 1980-1990 het percentage werkforensen met nog eens 10% gestegen. In de Amsterdamse regio was dus de vervlechting van centrale stad en omgeving van recenter datum dan in de regio's van de andere grote steden.

Tabel 2.1 Aantal werkforenzen als percentage van het aantal arbeidsplaatsen in de betreffende gemeente, in verschillende jaren

	Amsterdam	Id ^a	Den Haag	Id ^a	Rotterdam	Id ^a	Utrecht	Id ^a
1930	3							
1947	9							
1981	35		40		45		50	
1985	40	42	45	42	50	48	55	50
1989	45	41	45	42	50	47	55	55
1993		42				44		

^a In percentage van de beroepsbevolking.

Bron: Bureau voor Statistiek Gemeente Amsterdam 1930, 1952; Dingemane (1993) Van der Wouden (1996).

2.2 De binnensteden

De binnensteden zijn tot halverwege de 19e eeuw het enige woongebied van de Nederlandse gemeenten. Na die tijd wordt er ook buiten dit stadsdeel gebouwd en worden de nieuwe buurten de belangrijkste woongebieden. De bevolking van de binnenstad neemt af tot in de jaren tachtig van deze eeuw. Als gevolg van bij planners levende gedachten over verlevendiging van de binnenstad, de compacte stadsgedachte (zie hoofdstuk 6), en als gevolg van de mogelijkheid om op verschillende braakliggende terreinen te bouwen (soms voormalige bedrijfsterreinen, soms gebieden die eerder in de eeuw een woonfunctie hebben gehad) is het aantal woningen in de binnenstad in de deze periode sterk vermeerderd, evenals het aantal inwoners van dit stadsdeel. Tabel 2.2 laat zien dat het aantal inwoners in de Amsterdamse binnenstad in de jaren tachtig met eenzelfde factor vermeerderde als het in de jaren zeventig afnam. In de andere steden is de absolute toename in de jaren tachtig minder sterk geweest dan in Amsterdam, maar met uitzondering van Utrecht is ook daar in deze periode in dit deel van de stad een aanzienlijke toename te constateren. Deze toename hangt samen met het feit dat in de jaren tachtig in en rond de binnensteden veel woningen zijn bijgekomen. Daarbij moet worden gedacht aan de bouw van nieuwe woningen (sloop-nieuwbouw, woningen op voormalige bedrijfsterreinen), maar ook aan de omzetting van gebouwen die voorheen een andere functie hadden (winkel, bedrijf) in woningen.

In de binnensteden woonden in de 19e eeuw en aan het begin van de 20e eeuw vrijwel uitsluitend gezinnen. Het percentage alleenstaanden bedroeg in de drie grootste steden in het begin van de eeuw maar een paar procent. Gescheidenen kwamen nauwelijks voor en het ongehuwd samenwonen werd nog niet geregistreerd. Het aandeel verweduwden bedroeg in Amsterdam in het midden van de 19e eeuw ca. 5%, die gezien het feit dat de stad alleen uit de binnenstad bestond alle daar woonden (Gemeente Amsterdam 1930).

De binnensteden herbergen thans veel alleenstaanden. Ten opzichte van de totale stad zijn ze oververtegenwoordigd en alle andere huishoudenscategorieën (behalve de ongehuwd samenwonenden) ondervertegenwoordigd (Molenaar en Floor 1990). Ongeveer de helft van de huishoudens in de binnensteden is aan het einde van de jaren tachtig een eenpersoonshuishouden.

Tabel 2.2 De bevolkingsontwikkeling in de binnensteden van de vier grote steden

	Amsterdam	Den Haag	Utrecht	Rotterdam
1825	217024	47692	35565	66155
1930	135948			
1960	102417	21824	18944	16391 ^a
1970	76616	18672	16921	12508
1983	56681	9973	12177	9735
1990	74932	15783	13264	15777

^a 1962.

Definities binnenstad:

1830: gehele gemeente, voor elke stad

1930: Amsterdam; kwartieren I en II

1960, 1970: definitie Den Draak

1983: Amsterdam: buurtcombinaties 0 t/m 9

1990: Amsterdam: buurtnummers 0 t/m 9 (volgens herziene definitie 1986)

1983, 1990 Den Haag: buurten 11,12,13,14

1983, 1990 Utrecht: buurten 0 t/m 10

1962, 1971 1983, 1990 Rotterdam: buurten 10,11 en 13

Bron: Smook (1984); voor 1830; Gemeente Amsterdam (1930), Gemeente Rotterdam, div jaren; Den Draak (1979); Stedelijke Netwerken: Buurtinformatiesysteem

De binnensteden zijn qua leeftijdsopbouw sterk veranderd. Het aantal jeugdigen (tot 14 jaar) daalde, althans in Amsterdam, in de eerste eeuwheft terwijl het aandeel 65+ers stabiel bleef. Alleen de groep 15-64 jarigen nam tussen 1909 en 1947 toe (Timmer en Timmer-Schipper 1965).

In de jaren zestig vergrijsde de binnenstad, maar dit bleek tijdelijk, in de jaren zeventig komen er verhoudingsgewijze steeds minder ouderen. De vergrijzing van de binnenstad gaat samen met een gelijktijdige toename van het aandeel 20-24 jarigen, wat samenhangt met een groter wordende deelname aan de in de grote steden gevestigde instellingen voor hoger onderwijs.

Het aandeel 20-24 jarigen stabiliseerde zich in de jaren zeventig, maar het percentage dertigers nam (verder) toe. Een blijvende ontwikkeling die doorging tot in de jaren tachtig is de vermindering van het percentage kinderen in de binnenstad.

2.2.3 De 19e eeuwse wijken

Naast de ontwikkelingen in de binnenstad is er ook dynamiek aan de rand van de stad.

Rond de eeuwwisseling komt er de bouw voor de welgestelde stadsbewoner tot stand, voor wie stadsvilla's en andere behuizingen werden gebouwd in gebieden met een aantrekkelijke woonomgeving, nabij parken en waar van toepassing (Den Haag, Utrecht) op de zandgronden. Vooral de bouw van de villaparken is beschreven. Uit die beschrijvingen blijkt dat de bewoners de -verwachte- hoge status hadden, en vaak niet uit de directe omgeving van de parken afkomstig waren. Een opvallend detail is dat verschillende Haagse villa's door een Rotterdamse elite als tweede woning werden gebruikt.

De bouw van de woningen voor de minder welgestelden loopt echter veel meer in het oog. Vanwege de trek naar de steden die samenhangt met de landbouwcrisis op het platteland en de opkomst van de industrie in de steden zijn veel woningen nodig.

In de grote steden (Den Haag, Utrecht) vond de bouw van deze (goedkope) woningen plaats op de drassige veengronden. Deze waren minder gewild vanwege verondersteld slechtere hygiënische omstandigheden. De woningen zouden zeer gevoelig zijn voor vochtplekken (Duivesteyn 1984). In Amsterdam ontwikkelden zich de wijken uit de periode van de revolutiebouw zich ten Westen, Zuiden en Oosten van de binnenstad, met uitzondering van één sector waar luxere woningbouw werd gerealiseerd. In Rotterdam wordt rond de binnenstad in alle windrichtingen revolutiebouw aangetroffen.

De woningen, die voor de sterk toenemende armere bevolking werden gebouwd, worden gekenmerkt

door een slechte kwaliteit, die samenhangt met een grote vraag en een kredietsysteem dat het zeer snel vervaardigen van woningen door commerciële bouwers (sociale woningbouw bestond nog niet) in de hand werkt. De snelle bouw bracht met zich mee dat er bezuinigd werd op bouwmaterialen, waaronder de fundering. Er werd ook bezuinigd op de grond; op een beperkte oppervlakte werden zoveel mogelijk etagewoningen gebouwd. De groei in de oude, 19e eeuwse stadswijken, zette zich voort in de eerste decennia van deze eeuw.

De woningen in de 19e eeuwse gordel zijn vaak klein. In Amsterdam en Rotterdam heeft zo'n 70% van de woningen drie kamers of minder, in Den Haag zijn de woningen groter (Van Kempen en Teule 1989). Het percentage kleine woningen is nog groter geweest. Stadsvernieuwingsactiviteiten hebben de gemiddelde woninggrootte verhoogd (Cebeon 1989).

De bewoners waren -evenals in de binnensteden- in de beginfase vooral gezinnen met kinderen. De reden daarvan is ook dezelfde: andere huishoudensvormen kwamen slechts mondjesmaat voor en/of werden niet in de statistieken geregistreerd. Het aandeel personen dat gehuwd is bedroeg in Amsterdam in 1930 43% bij de mannen en 41% bij de vrouwen, waarbij er weinig verschil is tussen de verschillende gebieden, of deze nu in de binnenstad liggen of in de 19e eeuwse wijken. De enige gebieden waar het aandeel gehuwden erg hoog was, waren de wijken die op dat moment nieuw werden gebouwd.

Daarbij gaat het om personen die op dat moment als jong bestempeld kunnen worden.

Een groot aantal van hen heeft lang in deze wijken gewoond. Daardoor komt het dat deze wijken zo'n halve eeuw na hun ontstaan nog een relatief oude bevolking herbergden (Hoogvliet en Jobse 1989). In de jaren zeventig en tachtig vond verjonging in deze wijken plaats, waardoor er begin jaren negentig geconstateerd kan worden dat de leeftijdsklasse 20-34 er domineert. Daarnaast zijn er, dankzij het voorkomen van veel grote allochtone huishoudens, veel kinderen (Molenaar en Floor 1990).

De 19e eeuwse wijken hebben vanaf hun ontstaan een laag sociaal niveau dat samenhangt met de kwalitatief slechte en goedkope huisvesting (Gemeente Amsterdam 1923; Duivesteyn 1984; Ottens 1989). Huishoudens die zich duurder, betere woningen konden veroorloven, vestigen zich niet in deze delen van de stad, of trekken weg naar "betere wijken". In de periode tot medio jaren tachtig blijft dat zo. Dan lijken de buurten qua sociaal niveau een opwaartse beweging te maken door een stijging van het inkomen (Ostendorf en Musterd 1991; Tweede Kamer 1990a). De buurten blijven echter ten opzichte van de andere nog steeds een laag gemiddeld inkomen behouden.

Duidelijker dan een verandering in de inkomenspositie is de verandering in de verbetering in de huisvestingssituatie van de 19e eeuwse wijken waarneembaar. De stadsvernieuwingsoperatie heeft ervoor gezorgd, dat woningen zijn verbeterd en nieuwe woningen in de plaats van oude zijn gekomen (Tweede Kamer 1990a; Priemus et al 1991).

2.2.4 Vroeg 20e eeuwse wijken

De woningen die in de jaren twintig en in de jaren dertig zijn gerealiseerd, zijn de woningen in de vroeg 20e eeuwse wijken.

Het is de periode waar als gevolg van het aannemen van de woningwet in 1901 de sociale woningbouw voor het eerst zichtbaar is en kwaliteitseisen worden gesteld aan de dan nog dominante particuliere huursector.

In de grote steden zijn de woningen uit deze periode vooral in handen van particuliere verhuurders en zijn ze verhoudingsgewijze vroeg gebouwd: woningen uit de jaren dertig zijn heel beperkt aanwezig in de grootste steden. In het algemeen zijn ze in etagebouw uitgevoerd.

De woningen die tussen 1920 en 1930 gebouwd werden zijn merendeels (er zijn uitzonderingen) goed. Vervolgens is echter het onderhoud van veel woningen niet al te best geweest, reden waarom een aantal vroeg twintigste eeuwse buurten in de grote steden in aanmerking komt voor stadsvernieuwing (Hoogvliet et al 1988; Hoogvliet 1992).

Niet alle buurten uit de vroege 20e eeuw voldoen aan dit beeld van volkswoningbouw. Naast buurten

met veel sociale woningbouw ontstaan ook luxe gebieden. Buurten als de Concertgebouw-/Apollobuurt (Amsterdam), de Vogelwijk en het Benoordenhout (Den Haag) zijn typische voorbeelden van de luxe stadswijken die vooral in deze periode zijn gebouwd. Ten opzichte van de andere woningen die in deze periode zijn gebouwd onderscheiden ze zich vooral door hun grootte.

De woningen in deze wijken zijn gebouwd voor gezinnen. Maar al vrij snel vergrijsden de wijken. Vlak na de Tweede Wereldoorlog werden deze wijken gekenmerkt door het voorkomen van steeds meer ouderen. De belangrijkste oorzaak voor de vergrijzing van toen was dat de oorspronkelijke bewoners weinig mobiel waren omdat de woningen een goede kwaliteit tegen lage prijs boden (Hoogvliet et al 1988). Het sociaal niveau in de aanvangsperiode hangt samen met de aard van de woningen die werden gebouwd, en met de ligging van de buurt. Verschillende gebieden kon een hoge status worden toegeschreven, zoals de gebieden achter de duinen in Den Haag. Andere gebieden scoren qua status net boven het gemiddelde, zoals een aantal buurten in de Amsterdamse westelijke uitbreiding, of net onder het gemiddeld, zoals buurten in de Amsterdamse oostelijke uitbreiding.

2.2.5 Vroeg naoorlogse wijken

De wijken die vlak na de Tweede Wereldoorlog zijn gebouwd (ca. 1945-1965) zijn de laatste wijken die zijn gebouwd in een stad waar de verschillende dagelijkse activiteiten zich concentreerden binnen de gemeentegrenzen. Het zijn de wijken die we nu kennen als de "vroeg naoorlogse wijken". De woningen zijn in zeer grote meerderheid huurwoningen en ze zijn uitgevoerd als flatwoningen, in eerste instantie vooral als portiekflats in middelhoogbouw. Het aantal kamers in de flats is meestal drie of vier. Ook deze wijken zijn gebouwd ten behoeve van gezinnen met kinderen, die in deze periode van woningnood massaal huisvesting zochten.

In de vroeg naoorlogse jaren zijn vooral in de grote steden veel van deze flatwoningen gebouwd. Van de flatwoningen uit deze periode staat bijna de helft in de grote steden.

De meeste wijken hadden in het begin een sociaal niveau dat iets boven het gemiddelde van de stad lag, terwijl een aantal andere wijken daar boven uit stijgen. De vroeg naoorlogse wijken met een hoge status in het beginstadium onderscheiden zich vooral door hun ligging. Ze bevinden zich nabij parken of liggen -in Den Haag- niet ver van het duingebied.

2.2.6 Recente wijken

Deze wijken zijn gebouwd in de periode tussen 1965 en heden. In deze periode valt de hoogbouw golf die rond 1970 op zijn hoogtepunt is, en de reactie daarop van de "nieuwe kneuterigheid" aan het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig. De woningen uit het begin van de periode zijn ruim van opzet, maar er zijn ook een aantal aspecten aan de woning die niet voldoen. De warmte-isolatie is slecht, de grootschaligheid onaantrekkelijk en de prijs hoog ten opzichte van de geboden kwaliteit. Verschillende woningcomplexen uit deze periode vallen in de categorie "probleemcomplexen", waar bouwtechnische gebreken samen gaan met sociale problemen als vandalisme, criminaliteit en een slechte verhuurbaarheid. Andere complexen met vaak dezelfde uiterlijke verschijningsvorm hebben de problemen weer niet omdat hier het toewijzingsbeleid en het beheer van de woningen ze attractief houdt (Van Kempen en Teule 1989).

De reactie op de hoogbouw golf in de meest recente periode kent vaker laagbouw en flats van maximaal drie hoog, van goede kwaliteit.

In de gehele periode overheersen qua grootte twee typen woningen: enerzijds één- en tweekamerwoningen, anderzijds veel vierkamerwoningen (Van Kempen en Teule 1989). In overeenstemming met het recente ontstaan is het aandeel huishoudens met kinderen hoog. Verschillende wijken kenmerken zich ook door een hoog aandeel eenoudergezinnen. Anderzijds zijn er ook wijken die in het begin van de periode zijn opgeleverd waar het aandeel tweepersoonshuishoudens een zwaar stempel op drukt.

Het aandeel jonge kinderen benadert in de recente nieuwbouw het stedelijke gemiddelde, of is hoger dan dat zoals in de Amsterdamse Bijlmermeer. In deze wijk gaat een hoog kindertal gepaard met veel allochtonen, vooral Surinamers en Antillianen. De meeste overige wijken uit de meest recente bouwperiode kenmerken zich door een laag percentage etnische minderheden (Molenaar en Floor 1990).

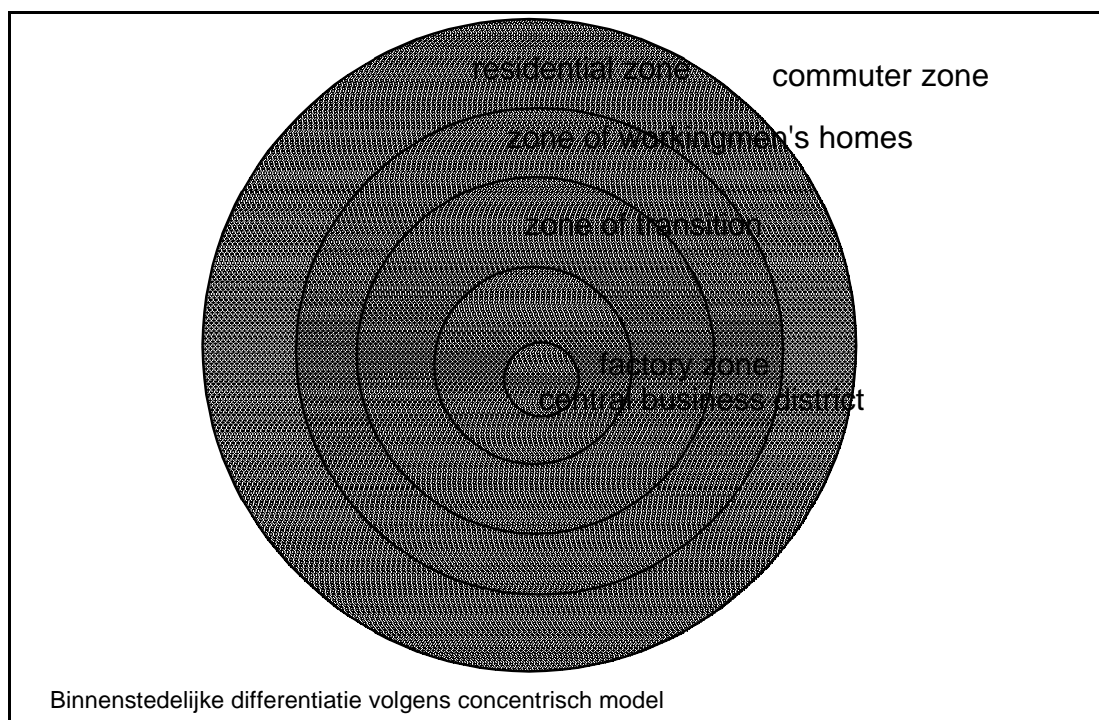
De wijken kunnen in hun ontstaansperiode worden gekarakteriseerd als hoge statuswijken. In de periode die volgt daalt de relatieve positie van de wijken iets. Alleen de in opspraak geraakte Bijlmermeer, het Noordelijke deel van de nieuwe uitbreiding in Amsterdam-Zuidoost laat een meer extreme daling zien. De nieuwste uitbreidingen zoals het zuidelijke deel van voornoemde uitbreidingswijk en de Rotterdamse Zevenkamp conformeren zich aan het beeld dat nieuwe stadswijken starten als wijken met een relatief hoge status, een en ander wel steeds binnen de stedelijke context gemeten (SCP 1980, Priemus et al 1991).

2.3 Sociaal-ruimtelijke differentiatie in de stad binnen de gemeentegrenzen

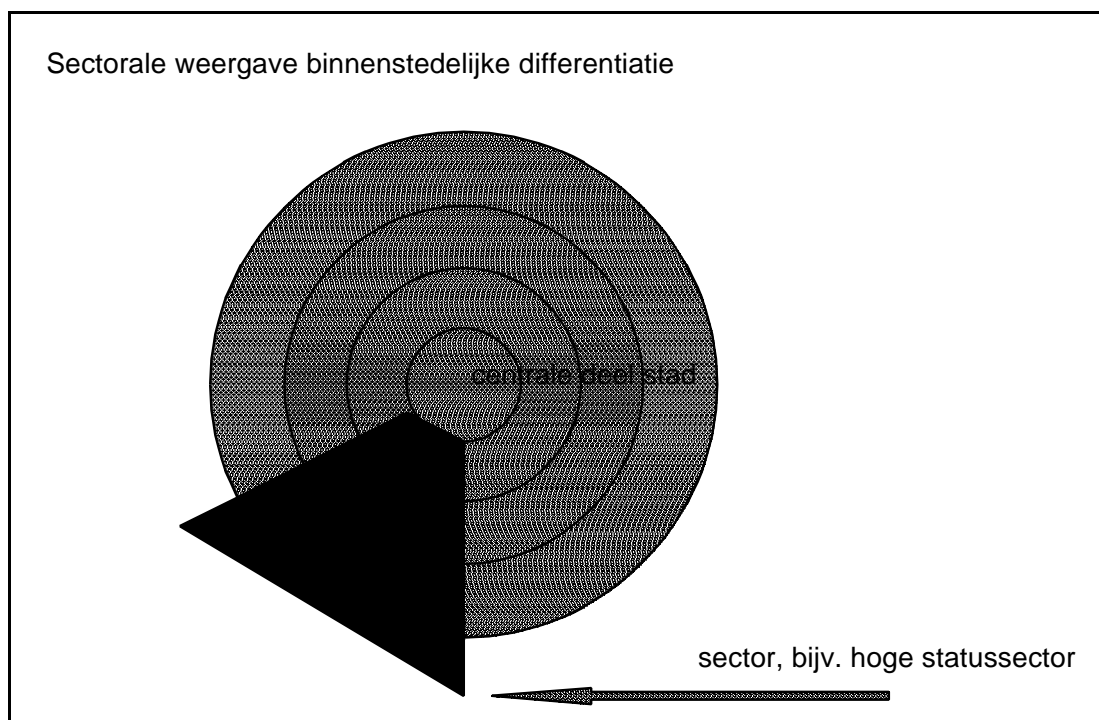
Uit de ontwikkelingen die zich tot de jaren zestig afspeelden kan een beeld worden afgeleid van de binnenstedelijke differentiatie zoals deze er toen heeft uitgezien. Dat beeld is weinig afwijkend van de standaard-modellen waarmee de klassieke sociaal-ecologen uit de Chicago-school de sociaal-ruimtelijke differentiatie in de stad beschreven (Johnston 1976). Het gaat om een stad met een centrum (steeds minder gedomineerd door de aanwezigheid van bewoners) en een gordel rond de stad waar de migranten zich vestigden (in de Nederlandse situatie geen migranten die zich door hun ras of afkomst uit andere landen onderscheidden, maar vestigers uit het platteland van bijvoorbeeld Friesland en Zeeland). In eerste instantie bevonden zich in deze gordel ook de ambachtslieden en ambtenaren, maar deze verhuisden naar een derde en vierde gordel (vroeg 20e eeuw en vroeg naoorlogs), afhankelijk van het moment waarop ze de woningmarkt betraden. Deze weergave komt overeen met het concentrische model zoals dat door Burgess is gepresenteerd, waarbij de commuter zone een beperkt aantal voorsteden betreft. Het leven -vooral de relatie wonen-werken- vindt immers nog vooral binnen de stadgrenzen plaats (afbeelding 1).

Maar er zijn ook kenmerken van de andere modellen uit de Chicago-school in de Nederlandse steden zichtbaar. Al meermalen is aan de orde gesteld dat in Amsterdam de hoge status-sector, die van het Rijksmuseum doorloopt tot aan de zuidelijke gemeentegrens in Amsterdam de concentrische structuur doorbreekt, een verschijnsel dat wordt beschreven door het sectormodel dat hoge statuswijken koppelt aan de wegen die de bewoners daar zowel een verbinding naar het werk (in het centrum) als naar de recreatieve gebieden (in de stedelijke periferie) biedt (afbeelding 2). Daarnaast zijn er kenmerken van het meerkernenmodel zijn uit de stedelijke ontwikkelingen tot de jaren vijftig af te leiden. Het meerkernenmodel noemt vooral wederzijdse samenhangen tussen activiteiten die leiden tot een specifieke stedelijke structuur en adstrueert dat met voorbeelden als de relatie tussen de aanwezigheid van industrie en diep vaarwater (afbeelding 3). Nederlandse voorbeelden waarvoor deze relatie kan worden gelegd zijn de havengebieden van Rotterdam en Amsterdam, die zich aan diep vaarwater uitstrekken van respectievelijk IJmuiden tot het Amsterdamse IJ-gebied, en van Hoek van Holland tot de Drechtsteden (in de jaren vijftig nog geen aaneengesloten industrieel gebied). In het geval van de meer sociale beschrijving van de ontstaansgeschiedenis van de steden zoals in dit hoofdstuk, is er vooral een relatie waargenomen tussen de ligging van de wijken in een aantrekkelijke woonomgeving (nabij parken of nabij de duinen) en de status (hoog). Een Nederlands voorbeeld van zo'n relatie is het Haagse duingebied dat zich -dit model volgend- zou uitstrekken van Kijkduin tot de noordgrens van Wassenaar.

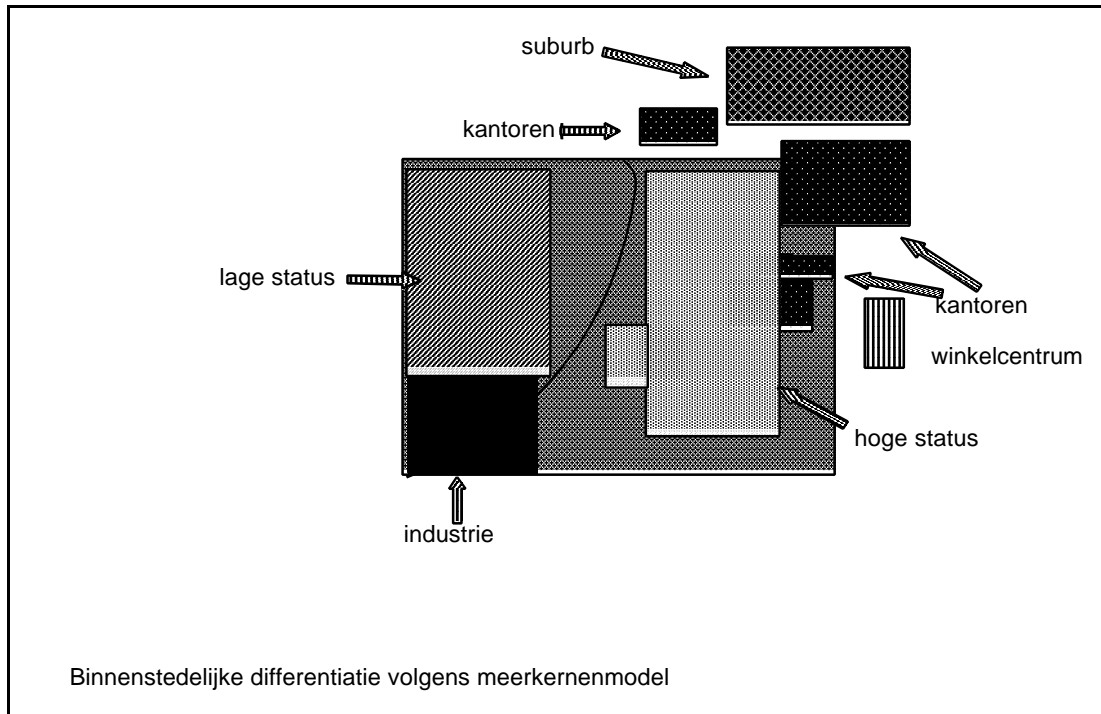
Afbeelding 1 Sociaal-ruimtelijke geleding in het stedelijk gebied volgens het concentrisch model van Burgess, SCP-bewerking

Afbeelding 2 Sociaal-ruimtelijke geleding in het stedelijk gebied volgens het sectormodel van Hoyt, SCP-bewerking

Afbeelding 3 Sociaal-ruimtelijke geleding in het stedelijk gebied volgens het meerkernenmodel van Harris en Ullman, SCP-bewerking

2.4 Sociaal-ruimtelijke differentiatie in het stadsgebied

2.4.1 Mobiliteit

In de jaren zestig ontstaan de eerste tekenen dat de stedelijke activiteiten zich niet tot de gemeentegrenzen beperken. In eerste instantie heeft de stad vooral voor het "wonen" ruimte buiten de gemeentegrenzen nodig. De ruimte binnen de gemeentegrenzen is -volgens de toenmalige inzichten- grotendeels gebruikt en nieuwe annexaties van randgemeenten, zoals in de jaren dertig zijn in het algemeen ook uit de boze. Bovendien waren er verschillende ontwikkelingen die het mogelijk maakten dat de afstand tussen de woonplaats buiten en de werkplek in de centrale stad werd vergroot.

Ten eerste is er de vergroting van het autobezit. Het aantal auto's in Nederland nam toe van ruim 300.000 auto's in 1955 via 1,25 miljoen in 1965 tot 5,7 miljoen in 1992 (bron: Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening en CBS: Statistisch Zakboek). Dit betekende, dat in 1955 er 0,42 auto's per huishouden waren en in 1990 0,92. De aanwezigheid van een auto in het huishouden maakte het mogelijk deze te gebruiken voor het vervoer met diverse motieven. Op werkdagen bleek dit motief veelvuldig het woon-werkverkeer te zijn, gezien het hoge aandeel dat de auto in dat motief inneemt (in 1990: 75%). Het woon-werkverkeer per auto werd vergemakkelijkt door de aanleg van nieuwe (autosnel)wegen naar de centrale steden. De aanleg van deze wegen maakte bovendien weer langere afstanden voor de reis van het wonen naar het werken mogelijk. Deze mogelijkheid bleek, althans in relatieve zin, ook benut te worden. Het aandeel van de woon-werkverplaatsingen in het totale kilometrage van het verkeer is tussen 1963 en 1978 meer dan verdubbeld (van 11% tot 26%). Na 1978 is dat aandeel ongeveer gelijk gebleven.

Een tweede ontwikkeling hangt samen met de ontwikkeling van het autobezit en -gebruik. De grote

hoeveelheid auto's die bij het woon-werkverkeer betrokken zijn, zorgen voor congestieverschijnselen op de wegen naar de steden. Reeds in de jaren zestig waren de overheid en de bedrijven in het openbaar vervoer zich bewust van dit verschijnsel. Als reactie op de (voorzien) congestie deden zij voorstellen om het gebruik van het openbaar vervoer te bevorderen. Een aantal voorstellen die met succes gerealiseerd zijn, maakten het ook voor niet-autogebruikers mogelijk (ver) buiten de centrale stad te gaan wonen. Het gaat daarbij om de aanleg van de zgn. voorstadstations van de Nederlandse Spoorwegen, de aanleg van nieuwe railverbindingen naar steden en dorpen buiten de centrale steden, zoals de Zoetermeerlijn in de Haagse regio, en de aanschaf van snel optrekkend materieel zodat ook een korte reistijd tussen twee punten mogelijk is als er veel tussenliggende stations zijn.

Een derde ontwikkeling is de introductie in een ruimtelijk beleid van het concept stadsgewest. In de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening die in 1966 verscheen werd erkend dat het stedelijke gebied zich in de toekomst niet meer zou beperken tot de stedelijke gemeente alleen, maar dat de ontwikkeling in stadsgewesten zou moeten plaatsvinden (zie ook hoofdstuk 6). Verschillende gemeenten binnen deze categorie werden genoemd als "overloopgemeente", waar de woningbouw ten behoeve van de ex-bewoners van de grote steden zich zou moeten concentreren. Verschillende van die overloopgemeenten werden in een later stadium groeikern, wat meer betekende dan een wijziging van de aanduiding. Op de groeikernen was een omvangrijk instrumentarium van toepassing dat de bouw van een groot aantal woningen in de groeikernen begeleidde. Het aantal woningen dat in de groeikernen gebouwd werd bedroeg in de jaren tachtig ca. 150.000.³ De meeste werkende bewoners van de groeikernen, vooral degenen die zich er in de beginfase vestigden, hadden hun werkadres in de centrale stad.

Een vierde ontwikkeling is het externe effect van een beleidsactiviteit die binnen de stad plaatsvond: de stadsvernieuwing. De stadsvernieuwing betekent vooral in de beginperiode het slopen van een aantal woningen en het herbouwen van minder dan dat aantal. De bewoners van de panden die aan de woningvoorraad werden onttrokken, werden elders gehuisvest, soms buiten de centrale stad. Behalve dergelijke directe verhuizingen traden er indirecte verhuizingen naar buiten op. Bewoners van stadsvernieuwinggebieden verhuisden naar meer aan de stadsrand gelegen woningen, en de bewoners van deze woningen verhuisden naar buiten.

De spreidingsverschijnselen zijn niet alleen gekenmerkt door wonen buiten de stad, verbonden met werken binnen de stad. Ook het werken zelf verlaat de stad, zij het later dan de bewoners. Bij de factoren die hiervoor verantwoordelijk zijn gaat het enerzijds om de dynamiek in het bedrijfsleven zelf, anderzijds om de invloed van de stadsvernieuwing.

Vooraf in een aantal gunstig gelegen groeikernen is er een goede voedingsbodem voor nieuwe bedrijvigheid. De bedrijven komen er vanwege de gunstige ligging nabij snelwegen, centraal in de Randstad (Zoetermeer) of centraal in het land (Nieuwegein), dan wel in verband met een gunstige verbinding met de nationale luchthaven (Almere). Daarnaast betekent het grote aantal inwoners dat verschillende groeikernen inmiddels heeft bereikt de aanwezigheid van een markt voor de dienstverlenende bedrijvigheid. De aanwezigheid van deze markt leidt ertoe dat in de grotere groeikernen concentraties van niet dagelijkse voorzieningen ontstaan (zoals winkelcentra en schouwburgen) die concurrerend zijn met de centra in de centrale steden. Behalve attractiefactoren in de groeikernen zelf zijn er ook factoren in de stad die de bedrijven de grote stad de rug doen toekeren. De belangrijkste is het ruimtegebrek dat vooral de expanderende ondernemingen in de grote steden als een probleem ervaren.

De invloed van de stadsvernieuwing is vooral merkbaar bij bedrijven die zich destijds vestigden in een stadsvernieuwinggebied vanwege de lage bedrijfskosten en bij bedrijven die zich na de ingrepen van de stadsvernieuwing niet meer kunnen vestigen omdat ze teveel hinder opleveren. Bij de eerste categorie geldt dat na de verbetering van de panden in het stadsvernieuwinggebied de bedrijfskosten te hoog zijn en er gezocht moet worden naar een accommodatie waar het bedrijf wel tegen lage kosten

kan worden voortgezet. Deze onderkomens zijn soms te vinden in het landelijk gebied in de omgeving van de grote steden in voormalige bedrijfsgebouwen uit de agrarische sector. Bij de tweede categorie geldt vooral de noodzaak tot verhuizing naar een bedrijfsterrein waar de hinder beperkt blijft. Dergelijke bedrijfsterreinen zijn binnen de grote steden niet altijd te vinden, reden waarom dergelijke bedrijven vaak uitwijken naar bedrijfsterreinen in dorpen en steden in de omgeving van de grote steden.

De dynamiek in de bedrijvigheid versterkt het proces van spreiding. Voor velen is het laatst overgebleven motief voor het wonen in de grote stad, de aanwezigheid van het werkadres, ook al niet meer van belang. Het werkadres is in de groeikern, of in één van de suburbs. Daarmee is nog niet gezegd dat ook het woonadres zich naar dezelfde groeikern of suburb verplaatst. Het autobezit maakt het mogelijk een andere, mogelijk meer gewaardeerde, plaats als woonstek uit te zoeken.

2.4.2 Spreiding

De spreiding van bevolking over een groter deel van het stadsgebied dan alleen de centrale stad leidde ertoe dat een selectie van bewoners de stad heeft verlaten. Het zijn enerzijds modale en hogere inkomensgroepen voor wie het aanbod van de nieuwbouw in de suburbs qua prijs interessant is, anderzijds -en daarmee overlappend- de gezinnen met kinderen voor wie een laagbouwwooning met tuin aantrekkelijk is. De hogere inkomensgroepen (globaal van modaal tot 2 x modaal) vestigden zich in de duurderde koopwoningen, en afhankelijk van de inkomenshoogte bevonden deze zich in meer of minder aantrekkelijke suburbs. Voor niet alle stedelingen met een hoog inkomen was vestiging buiten de stad een interessant alternatief. Huishoudens in de reductiefase bleven in hun duurderde appartementen gevestigd, terwijl de bewoners van de stadsvilla's en de gunstig gelegen laagbouwwooningen, zoals de grote erkerwoningen vaak ook weinig reden tot verhuizing hadden.

Gedurende de gehele periode van suburbanisatie zijn niet alleen de hoge inkomensgroepen betrokken bij de trek naar buiten. Vooral in de jaren zeventig zijn in de suburbs veel woningen gebouwd die onder de premieregeling van die tijd vielen. Juist deze woningen waren -vanwege de hoge premie- aantrekkelijk voor gezinnen met kinderen met een modaal inkomen, omdat ze vaak werden gebouwd als eengezinskooptwoning (zie hoofdstuk 6). In de stad waren dergelijke woningen niet, en werden ze ook nauwelijks gebouwd. Hoewel de relatie woonwens-realisatie keuzevrijheid impliceert wordt ook wel eens gesproken van een situatie waarin de afwezigheid van voor hen aantrekkelijke woningen gezinnen met kinderen en hogere inkomensgroepen "dwingt" de stad te verlaten (Van Engelsdorp Gastelaars 1976).

De spreiding over het stadsgebied kan niet alleen beschreven worden in termen van vertrek uit de stad. Tegenover het vertrek staat vestiging van het pendant van de groepen die de stad verlieten: kleine huishoudens en lagere statusgroepen. In de beginfase van de suburbanisatie was de vestiging van kleine huishoudens in de stad dominant, hetgeen blijkt uit het sterk afnemende inwonertal van de steden en de daling van de gemiddelde woningbezetting tot een veel lager niveau dan landelijk. Het aantal inwoners van de vier grote steden nam tussen 1970 en 1984 af van 2,3 miljoen tot 1,9 miljoen, waarna een lichte stijging inzette tot bijna 2,0 miljoen in 1993. De gemiddelde woningbezetting nam er in dezelfde periode af van 3,0 tot 2,2 (en was midden jaren tachtig 2,3). Uit data over de ontwikkelingen in de stad blijkt dat vooral het aandeel eenpersoonshuishoudens is toegenomen, en dat deze categorie ook meer dan andere huishoudensgroepen betrokken is bij de vestiging in de stad. Het aandeel alleenstaanden in de vier grote steden is in de jaren zeventig en tachtig sterk toegenomen (Knol 1986; Rohde et al. 1990).

Behalve kleine huishoudens trokken, deels met de categorie kleine huishoudens overlappend, groepen met een laag inkomen naar de grote steden. De kleine huishoudens met een laag inkomen zijn vaak personen die aan één van de onderwijsinstellingen in de grote steden gaan studeren. Het blijkt dan ook dat vooral in Amsterdam en Utrecht de lage inkomensgroepen onder de vestigers in de

binnenlandse migratie oververtegenwoordigd zijn.

Een tweede categorie huishoudens met een laag inkomen die de afgelopen decennia de vier grote steden binnen kwam is die van de etnische minderheden. Het aandeel etnische minderheden is tussen 1977 en 1992 toegenomen van 7,4% tot 24% van de stedelijke bevolking⁴.

2.5 Conclusie

Tot in de jaren zestig heeft de stadsontwikkeling geleid tot differentiatie binnen de stad. Deze differentiatie kwam vooral tot stand door een voornamelijk concentrische uitbreiding van nieuwbouw in het tot dan toe nog landelijk gebied. Aan het einde van de 19e eeuw ontstond de eerste grote uitbreiding van de stad buiten het gebied van de huidige grenzen van de binnenstad. Deze uitbreiding zette zich door tot in het begin van de 20e eeuw en leverde de wijken op die thans bekend zijn als de "19e eeuwse wijk". Een groot deel van deze wijken werd met slechte woningen opgeleverd, en trok oorspronkelijk industrie-arbeiders aan. Vanaf het begin tot nu toe behielden zij een lage sociale status.

In deze periode werden -behalve deze slechte wijken- echter ook enkele wijken voor welvarende stedelingen gebouwd, wijken die vaak ook nu nog bekend zijn om hun hoge status.

Een volgende periode van nieuwbouw leverde de eerste sociale woningbouw op. De wijken waren beter van kwaliteit dan de 19e eeuwse wijken, maar leverden al snel na oplevering onderhoudsproblemen op. Behalve deze wijken werden ook -meer dan in de voorgaande periode- woningen voor de stadsbewoner met een hoog inkomen gebouwd. Deze wijken onderscheiden zich door hun ligging, bijvoorbeeld in Den Haag bij de duinen.

De vroeg naoorlogse wijken die in de periode tussen 1945 en ca. 1965 zijn gebouwd hadden aanvankelijk een welstandsniveau dat boven het gemiddelde lag, met uitschieters voor die wijken die in een groene aantrekkelijke woonomgeving werden gebouwd.

De periode na 1965 is de periode van de recente wijken, waaronder de wijken met hoogbouw met een slechte prijs/kwaliteitsverhouding, en de als reactie daarop gebouwde wijken met veel laagbouw, in de stad ook in hoge dichtheden.

In alle perioden, met uitzondering van de laatste, was de bouw vooral bedoeld voor gezinnen met kinderen. In de meest recente periode werd ook meer bewust gebouwd voor alleenstaanden en eenoudergezinnen.

Er is in dit hoofdstuk aan de orde gekomen dat een groot aantal van de stadswijken die in aanvang voor midden- en hoge inkomensgroepen zijn gebouwd voor een bevolking van een gemiddelde en hogere welvaart, statusverlaging hebben ondergaan. Deze statusverlaging trad voor een deel op in dezelfde periode dat een aantal groepen de mogelijkheid werd geboden over de stadsgrenzen heen te verhuizen naar een gewenste eengezinswoning. De mogelijkheden kwamen vooral tot stand door meer mobiliteitsmogelijkheden (auto+autosnelweg, voorstadstation en dergelijke), en doordat de gewenste woning niet in de grote stad gevonden werd.

Deze selectie van bewoners die betrokken zijn bij de uitstroom uit, en de instroom naar de stad, ook wel aangeduid als selectieve migratie, leidt vermoedelijk tot een zekere homogeniteit in de stad. De uittocht van hogere inkomensgroepen betekende dat het aantal stedelingen met relatief hoge inkomens afnam. Het aantal vestigers met een hoog inkomen, noch de interne dynamiek lijkt het vertrek van de hoge inkomensgroepen te hebben kunnen compenseren (Sociaal en Cultureel Rapport 1996).

Eenzelfde verschijnsel lijkt zich voor te doen bij de huishoudenstypen. Gezinnen met kinderen verhuisden in grote getale uit de stad, waarbij deze verhuizingen niet gecompenseerd werden door interne dynamiek of de instroom van gezinnen met kinderen.

3 DE SOCIAAL-RUIMTELIJKE DIFFERENTIATIE IN HET STADSGEBIED

3.1 Inleiding

De stad is een bestuurlijke eenheid, maar de invloedssfeer van de stad strekt zich uit tot buiten de bestuurlijke grenzen. De gemeenten in de omgeving van de stad zijn betrokken bij de verstedelijking omdat zij huisvesting bieden aan personen die voorheen in de grote stad hebben gewoond. Voorts laten zij voormalige stedelijke bedrijven binnen hun gemeentegrenzen toe en gebruiken hun bewoners voorzieningen in de grote stad, of werken zij daar. Deze spreiding wordt reeds lang onderkend in zowel de geografische literatuur als in het ruimtelijke beleid. In de geografisch literatuur wordt gesproken over stadsregio's (city-regions), agglomeraties, conurbaties, afhankelijk van de schaal die wordt gehanteerd en de mate van abstractie waarmee de invloedssfeer wordt bepaald. In het ruimtelijk beleid wordt de centrale stad gerelateerd aan een aantal omgevende gemeenten in een eenheid die als stadsgewest wordt benoemd. Ook in de reguliere regionale statistieken komen indelingen voor die zich baseren op het feit dat de steden invloed hebben op hun omgeving.

In dit hoofdstuk komt de vraag aan de orde welke verschillen er zijn tussen de stad, de grote en de kleine suburb op het gebied van demografie, huisvesting en sociale status/welstand. Daarbij is extra aandacht voor de vraag of dit verschil tot uitdrukking komt in homogeniteit in deze gebiedscategorieën. Ten behoeve van het antwoord op deze vraag is het stadsgebied ingedeeld in zes wijktypen gekenmerkt naar welstand (inkomen) en bouwwijze. Aangenomen wordt dat van homogeniteit sprake is als bepaalde gebiedscategorieën zich kenmerken door de dominantie van slechts enkele wijktypen. Daarnaast wordt op het thema homogeniteit ingegaan via verschillende meer directe statistische analyses.

Het hoofdstuk is als volgt opgebouwd. Eerst wordt ingegaan op de verschillen binnen de gebiedscategorieën. Vervolgens wordt de indeling in wijktypen geïntroduceerd en gemotiveerd. Daarna wordt voor de gehele agglomeratie onderzocht welke kenmerken specifiek zijn voor de wijktypen in de verschillende gebiedscategorieën. Het hoofdstuk wordt afgesloten met homogeniteitsanalyses die het verschil tussen stad en omgeving ten opzichte van de verschillen in de stad in beeld brengen.

3.2 De stad als geheel en zijn omgeving: gebiedscategorieën

De wijze waarop de differentiatie binnen de stedelijke agglomeratie zich voordoet, hangt samen met de verschillen tussen de centrale stad als geheel en zijn omgeving. Verwacht wordt immers dat de processen die de sociaal-ruimtelijke differentiatie binnen de stedelijke agglomeratie hebben bepaald, vooral hebben geleid tot verschillen tussen stad en ommeland (zie hoofdstuk 2). In deze paragraaf wordt in beeld gebracht welke de verschillen tussen de centrale stad en diverse categorieën randgemeenten zijn.

De centrale stad wordt hier -zoals eerder in hoofdstuk 1 naar voren kwam- opgevat als het totale gebied binnen de gemeentegrenzen van de vier grote steden, terwijl de grote suburbs gemeenten met meer dan 50.000 inwoners zijn die zich in aansluitende woningmarktgebieden rond de grote stad bevinden. De kleine suburbs zijn gemeenten met minder dan 50.000 inwoners, eveneens in aansluitende woningmarktgebieden rond de centrale stad. In bijlage 1 is weergegeven welke gemeenten tot welke gebiedscategorie behoren.

Het eerste complex variabelen waarop de gebiedscategorieën zijn vergeleken is dat van de woningen en de woonomgeving. Er wordt aandacht besteed aan de woningdichtheid, het aantal kamers per woning, de bouwvorm, de eigendomsverhouding, de ouderdom en de prijs van de woningen.

De woningdichtheid is het hoogste in de grote stad, met 44 woningen per hectare. De woningdichtheid in de grote suburbs is veel minder hoog, 16 woningen per hectare, maar deze is weer hoger dan die in de kleine suburbs.

De hoge woningdichtheid in de grote steden gaat gepaard met weinig laagbouw, en verhoudingsgewijze kleine woningen. Vrijstaande woningen en twee-onder-een kapwoningen komen bijna niet voor in de grote stad. De woningen in de grote stad zijn vaak gebouwd als huurwoning en zijn gemiddeld vrij oud.

Uit het WBO'93 blijkt dat de grote steden (nog altijd) veel vooroorlogse woningen in hun woningvoorraad hebben, dit ondanks de stadsvernieuwing. Dat er in de stadsvernieuwingperiode veel werd gebouwd blijkt uit het grote aandeel woningen uit de periode na 1980.

In de jaren zeventig was er echter nauwelijks bouwactiviteit in de grote steden. Het was de tijd dat de steden zich geconfronteerd zagen met ruimtegebrek binnen de stadsgrenzen. Locaties voor nieuwbouw konden niet gevonden worden. Dit feit krijgt gestalte doordat in de jaren zeventig nog geen 10% van de stedelijke woningvoorraad is gebouwd tegen ongeveer een kwart van de voorraad in de overige gebiedscategorieën. In de periode 1945-1970 werd in alle gebiedscategorieën even veel gebouwd.

Zowel de huurwoningen als de koopwoningen in de grote steden hebben relatief lage prijzen. Dit lage prijsniveau hangt samen met de aard van de woningvoorraad. Omdat de woningen vaak oud en klein zijn, en vaak als etagewoning zijn uitgevoerd, zijn de prijzen laag. Ten opzichte van de kwaliteit van de woningen is echter het prijsniveau niet laag te noemen. De schaarste op de woningmarkt in de grote steden betekent veelal een slechte prijs-kwaliteitsverhouding (SCV'95).

Tegenover de woningvoorraad van de grote stad staat vooral die in de kleine suburb.

In de kleine suburb is binnen de agglomeratie de meeste laagbouw, zijn veel twee-onder-een kapwoningen en veel vrijstaande woningen. Het aantal huurwoningen is beperkt. Voor de koopwoningen moet een hoge prijs worden betaald, wat samenhangt met het aangeboden type en de schaarste aan woningen in de grootstedelijke gebieden van de Randstad (SCV'95).

De huurprijzen zijn in de kleine suburb echter aan de lage kant vergeleken met die in de grote suburbs (tabel 3.1.). Dit heeft waarschijnlijk verband met het feit dat de (huur)woningen in de kleine suburb ouder zijn dan die in de grote suburb. In Nederland heeft de huurprijs een zekere relatie met de ouderdom van de woning. Naarmate de woning nieuwer is, is het bedrag dat betaald moet worden aan huur hoger (SCV 1995).

Tabel 3.1 Woningkenmerken naar gebiedscategorie

	grote stad	grote suburb	kleine suburb
woningdichtheid	44	16	7
gemiddeld aantal kamers	3,9	4,1	4,3
% laagbouw	30	66	84
% huurwoningen	58	43	25
% twee-onder-een kapwoningen	1	6	10
% vrijstaande woningen	1	6	10
gemiddeld bouwjaar	1944	1963	1957
gemiddelde huurprijs	458	520	495
gemiddelde koopprijs	153800	183000	210000

Bron: CBS: PCR'93, RPD: WMD'91,WMD'94, Geomarktprofiel: GMP'94, SCP-bewerking

Het tweede complex variabelen omvat de demografie. Het gaat om de huishoudenssamenstelling naar leeftijd (aandeel jonge en oudere alleenstaanden, aandeel jonge en oudere tweepersoonshuishoudens en aandeel gezinnen met jongere en oudere kinderen), en de etniciteit. De leeftijdskenmerken van de huishoudtypen zijn globaal weergegeven in termen van oud of jong. De informanten die aangeven hoeveel huishoudens van verschillende typen er zijn is niet gevraagd een exacter antwoord te geven. In de stad zijn meer jonge alleenstaanden dan elders in de agglomeratie. Ook het aandeel oudere alleenstaanden in de stad is hoog. Gezinnen met kinderen zijn een verschijnsel van de suburb. Zowel

gezinnen met jonge als die met oudere kinderen komen vooral veel buiten de stad voor. De stad biedt wel veel huisvesting aan tweepersoonshuishoudens en etnische minderheden (tabel 3.2.). Bij de uitkomsten over de tweepersoonshuishoudens moet het voorbehoud worden gemaakt dat deze niet sporen met data uit andere bronnen. Uit verschillende woningbehoefenonderzoeken komt naar voren dat de stad steeds minder een gebied is waar deze categorie huishoudens wordt aangetroffen⁵.

Tabel 3.2. Demografische kenmerken op wijkniveau grote stad en overige gebiedscategorieën, in % van totaal aantal huishoudens^a

	grote stad	grote suburb	kleine suburb
jonge alleenstaanden	10	6	4
oudere alleenstaanden	15	10	10
gezin met jonge kinderen	20	25	26
gezin met oudere kinderen	16	21	25
jonge samenwonenden	16	15	12
oudere samenwonenden	25	21	21
etnische minderheden	14	6	3

^a Het aantal huishoudens van de verschillende typen (excl. de overlappende categorie "etnische minderheden") telt niet op tot exact 100%, dit in verband met de wijze waarop Geomarktprofiel de gegevens verzamelde. Aan de respondenten werd bijvoorbeeld gevraagd: "hoeveel procent van de huishoudens in Uw postcodegebied zijn jonge alleenstaanden?" Het gewogen gemiddelde van de antwoorden op deze vragen werd opgevat als het werkelijke percentage. Uit validiteitsanalyses blijkt dat dit percentage niet geheel overeenkomt met de werkelijkheid, maar dat het niveauverschil tussen gebieden er wel goed door wordt weergegeven. Omdat steeds verschillende vragen worden gesteld gaat de optelling van de percentages niet tot 100, maar wordt de 100 wel benaderd.

Bron: Geomarktprofiel: GMP'94, SCP-bewerking

Het derde complex variabelen waarop de verschillen tussen de stad en de overige gebiedscategorieën worden onderzocht zijn de statusvariabelen. De gebruikte variabelen zijn inkomen, opleidingsniveau en werkloosheid (algemeen en de werkloosheid van niet-Nederlanders) en het zgn leerlingengewicht. Het leerlingengewicht, ook wel sociaal-economische score genoemd, wordt in het kader van het zgn. onderwijsvoorrangsbeleid aan elke leerling toegekend. Op basis van de leerlingengewichten van een school wordt het aantal formatie-eenheden gesubsidieerd. Het gewicht is hoger naarmate de via het beroepsniveau gemeten sociaal-economische status van de ouders van de leerling lager is, of (daarmee deels overlappend) de leerlingen een niet-Nederlandse herkomst heeft⁶.

Het gegeven "gemiddeld inkomen is afkomstig uit registertellingen van het CBS, en betreft het besteedbare inkomen van personen met 52 weken inkomen.

Naast het gemiddeld inkomen is ook het percentage inkomenstrekkers met een laag inkomen weergegeven in tabel 3.3. Er is sprake van een laag inkomen als het besteedbaar inkomen onder de fl. 19.000,- en daarmee onder de 40% van de landelijke inkomensverdeling ligt⁷. De inkomensgegevens hebben betrekking op 1989, het laatste jaar waarvoor dergelijke CBS-data bekend zijn. Inmiddels zijn een aantal voorlopige cijfers bekend voor 1994, maar deze blijken vooralsnog slecht vergelijkbaar te zijn met de definitieve uit 1989. Niettemin zal waar dat aan de orde is, kort ingegaan worden op de data uit 1994.

Het opleidingsniveau is een gegeven uit het bestand van Geomarktprofiel. In dit bestand is de respondenten gevraagd wat het aandeel huishoudens met een laag opleidingsniveau in het postcodegebied is. Het gewogen gemiddelde van deze aandelen is opgevat als het werkelijke aandeel huishoudens met een laag opleidingsniveau.

Er is een duidelijk verschil in sociale status tussen de vier grote steden en de overige delen van de agglomeratie. Het hoogste gemiddelde inkomen en het laagste aandeel lage inkomens is in de kleine suburb, terwijl de grote stad het laagste inkomen heeft. De grote suburb neemt een middenpositie in. De verdeling van de opleidingsniveaus over de gebiedscategorieën vertoont het volgende beeld: veel huishoudens met lage opleidingsniveaus in de centrale stad en weinig in de suburbs, waarbij er nauwelijks verschil is tussen grote en kleine suburb.

De gegevens over het aandeel werklozen en het leerlingengewicht zijn registergegevens. In het leerlingengewicht speelt de factor etniciteit een belangrijke rol. Het gegeven inclusief deze factor kan

daarom niet als een zuivere statusmaat worden geïnterpreteerd. Het is echter mogelijk de maat te berekenen zonder deze factor. Dan is vooral het beroepsniveau van de ouders van de leerlingen bepalend voor de uitkomsten. In tabel 3.3. zijn de uitkomsten van deze berekening gepresenteerd. Deze geven aan dat er veel minder verschil is tussen de grote stad en de overige gebiedscategorieën dan bij de het gebruik van het leerlingengewicht incl. etniciteit. De grote stad blijkt echter -ook op basis van dit gegeven- een lage statusgebied.

De gegevens over de werkloosheid indiceren hetzelfde verschijnsel. De werkloosheid blijkt hoog in de grote stad en vooral laag in de kleine suburb. De werkloosheid in de grote stad is ruim drie maal zo hoog als in die in de kleine suburb en twee maal zo hoog als in de grote suburb.

Het aandeel niet Nederlandse werklozen is een typisch verschijnsel van de centrale stad, samenhangend met het grote aandeel etnische minderheden in deze gebiedscategorie. Buiten de grote stad komen niet Nederlandse werklozen vrijwel niet voor (tabel 3.2.).

Tabel 3.3 Statuskenmerken naar gebiedscategorie

	grote stad	grote suburb	kleine suburb
besteedbaar gemiddeld inkomen (CBS)	23000	24000	25000
% inkomensstrekkers met een laag inkomen (<fl. 19.000,-)	44	36	34
% huishoudens met een laag opleidingsniveau	43	21	22
% werklozen (t.o.v. aantal huishoudens)	16	7	5
% werklozen van niet Nederlandse nationaliteit (t.o.v. aantal huishoudens)	5	1	1
leerlingengewicht	1,5	1,2	1,1
leerlingengewicht (excl. etnische factor)	1,2	1,0	1,0

Bron: RPD; WMD'91, WMD'95, Geomarktprofiel: GMP'94 SCP-bewerking

3.3 Een typologie van de wijken in het stadsgebied naar inkomen en bouwwijze

In deze paragraaf wordt de constructie van een typologie van wijken beschreven. De wijken binnen de stedelijke agglomeratie zijn ingedeeld naar de veronderstelde waardering ervan. Verwacht wordt dat deze waardering enerzijds te maken heeft met de mate waarin eengezinswoningen voorkomen en anderzijds met de sociale status en welstand van de wijk.

De relatie tussen woonwens, tevredenheid met de woonomgeving en de aanwezigheid van eengezinswoningen, liefst in een kleinschalige omgeving komt naar voren uit talloze onderzoeken naar woonwensen. De meest gewenste woning is de eengezinswoning, vooral bij gezinnen met kinderen. Andere huishoudensgroepen dan de gezinnen opteren relatief vaak voor een flat, maar ook bij deze groepen wil een substantieel deel nog een eengezinswoning.

Een analyse op het WBO'93 scherpt dit beeld nog aan. Alleen van de jongere alleenstaande verhuisgeneigden wil een grote meerderheid niet in een eengezinswoning wonen, terwijl onder de alleenstaanden tussen de 25 jaar en de 65 jaar nog maar een kleine meerderheid overblijft die geen eengezinswoning wenst. Alle andere huishoudenscategorieën, ook de tweepersonshuishoudens van verschillende leeftijd, opteren wel voor een eengezinswoning.

De wijken zijn aantrekkelijk als er veel eengezinswoningen zijn, maar wijken zijn ook aantrekkelijk als ze "een goede naam hebben". Deze attractiefactor gaat samen met de sociale status van de wijken en uit zich daarmee in de waardevastheid van de woning. Dit is voor bewoners van koopwoningen en voor verhuurders een belangrijk gegeven, omdat dat een zekerheid biedt voor de gedane investering (Boelhouwer en Van der Heijden 1989; 60).

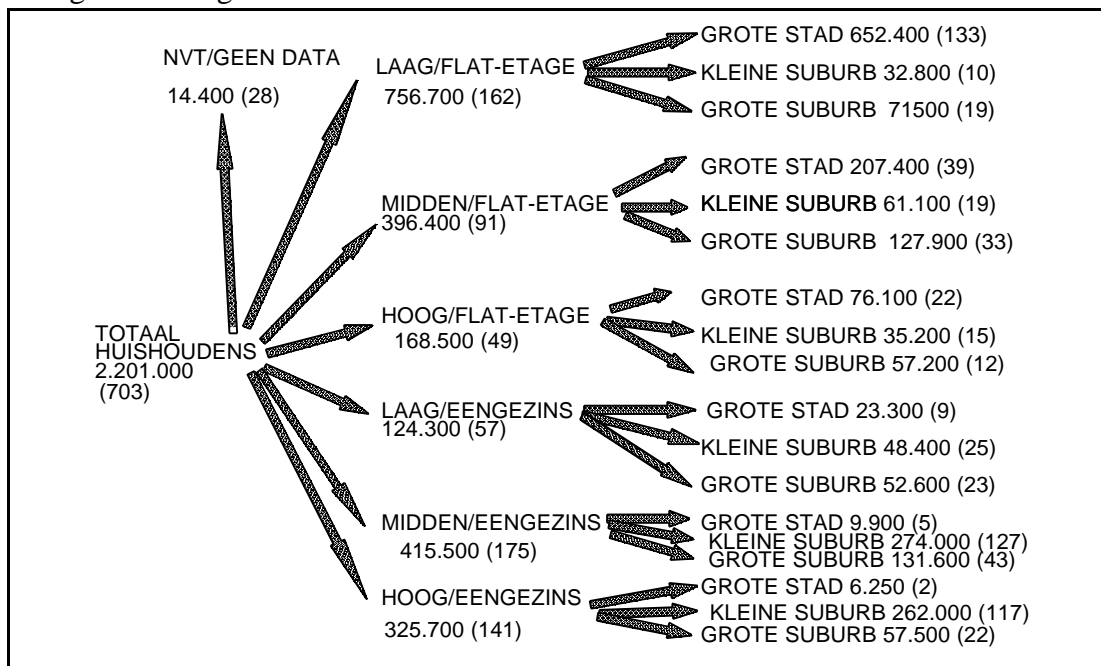
Op grond van deze overwegingen is een indeling van wijken gemaakt, waarin inkomenshoogte en bouwwijze worden gecombineerd. Met behulp van de meest recente, in 1993 gepubliceerde, regionale inkomensstatistiek uit 1989 van het CBS is het gemiddeld besteedbaar inkomen van de agglomeratie bepaald. Vervolgens zijn deze ingedeeld in tertielen (33 1/3%-groepen) van de inkomensverdeling in het stadsgebied, die zijn benoemd als hoog, midden en laag inkomen. Het gegeven van het gemiddeld percentage eengezinswoningen in de agglomeratie is afkomstig uit de Woonmilieudatabank 1995. Dit

gemiddelde bedraagt 65%. Vervolgens zijn de wijken ingedeeld in wijken met eengezinswoningen (65% eengezinswoningen en meer) en wijken met flat/etage-woningen (minder dan 65% eengezinswoningen). Tenslotte zijn beide gegevens gecombineerd, waardoor een zestal wijktypen ontstaat. Bijlage 2 geeft een overzicht dat aangeeft welke postcodegebieden tot welk wijktype behoren⁸.

Het wijktype *laag inkomen/flat-etagewoningen* is typisch stedelijk. In de grote steden behoren 133 van de 210 wijken tot dit wijktype, waarbinnen ook de meeste stedelingen wonen. Voorbeelden van dit wijktype zijn de 19e eeuwse wijken en de vroeg naoorlogse wijken in de grote steden. In Amsterdam behoort bijvoorbeeld geheel Nieuw-West tot dit wijktype, in Den Haag de wijken in het Zuidwesten van de stad

die het verst van het duingebied zijn gelegen terwijl in Rotterdam grote delen van de Zuidelijke tuinsteden tot dit type kunnen worden gerekend.

Afbeelding 4 Aantal huishoudens en aantal wijken (tussen haakjes) naar wijktype en naar gebiedscategorie

Bron: WMD '91, '94. SCP-bewerking

Buiten de grote steden komen slechts enkele wijken van dit type voor, vooral in de gebiedscategorie "grote suburb". Uit de kaarten 1 tot en met 8 blijkt bijvoorbeeld dat dergelijke wijken in Purmerend en in Zaanstad worden gevonden (bijlage 3).

Het wijktype *midden inkomen/flat-etagewoningen* komt zowel vaak voor in de grote stad als in de grote suburb. Van de ongeveer 400.000 huishoudens die binnen de agglomeraties in dit wijktype wonen er 300.000 in de grote stad of in de grote suburb. De voorbeelden van deze wijken in de grote stad zijn bijvoorbeeld de Watergraafsmeer en de Noordelijke tuinsteden in Amsterdam, het

Bezuidenhout en Mariahoeve in Den Haag en Schiebroek in Rotterdam. Buiten de grote steden komen dergelijke wijken onder meer voor in steden als Delft, Vlaardingen, Spijkenisse en Alphen aan den Rijn. In de "kleine suburbs" komen dergelijke wijken onder andere voor in Ridderkerk en Maassluis, beide gemeenten tussen de 30.000 en 50.000 inwoners.

Het wijktype *hoog inkomen/flat-etagewoningen* is wat meer evenredig verspreid over de agglomeraties. Binnen de steden zijn dit de typische hoge statuswijken, zowel de gehele zuidelijke sector van Amsterdam, als de wijken nabij het Haagse duingebied behoren ertoe. Het wijktype *laag inkomen/eengezinswoningen* komt in het landelijke gebied van de agglomeraties voor, maar ook in de tuindorpen van Amsterdam en Rotterdam, en in het Utrechtse stadsdeel Zuilen. Het aantal bewoners van deze wijken is gering. Binnen de agglomeraties woont slechts 6% van de huishoudens in dergelijke wijken.

Het wijktype *midden inkomen/eengezinswoningen* komt veel voor in de kleine suburbs, minder vaak in de grote suburbs en bijna niet in de grote stad. Voorzover ze in de grote stad voorkomen kunnen ze worden gekenmerkt als "dorpen in de stad". In Amsterdam behoort het dorp Driemond tot dit type, in Rotterdam de dorpen Heyplaat, Terbregge en Hoek van Holland.

Het wijktype *hoog inkomen/eengezinswoningen* is evenals het type midden inkomen/eengezinswoningen kenmerkend voor de kleine suburb. Vooral in de zandgebieden (duinen, Utrechtse Heuvelrug, Gooi) en in het Groene Hart zijn veel wijken van dit type. In de grote steden zijn slechts een tweetal wijken die een hoog inkomen en veel eengezinswoningen combineren: de Vogelwijk in Den Haag en het Molenlaankwartier in Rotterdam. Naast de typologie die gebaseerd is op inkomensgegevens uit 1989, is er één geconstrueerd op basis van de inkomensgegevens uit 1994. Zoals eerder naar voren kwam levert deze constructie slechts een voorlopige beeld van de ontwikkeling op, omdat de basisdata niet geheel vergelijkbaar zijn. Vooralsnog lijkt het erop dat dynamiek vooral voorkomt in de flatwijken met een lage en met een middenstatus, waarbij zowel stijging als daling binnen de categorie flatwijk voorkomt. Daarnaast dalen enkele flatwijken met een hoge status. De dynamiek is veel geringer binnen de categorie laagbouw wijken. Vooral de (twee) stedelijke hoge status laagbouw wijken lijken hun positie te handhaven, waarbij zij echter gezelschap krijgen van een beperkt aantal nieuwe hoge status laagbouw wijken.

Afbeelding 4 geeft een overzicht van het aantal wijken per gebiedscategorie.

3.4. Gebiedscategorie en wijktype

De wijktypen worden gedefinieerd in termen van bouwwijze van de woning en inkomen. In deze paragraaf wordt ingegaan op overige kenmerken van de woning, overige statuskenmerken en demografische kenmerken in relatie tot de wijktypen. De combinatie gebiedscategorie-wijktype is weergegeven voor de agglomeraties gezamenlijk. In bijlage 4 is een overzicht gegeven van de relatie gebiedscategorie-wijktype per agglomeratie afzonderlijk.

Om tot een typologie te komen is de woningvoorraad ingedeeld naar bouwwijze. Er zijn wijken met veel meergezinswoningen en er zijn wijken met veel eengezinswoningen. Tabel 3.1. laat zien dat er verschillen in de woningvoorraad zijn tussen deze groepen wijken, waarna vervolgens binnen deze categorieën in het algemeen verder onderscheid is te maken naar het tweede indelingscriterium, het inkomensniveau.

Tabel 3.4 Woningkenmerken in de verschillende wijktypen per gebiedscategorie

	woning- dicht- heid	gemiddel- d aantal kamers	% huur- woningen	% twee- onder een kap woningen	% vrij- staande woningen	gemiddel- d bouw- jaar	gemiddel- de koop- prijs	gemiddel- de huur- prijs
<i>Grote stad</i>								
laag/flat-etage	53	3,7	64	1	1	1944	124800	399
midden/flat-etage	41	4,0	51	1	1	1943	178000	513
hoog/flat-etage	20	4,5	37	2	3	1945	274000	756
laag/eengezins	19	3,9	53	4	7	1939	137500	342
midden/een- gezins	6	4,3	54	8	13	1956	173200	423
hoog/eengezins	13	5,2	13	15	8	1944	304400	686

<i>Grote suburb</i>								
laag/flat-etage	29	3,9	60	2	2	1951	141000	404
midden/flat-etage	24	4,1	58	3	2	1963	172000	512
hoog/flat-etage	17	4,4	50	3	2	1966	202200	588
laag/eengezins	12	4,1	33	11	14	1945	178000	384
midden/een-gezins	11	4,2	36	8	7	1972	182000	564
hoog/eengezins	8	4,5	32	11	15	1967	232800	622
<i>Kleine suburb</i>								
laag/flat-etage	27	3,9	58	1	3	1959	162800	439
midden/flat-etage	17	4,3	52	5	4	1961	180100	504
hoog/flat-etage	20	4,4	55	3	3	1964	199900	582
laag/eengezins	9	4,3	23	11	16	1949	189400	404
midden/een-gezins	5	4,3	18	9	18	1959	197600	487
hoog/eengezins	5	4,5	32	12	19	1958	239000	530

Bron: RPD: WMD'91/WMD'95, Geomarktprofiel: GMP'94, SCP-bewerking

In het algemeen kan uit tabel 3.1. worden afgeleid dat de stedelijke flat-etagewijken met een laag inkomen zich wat de aard van de woningvoorraad betreft in een als negatief te duiden positie bevinden (hoge woningdichtheid, veel huurwoningen, lage huur- en koopprijzen). In de grote stad zijn deze wijken veruit in de meerderheid en in deze wijken woont 2/3 van de stedelijke bevolking. Daarmee bepalen ze in belangrijke mate het beeld van de grote stad als geheel, en het onderscheid van de stad ten opzichte van de suburbane rand. Dat er ook nog een paar hoge status laagbouw wijken zijn met lage dichtheden, grotere woningen, veel koopwoningen, en iets meer flatwijken met een hoge status, gekenmerkt door hoge huren, voor een flatwijk veel koopwoningen en een relatief lage woningdichtheid, doet dan weinig ter zake.

Tegenover deze stedelijke flat-etagewijken staan vooral de laagbouw wijken met midden- en hoge inkomens in de kleine suburb en die met hoge inkomens in de grote suburb. De woningdichtheid is hier laag en het aandeel koopwoningen hoog. In de laagbouw wijken met een hoog inkomen in deze gebieden buiten de stad is de prijs van de koopwoningen tevens hoog.

Tabel 3.5. geeft een beeld van de differentiatie in de wijktypen naar huishoudenssamenstelling gecombineerd met leeftijd, en naar etniciteit. Ook nu geldt dat de leeftijdskenmerken van de huishoudtypen slechts globaal bekend zijn in termen van oud of jong omdat de informanten die aangeven hoeveel huishoudens van verschillende typen er zijn niet is gevraagd exacter antwoord te geven.

De conclusie die zich uit de data in tabel 3.5. opdringt is dat de demografische verschillen tussen stad en omgeving niet samenhangen met het feit dat er veel wijken van het type laag inkomen/flat-etage" in de stad voorkomen. Jonge eenpersoonshuishoudens zijn gebonden aan flatwijken, al dan niet gekenmerkt door een laag inkomen, terwijl oudere eenpersoonshuishoudens iets meer evenredig over de wijktypen zijn verdeeld. In het algemeen lijkt echter de huishoudensvorm vooral samen te vallen met het wijkttype, ongeacht de plaats in de agglomeratie, al is de samenhang bepaald niet eenduidig. Dat er veel (jonge) alleenstaanden in de grote stad wonen, en veel gezinnen met kinderen in de suburb heeft meer te maken met het voorkomen van respectievelijk flats in de steden en eengezinswoningen elders, dan met het domineren van het wijkttype laag inkomen/flat-etage in de stad. Een uitzondering moet gemaakt worden voor de etnische minderheden, die wel sterk verbonden zijn met dit wijkttype.

Tabel 3.5 Demografische kenmerken van de wijktypen per gebiedscategorie

	jonge alleen- staanden	oudere alleen- staanden	gezinnen met jonge kinderen	gezinnen met oudere kinderen	jonge samen- wonenen	oudere samen- wonenden	etnische minder- heden
<i>Grote stad</i>							
laag/flat-etage	11	14	21	16	17	24	19
midden/flat-etage	11	16	17	14	16	27	7
hoog/flat-etage	10	18	12	12	16	29	5
laag/eengezins	4	15	20	20	11	29	5
midden/eengezins	3	9	24	22	11	28	3
hoog/eengezins	2	21	16	16	5	36	2
<i>Grote suburb</i>							
laag/flat-etage	8	13	21	18	16	25	11
midden/flat-etage	7	12	21	19	17	23	8
hoog/flat-etage	8	11	20	20	15	23	5
laag/eengezins	4	13	22	23	11	24	3
midden/eengezins	4	7	32	22	15	17	4
hoog/eengezins	4	9	27	24	13	19	4
<i>Kleine suburb</i>							
laag/flat-etage	7	15	18	17	16	29	7
midden/flat-etage	7	13	20	19	16	24	7
hoog/flat-etage	6	14	18	19	15	27	5
laag/eengezins	3	10	24	25	10	22	3
midden/eengezins	3	9	27	26	12	19	2
hoog/eengezins	3	9	26	25	11	21	2

Bron: Geomarktprofiel: GMP'94, SCP-bewerking

De wijktypologie is gebaseerd op woningkenmerken en op inkomenskenmerken. Toch is in tabel 3.6. het gegeven "inkomen" opgenomen om zo inzicht te verkrijgen in de verhouding tussen de gelijke wijktypen qua inkomensniveau, maar gelegen in verschillende gebiedscategorieën. Zo kan een lage inkomenswijk in een suburb welvarender zijn dan een lage inkomenswijk in de grote stad.

De tabel geeft verder aan hoe een aantal andere statuskenmerken over de wijktypen zijn verdeeld.

De conclusie uit de tabel is dat het verschil tussen grote stad en omgeving op het gebied van de statusvariabelen duidelijk is gerelateerd aan de grote hoeveelheid stedelijke huishoudens die in lage status flatwijken woont, en dat bovendien het niveau van voorkomen van scores op de "lage statusvariabelen" hoger ligt dan in vergelijkbare flatwijken elders in het stadsgebied.

Naast deze conclusie is een tweede uit de tabel af te leiden, namelijk dat er binnen de grote stad een zekere tweedeling naar sociale status is. De twee meest extreme wijktypen binnen het stadsgebied zijn immers de grootstedelijke flatwijken met een laag inkomen aan de ene kant en de grootstedelijke laagbouw wijk met een hoog inkomen aan de andere kant. Minder uitgesproken is een vergelijkbare tweedeling tussen deze wijktypen in de grote suburb.

De interpretatie van de verschillen tussen de wijktypen als sociaal-ruimtelijke tweedeling in de grote stad zelf moet echter ten zeerste worden gerelativeerd. Er zijn immers slechts twee wijken met een hoog inkomen en veel laagbouw binnen de grenzen van de grote steden, waar naar verhouding weinig mensen wonen. Kwantitatief zijn ze van weinig betekenis. De grote hoeveelheid wijken van wijktype flat/etage-laag inkomen in de grote stad, en het grote aantal mensen dat daar woont, doen eerder vermoeden dat er een intern homogeen grootstedelijk gebied is af te scheiden van de andere delen van het stadsgebied. In de volgende paragraaf wordt daar door middel van homogeniteitsanalyses dieper op ingegaan.

Tabel 3.6 Statuskenmerken naar wijktype per gebiedscategorie

	besteeds- baar inkomen (CBS)	% laag inkomen (< f 19000)	% laag oplei- dings- niveau	% werk- lozen	% niet Neder- landse werklozen	leer- lingen- gewicht	leerlingen- gewicht (excl. etnische factor)
<i>Grote stad</i>							
laag/flat-etage	21000	49	53	20	8	1,6	1,2
midden/flat-etage	24600	39	27	11	2	1,2	1,1
hoog/flat-etage	31200	29	10	7	1	1,1	1,0
laag/eengezins	20800	49	56	11	2	1,3	1,1
midden/eengezins	24800	35	36	9	1	1,1	1,0
hoog/eengezins	34000	28	8	2	0	1,0	1,0
<i>Grote suburb</i>							
laag/flat-etage	22200	43	40	10	3	1,4	1,2
midden/flat-etage	24900	36	18	8	2	1,2	1,0
hoog/flat-etage	28300	33	8	6	1	1,1	1,1
laag/eengezins	21300	44	36	7	1	1,2	1,0
midden/eengezins	25000	33	13	6	1	1,1	1,1
hoog/eengezins	28300	30	10	5	1	1,1	1,0
<i>Kleine suburb</i>							
laag/flat-etage	21900	43	32	7	2	1,3	1,1
midden/flat-etage	24800	36	21	6	2	1,2	1,1
hoog/flat-etage	28100	28	18	6	1	1,2	1,1
laag/eengezins	22100	41	34	5	1	1,2	1,1
midden/eengezins	25200	35	23	4	0	1,1	1,1
hoog/eengezins	29000	30	16	3	0	1,1	1,1

Bron: RPD: WMD'91/95, Geomarktprofiel: GMP'94, SCP-bewerking

3.5. Homogeniteit en heterogeniteit in het stadsgebied

In de vorige paragrafen in dit hoofdstuk is ingegaan op de verschillen tussen de grote stad en zijn (suburbane) omgeving. Deze verschillen betreffen de woning- en bevolkingssamenstelling en de sociale status. In de stad overheersen meergezinswoningen, is de woningdichtheid hoog, zijn veel huurwoningen, komen veel jonge eenpersoonshuishoudens voor en hebben bewoners een lage sociale status. De stedelijke situatie wordt vooral gekarakteriseerd door flat/etagewijken met een laag inkomen, waar twee derde van de stedelijke huishoudens woont. De grote stad is op deze wijze verschillend van de overige delen van het stadsgebied, waarbij dit verschil gepaard zou kunnen gaan met interne homogeniteit in de grote stad.

In deze paragraaf wordt nader ingegaan op de mate van homogeniteit cq. mate van heterogeniteit van de gebiedscategorieën. De mate van heterogeniteit komt statistisch overeen met de mate van spreiding. Wanneer uitspraken moeten worden gedaan over verschillen in heterogeniteit tussen de gebieden (de drie gebiedscategorieën naar mate van urbaniteit), moet de mate van spreiding decomponeerbaar zijn in een spreiding *binnen* en *tussen* de onderscheiden stadsgebieden. Op deze wijze kunnen uitspraken gedaan worden over de mate waarin heterogeniteit een algemeen verschijnsel is dat los staat van het urbane karakter van het stadsgebied (de totale spreiding is gelijk aan de spreiding binnen gebieden) of voornamelijk het gevolg is van het urbane karakter van het stadsgebied (de totale spreiding is gelijk aan de spreiding tussen gebieden).

Een spreidingsmaat die additief decomponeerbaar is en voldoet aan de eisen die aan de gebruikte gegevens kan worden gesteld is de variatiecoëfficiënt (Shorrocks 1980). De variatiecoëfficiënt (de standaardafwijking gedeeld door het gemiddelde) kan als volgt worden gedefinieerd:

$$CV = \sqrt{\frac{1}{N} \sum_i^n \frac{(y_i - u)^2}{u^2}}$$

waarbij:

y_i = score in gebied i

u = gemiddelde in de populatie

n = aantal gebieden

De variatiecoëfficiënt is dimensieloos en loopt van nul (variantie is nul) tot oneindig (gemiddelde is nul). Als vuistregel kan gesteld worden dat een variatiecoëfficiënt kleiner dan 0,25 duidt op een spitse verdeling (weinig spreiding) en een variatiecoëfficiënt groter dan 1 op een vlakke verdeling (veel spreiding)⁹. Er geldt echter dat voor hier uit te voeren analyses niet zo zeer het niveau van de spreiding van belang is, maar het verschil in spreiding binnen en tussen de gebieden naar mate van urbaniteit.

Wanneer de variatiecoëfficiënt in een bepaald subgebied lager is dan de variatiecoëfficiënt van het totale gebied, duidt dit op een zekere mate van homogeniteit. Wanneer we de mate van homogeniteit willen toeschrijven aan het urbane karakter van een gebied, moet de spreiding gedecomposeerd worden in binnengebieds- en tussengebiedspreiding.

Het kwadraat van de variatiecoëfficiënt kan eenvoudig additief worden gedecomposeerd in een binnengroeps- en tussengroepsvariantie. Deze decompositie gaat als volgt (Das & Parikh, 1982):

$$CV^2 = \sum_j^k \frac{(n_j \cdot u_j)}{n \cdot u} \cdot CV_j^2 + \sum_j^k \frac{n_j (u_j - u)^2}{n \cdot u^2}$$

waarbij:

CV_j = variatiecoëfficiënt in stadsgebied j

n_j = aantal gebieden in stadsgebied j

u_j = gemiddelde in stadsgebied j

Het eerste deel van de vergelijking geeft de binnengroepsvariantie weer, het tweede deel de tussengroepsvariantie. In de navolgende tabellen zal worden vermeld in welke mate de totale heterogeniteit kan worden toegeschreven aan verschillen in heterogeniteit *tussen* de onderscheiden stadsgebieden (percentage tussengroepsvariantie).

Het gaat in deze paragraaf om de mate waarin de grote stad zich onderscheidt van omliggende gebieden en de mate waarin het stedelijke gebied homogeen is op een aantal gebiedskenmerken. Dit betekent dat:

- De gebiedskenmerken een substantiële variantie moeten vertonen in het totale te analyseren gebied.
- De gebiedskenmerken naar mate van urbaniteit maximaal moeten verschillen.
- De gebiedskenmerken binnen urbane en niet urbane gebieden minimaal moeten verschillen.

In termen van variantie betekent dit dat homogeniteit relevanter is naarmate:

- De variatiecoëfficiënt voor het totale stadsgebied hoger is.
- De tussengroepsvariantie als percentage van de totale variantie hoger is.
- De variatiecoëfficiënt voor de afzonderlijke gebieden naar urbaniteit lager is dan voor het totale gebied.

Eerst wordt ingegaan op de spreiding bij de woonvariabelen. Deze is in de grote stad gering voor "woningdichtheid", voor "percentage huurwoningen" en voor "percentage (middel)hoogbouwwoonwoningen,

zowel ten opzichte van de overige gebiedscategorieën als ten opzichte van het totale stadsgebied. De geringe spreiding gaat gepaard met een relatief grote tussenvariantie, wat betekent dat de relatieve homogeniteit op deze terreinen kan worden toegeschreven aan het verschil tussen de gebiedscategorieën.

Er is ook een relatief grote tussenvariantie bij het percentage twee-onder-een kapwoningen, maar deze gaat gepaard aan een grote spreiding in de stad, zowel vergeleken met de overige gebiedscategorieën als met het gehele stadsgebied. De tussenvariantie gaat hier vooral samen met een verhoudingsgewijze grote homogeniteit in de kleine suburb (tabel 3.7).

Geconcludeerd kan worden dat op een drietal essentiële woonvariabelen (woningdichtheid en percentage huurwoningen, percentage (middel)hoogbouwoningen) de grote stad homogeen is ten opzichte van de overige gebiedscategorieën en het stadsgebied als totaal.

Tabel 3.7. Variatiecoëfficiënten voor het totale stadsgebied en per gebiedscategorie, woningkenmerken en aandeel van de tussenvariantie (tussen de gebiedscategorieën) in de totale variantie

	stadsgebied totaal	grote stad	grote suburb	kleine suburb	% tussen- variantie
woningdichtheid	1,21	0,67	0,80	1,40	42
gemiddeld aantal kamers	0,16	0,15	0,16	0,16	7
percentage huurwoningen	0,67	0,45	0,49	0,77	29
percentage twee-onder-een kap	1,35	2,51	1,32	0,97	19
percentage vrijstaand	1,32	1,69	1,65	0,84	26
percentage (middel)hoogbouwoningen	0,82	0,33	0,58	1,27	53
gemiddeld bouwjaar	0,01	0,01	0,01	0,01	11
gemiddelde prijs koopwoningen	0,36	0,47	0,29	0,29	13
gemiddeld huurniveau huurwoningen	0,29	0,34	0,28	0,25	2

Bron: RPD: WMD'91,95, Geomarktprofiel: GMP'94, SCP-bewerking

De huishoudensvariabelen laten het volgende beeld zien. Er is, vergeleken met de andere gebiedscategorieën en het stadsgebied als totaal, een geringe spreiding van de variabelen: percentage oudere alleenstaanden, percentage jonge en percentage oude samenwonenden. Wordt alleen vergeleken met het totale stadsgebied, dan is er ook een geringe spreiding van de variabelen aandeel gezin met oudere kinderen en aandeel etnische minderheden.

Het meest opvallend is echter de geringe spreiding van de meeste variabelen in de kleine suburb, die bovendien bij twee variabelen (het aandeel jonge alleenstaanden en het aandeel gezinnen met oudere kinderen) gepaard gaat met een hoge tussenvariantie.

Het andere verschijnsel met een hoge tussenvariantie is het percentage etnische minderheden, die hier samengaat met een relatief grote homogeniteit in de grote suburb (tabel 3.8).

Geconcludeerd kan worden dat er slechts voor een aantal demografische variabelen een vrij grote homogeniteit in de grote stad kan worden geconstateerd. Dit zijn echter niet de variabelen waarin de grote stad het sterkts afwijkt van de overige gebiedscategorieën (het aandeel jonge alleenstaanden en het aandeel etnische minderheden). Hier zijn andere delen van het stadsgebied homogener dan de centrale stad.

Tabel 3.8 Variatiecoëfficiënten voor huishoudenskenmerken voor het totale stadsgebied en per gebiedscategorie, en aandeel van de tussenvariantie (tussen de gebiedscategorieën) in de totale variantie

	stadsgebied totaal	grote stad	grote suburb	kleine suburb	% tussen-variantie
jonge alleenstaanden	0,94	0,73	0,85	0,68	24
oudere alleenstaanden	0,48	0,38	0,51	0,46	16
gezin met jonge kinderen	0,34	0,35	0,34	0,30	11
gezin met oudere kinderen	0,34	0,30	0,31	0,26	32
jonge samenwonenden	0,42	0,36	0,39	0,40	11
oudere samenwonenden	0,33	0,29	0,33	0,33	9
etnische minderheden	1,22	0,81	0,75	0,98	34

Bron: Geomarktprofiel: GMP'94, SCP-bewerking

Bij de statuskenmerken (met uitzondering van die van het leerlingengewicht) is de tussenvariantie steeds vrij hoog. Deze hoge tussenvariantie gaat bij het lage inkomens- en opleidingsniveau en het percentage niet Nederlandse werklozen gepaard met een verhoudingsgewijze geringe spreiding in de grote stad. Bij het percentage werklozen, met eveneens een hoge tussenvariantie, is de spreiding het geringst in de grote suburb.

In het algemeen is verder de spreiding in de onderscheiden gebiedscategorieën, dus ook in de grote stad, kleiner dan die in het stadsgebied als geheel. Mede gezien de vrij hoge percentages tussenvariantie kan geconcludeerd worden dat op het gebied van sociale status de verschillende gebiedscategorieën, dus inclusief de grote stad, relatief homogene eenheden zijn, die bovendien duidelijk van elkaar zijn te onderscheiden.

Het belangrijke kenmerk "inkomen", en het percentage niet Nederlandse werklozen geven ook een grote homogeniteit ten opzichte van de overige gebiedscategorieën.

De overige statuskenmerken, leerlingengewicht (maar dan alleen inclusief de etnische factor) en werkloosheid laten een zeer geringe spreiding over de wijken van suburbia zien, maar een grotere spreiding over de stedelijke wijken. Bij het leerlingengewicht exclusief de etnische factor is de spreiding over de wijken in alle gebiedscategorieën dezelfde, terwijl bovendien tussenvariantie ontbreekt.

Tabel 3.9 Variatiecoëfficiënten van statusvariabelen voor het totale stadsgebied, per gebiedscategorie en het aandeel van de tussenvariantie (tussen de gebiedscategorieën) in de totale variantie

	stadsgebied				% tussen-variantie
	totaal	grote stad	grote suburb	kleine suburb	
Percentage laag besteedbaar inkomen (< fl. 19.000,-)	0,31	0,21	0,25	0,35	23
Percentage laag opleidingsniveau	0,76	0,59	0,86	0,62	22
Percentage werklozen	0,90	0,60	0,49	0,50	44
Percentage niet Nederlandse werklozen	1,85	1,05	1,18	2,11	31
Leerlingengewicht	0,18	0,45	0,34	0,24	15
Idem (zonder etnische factor)	0,26	0,28	0,29	0,24	0

Bron: CBS: PCR'93, RPD: WMD'91 '95, Geomarktprofiel: GMP'94, SCP-bewerking

In tabel 3.10 wordt een samenvattend schema gepresenteerd waarin de gebiedscategorieën naar homogeniteit zijn ingedeeld. Er is nagegaan wanneer een bepaalde gebiedscategorie homogeen is ten opzichte van een andere. Daarbij zijn de volgende criteria gebruikt:

1. De variatiecoëfficiënt over het totale stadsgebied is groter dan 20.
2. Het verschil tussen de groepen (de tussengroepsvariantie) is groter dan 20%.
3. Het verschil in de onderlinge variatiecoëfficiënten is groter dan 20% .

Als de tussengroepsvariantie 20% of kleiner is, dan zijn de verschillen tussen de gebiedscategorieën zo klein, dat ze niet relevant geacht worden. In de tabel is dat duidelijk gemaakt door de notatie n.v.t. (niet van toepassing).

Tabel 3.10 Samenvattend schema: gebiedscategorieën naar homogeniteit

Kenmerk	Relatief homogeen	Relatief heterogeen
Woningdichtheid	grote stad grote suburb	kleine suburb
Gemiddeld aantal kamers	n.v.t.	n.v.t.
Percentage huurwoningen	grote stad grote suburb	kleine suburb
Percentage twee-onder-een kapwoningen	n.v.t.	n.v.t.
Percentage vrijstaande woningen	kleine suburb	grote stad grote suburb
Percentage (middel)hoogbouw	grote stad	kleine suburb
Prijs koopwoningen	n.v.t.	n.v.t.
Percentage jonge alleenstaanden	grote stad kleine suburb	grote suburb
Percentage oudere alleenstaanden	n.v.t.	n.v.t.
Percentage gezinnen met jonge kinderen	n.v.t.	n.v.t.
Percentage gezinnen met oudere kinderen	kleine suburb	grote stad grote suburb grote suburb
Percentage etnische minderheden	grote stad kleine suburb	grote suburb
Percentage huishoudens met lage inkomens	grote stad grote suburb	kleine suburb
Percentage personen met lage opleiding	grote stad kleine suburb	grote suburb
Percentage werklozen	grote suburb kleine suburb	grote stad
Percentage niet Nederlandse werklozen	grote stad grote suburb	kleine suburb

Bron: CBS: PCR'93, Geomarkprofiel: GMP'94, RPD: WMD'91,'95, SCP-bewerking

De tabel laat zien dat de grote stad op 8 van de 16 gebiedskenmerken "relatief homogeen" scoort (en dat is vergeleken met de andere gebiedscategorieën vaak), te weten bij:

- de woningkenmerken: woningdichtheid, percentage huurwoningen, percentage (middel)hoogbouw
- de demografische kenmerken: percentage jonge alleenstaanden en percentage etnische minderheden
- de statuskenmerken: percentage laag inkomen, percentage personen met een lage opleiding en percentage niet-Nederlandse werklozen.

Bovendien scoort de grote stad ten opzichte van de andere gebiedscategorieën zelden "heterogeen". Alleen bij de gebiedskenmerken vrijstaande woningen (en die komen zoals bekend zelden voor in de grote stad), het percentage werklozen en het percentage oudere gezinnen met kinderen is dit het geval.

Tegenover de relatief homogene stad staan de andere gebiedscategorieën. Deze zijn relatief homogeen naar verschillende kenmerken en relatief heterogeen naar andere. Zo is de grote suburb heterogeen naar:

- percentage vrijstaande woningen
- percentage jonge alleenstaanden
- percentage gezinnen met oudere kinderen
- percentage etnische minderheden
- percentage personen met een hoge opleiding

De kleine suburb is relatief heterogeen naar:

- woningdichtheid
- percentage huurwoningen
- percentage (middel)hoogbouw
- percentage huishoudens met een laag inkomen
- percentage niet Nederlandse werklozen.

3.6 Conclusie

De conclusie uit de analyses in dit hoofdstuk is dat de sociaal-ruimtelijke opbouw van de grote stad zich sterk onderscheidt van die van de overige gebiedscategorieën in het stadsgebied. Er is vooral een verschil tussen de grote stad en de kleine suburb. De wijken in de grote stad zijn vaak lage statuswijken met veel meergezinswoningen, terwijl die in de kleine suburb vaak hoge statuswijken zijn met veel laagbouw. In de grote suburbs is wat meer menging van de typen wijken.

De analyses die zijn uitgevoerd in dit hoofdstuk laten zien dat de stad op een groot aantal variabelen homogeen is en -omgekeerd- zelden heterogeen. De overige gebiedscategorieën vertonen daarentegen bij relatief veel kenmerken heterogeniteit, al zijn ze beide -afhankelijk van het kenmerk- ook nog al eens homogeen. De grote en de kleine suburbs onderscheiden zich van elkaar doordat het daarbij steeds om verschillende kenmerken gaat; het komt niet voor dat één van de gebiedscategorieën zich altijd qua homogeniteit aan de grote stad conformeert, noch komt het voor dat de grote en de kleine suburb zich aan elkaar conformeren qua homogeniteit, c.q. heterogeniteit.

Dit betekent dat geconcludeerd kan worden dat de grote stad zich onderscheidt doordat deze in verschillende opzichten homogeen is ten opzichte van de overige gebiedscategorieën en ten opzichte van het stadsgebied als geheel.

In het volgende hoofdstuk komt de vraag aan de orde hoelang deze stedelijke structuur al bestaat.

4 RECENTE ONTWIKKELINGEN IN DE SOCIAAL-RUIMTELIJKE DIFFERENTIATIE IN HET STADSGEBIED EN HOMOGENISERINGSTENDENSEN IN DE STAD

4.1 Inleiding

De stad en de stedelijke agglomeratie zijn onderverdeeld in deelgebieden die als kenmerk hebben dat zij worden bewoond door bepaalde bevolkingscategorieën, dit in samenhang met een typerende bebouwde omgeving. Daarmee gepaard gaat dat deze gebieden in zekere mate homogeen zijn. In dit hoofdstuk staat de vraag centraal of deze verschillen een verschijnsel zijn dat zich reeds gedurende een groot aantal jaren heeft voorgedaan, dan wel dat deze verschillen juist recent ontstaan zijn. Een vervolgvraag is of de verschillen zijn verscherpt dan wel verzwakt zijn in het nabije verleden. Behalve de vraag naar de ontwikkeling van de verschillen komt in dit hoofdstuk ook de vraag naar aan de orde of de stad altijd al zo homogeen is geweest als gemeten rond 1990, of dat er een ontwikkeling is geweest naar meer of minder homogeniteit.

Het tijdperk waarover de beschouwing zich uitstrekt is dat van de jaren zeventig, tachtig en het begin van de jaren negentig. De precieze periode waarover de ontwikkelingen zijn beschreven is afhankelijk van de geraadpleegde bronnen. Sommige bronnen laten het toe verder terug te gaan dan andere bronnen.

4.2 De stadsgebieden van de vier grote steden

4.2.1 Demografische ontwikkelingen

In het SCP-Cahier 126 wordt vermeld dat in de periode 1963-1985 het aantal inwoners van de vier grote steden is afgenomen van ca 2,5 miljoen tot bijna 2 miljoen. Voor deze ontwikkeling is vooral de migratie verantwoordelijk (het geboortenoverschot bevindt zich in deze periode rond de nullijn). Al vanaf het einde van de jaren vijftig is het binnenlandse migratiesaldo van de grote steden negatief, waarbij de vertregolf zijn grootste omvang kende in de periode tussen 1965 en 1975. Na die tijd is het vertrek uit de stad naar binnenlandse bestemmingen minder, maar het binnenlands migratiesaldo blijft negatief.

Tegenover een negatief binnenlands migratiesaldo staat een positief buitenlands migratiesaldo dat qua omvang nogal wisselend is geweest. Vooral eind jaren tachtig en begin jaren negentig was het positieve saldo in de buitenlandse migratie ten opzichte van het negatieve in de binnenlandse migratie dusdanig dat de bevolking van de steden kon groeien (Van der Wouden 1996).

Tegenover de afname van de bevolking in de grote steden, staat een groei in de suburbane rand. Tussen 1977 en 1994 nam het aantal inwoners van de grote stad af met 3% en het aantal inwoners van de suburbs toe met ongeveer 14%, zo blijkt uit de demografische data van het CBS. Het aantal inwoners in de kleine suburbs stijgt van ca. 1,4 miljoen naar bijna 1,6 miljoen en dat van de grote suburbs van 985.000 naar ruim 1,1 miljoen.

Het selectieve karakter van de daling van de bevolking in de grote steden en dat van de stijging elders in de agglomeratie komt tot uiting in demografische gegevens en gegevens over het inkomen. De demografische gegevens zijn afkomstig uit de gemeentelijke bevolkingsadministraties. Deze gegevens hebben betrekking op de leeftijd en de burgerlijke staat van inwoners van de gemeenten. Deze gegevens zijn formeel van aard en geven slechts globaal de werkelijke leefsituatie weer. Zo is het aantal gehuwden per gemeente en per leeftijdscategorie bekend, maar van de ongehuwden is niet bekend of ze met een partner samenwonen dan wel alleen wonen. Niettemin geeft het verschil in ontwikkelingen tussen de gebiedscategorieën een indruk van de ontwikkelingen over de lange termijn.

Voor een kortere termijn (de periode 1981-1993) zijn gedetailleerdere steekproefgegevens beschikbaar, waaruit kan worden afgelezen in hoeverre de ontwikkelingen in het aandeel alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens (al dan niet gehuwd), alsmede het percentage gezinnen met kinderen per gebiedscategorie verschillen.

Uit tabel 4.1. blijkt dat in de grote stad vergrijzing plaatsvond in de periode 1972-1985, waarna het aandeel ouderen relatief afnam. Daartegenover staat dat in de grote suburb een toename van het percentage 65+ers was vanaf het begin van de beschouwde periode (hier vanaf 1977) en stabilisatie aan het einde. En in de kleine suburb werd (eveneens vanaf 1977) steeds een groei van het aandeel ouderen waargenomen. De resultante van deze ontwikkelingen is dat medio 1994 het percentage 65+ers in de onderscheiden gebiedscategorieën ongeveer gelijk was.

De cijfers over het aandeel jongeren laten ontgroening zien die het sterkst was in de kleine suburb. Deze ontwikkeling heeft echter nog niet geleid tot een relatief laag aandeel jongeren in deze gebiedscategorie. Het percentage 0-20 jarigen was in 1994 nog steeds het hoogst in dit deel van het stadsgebied. Het laagst was het percentage in de grote stad.

Tabel 4.1. Aandeel personen in de leeftijdscategorieën 0-20 en 65+ in de verschillende gebiedscategorieën van het stadsgebied (de agglomeraties van de vier grote steden)

	grote stad		grote suburb		kleine suburb	
	65+	0-20	65+	0-20	65+	0-20
1972	14	27				
1977	15	25	10	32	9	37
1980	16	24	10	30	9	35
1985	17	22	12	27	10	32
1990	16	21	14	25	11	28
1994	15	21	14	24	13	26
Verskil procentpunten						
1994-1977	0	-4	4	-8	4	-11

Bron: CBS: Regionaal Statistisch Zakboek 1974, DPG (div jaren), SCP-bewerking

In de gegevens over de demografie weerspiegelen zich uiteenlopende ontwikkelingen naar burgerlijke staat in de grote stad en de suburb, waarbij het verschil tussen grote stad en kleine suburb het grootst is. Voor de data naar burgerlijke staat zijn over een lange periode gemeten (vanaf 1972 voor de vier grote steden) gegevens over de huwelijks staat naar verschillende leeftijdscategorieën beschikbaar. In het Regionaal Statistisch Zakboek van 1974 worden voor 1972 de categorieën 15-19, 20-29, 30-44, 45-64 jaar en 65 jaar en ouder gebruikt. De indeling in deze categorieën is uitgangspunt voor een verdere beschrijving van de ontwikkelingen naar burgerlijke staat, waarbij de leeftijdsklassen 15-19 jaar en 65 jaar en ouder als niet terzake zijnde voor een weergave van verschillen in termen van selectiviteit terzijde zijn geschoven.

Voor de andere leeftijdsgroepen geldt dat het percentage gehuwden overal in de stedelijke agglomeratie is gedaald. De sterkste daling trad op in de leeftijdscategorie 20-29 jaar, waarbij er weinig verschil was tussen de verschillende gebiedscategorieën. Bij de overige twee leeftijdscategorieën was er wel een duidelijk verschil: de relatieve afname van het aantal gehuwden is in de grote steden groter dan elders in de agglomeratie.

Het duidelijkst is het verschil in afname tussen de gebiedscategorieën bij de gehuwden in de leeftijdscategorie van de 30-44 jarigen. Voor de vier grote steden kon over de periode vanaf 1972 de daling worden berekend, tussen 1972 en 1994 was hier een daling van het aantal gehuwden met 33 procentpunten.

De ontwikkelingen in de overige gebiedscategorieën moeten gemeten worden met als basisjaar 1977, en ook vanaf dat moment was de afname van het aandeel gehuwden in deze leeftijdscategorie in de grote steden groter dan elders in de agglomeratie (tabel 4.2.). Gegevens uit de survey-onderzoeken (zie tabel 4.3.) duiden erop dat deze afname vooral gecompenseerd werd door een toename van het

aantal alleenstaanden in de grote steden¹⁰.

Tabel 4.2. Percentage gehuwden onder de 30-44 jarigen in de verschillende gebiedscategorieën in de agglomeraties van de vier grote steden in diverse jaren

	grote stad	grote suburb	kleine suburb
1972	82		
1977	77	86	91
1980	73	83	89
1985	61	78	86
1990	53	73	82
1994	49	70	78
verschil procentpunten 1994-1977	-28	-16	-13

Bron: CBS: Regionaal Statistisch Zakboek 1972, DPG (diverse jaren), SCP-bewerking

Meer specifieke gegevens over de ontwikkeling van huishoudens kunnen voor een kortere periode afgeleid worden uit de in 1981, 1985, 1989 en 1993 gehouden WBO's. Met behulp van deze onderzoeken was het mogelijk de huishoudens in te delen naar samenstelling en naar leeftijd. Er zijn onderscheiden:

- alleenstaanden jonger dan 65
- alleenstaanden van 65 jaar en ouder
- gezinnen met kinderen
- tweepersoonshuishoudens jonger dan 55 jaar
- tweepersoonshuishoudens van 55 jaar en ouder
- eenoudergezinnen
- overige huishoudens.

De data uit deze onderzoeken geven aan dat in de periode 1981-1993 het percentage gezinnen met kinderen overal daalde. Deze daling was het sterkst in de kleine suburbs, en het minst in de grote steden (dit betekent dat de eerder waargenomen verschillen in de daling van het percentage gehuwden tussen de gebiedscategorieën niet dezelfde is als de verschillen in daling van het aandeel gezinnen met kinderen; de afname van het percentage gehuwden was het sterkst in de grote stad). In de kleine suburbs werd de daling van het aandeel gezinnen gecompenseerd door de toename van zowel het percentage alleenstaanden als het percentage tweepersoonshuishoudens.

In de grote steden vond er naast een daling van het percentage gezinnen met kinderen ook een daling van het percentage oudere een- en tweepersoonshuishoudens plaats. De afname in deze categorieën werd vooral gecompenseerd door een sterkere toename van het percentage jonge alleenstaanden in de centrale steden dan elders in de agglomeraties.

De ontwikkelingen in de grote suburbs vertonen in het algemeen een vergelijkbaar beeld als die in de kleine suburbs, zij het dat de uitslagen iets minder extreem zijn (tabel 4.3.).

De uitkomsten uit de diverse WBO's geven aan dat de selectieve ontwikkelingen in de agglomeraties op het gebied van de huishoudensvorming zich in het afgelopen decennium vooral hebben geuit in een groter aandeel jonge alleenstaanden in de grote steden ten opzichte van de overige gebiedscategorieën en verhoudingsgewijze minder tweepersoonshuishoudens. De grote steden worden daardoor domeinen voor alleenstaanden, en vooral de kleine suburbs woongebieden voor tweepersoonshuishoudens. Doordat in de stad het aandeel gezinnen met kinderen minder afneemt dan elders in de agglomeraties, verspreidt deze huishoudenscategorie zich sterker over de agglomeratie. Dit betekent dat tendensen naar interne homogenisering in de demografische opbouw zich uitsluitend manifesteren bij niet-gezinshuishoudens. De stad onderscheidt zich daarentegen bij gezinnen met kinderen steeds minder van de overige gebiedscategorieën.

Tabel 4.3. Percentage huishoudens in verschillende huishoudensgroepen naar leeftijd in de verschillende gebiedscategorieën in de agglomeraties van de vier grote steden, diverse jaren

	Alleenstaand tot 64 jaar	Alleenstaand 65+	Gezin met kinderen	Twee-persoons-huishouden tot 55 jaar	Twee-persoons-huishouden 55 jaar en ouder	Een-oudergezin	Overige huishoudens
1981							
Grote stad	20	14	28	12	15	6	5
Grote suburb	13	9	45	13	13	5	2
Kleine suburb	7	8	52	13	12	5	3
1985							
Grote stad	27	14	24	11	14	8	2
Grote suburb	17	10	37	14	14	5	2
Kleine suburb	12	8	47	13	13	5	2
1989							
Grote stad	31	13	21	12	13	8	2
Grote suburb	19	10	35	15	14	5	2
Kleine suburb	12	8	43	16	15	5	1
1993							
Grote stad	32	13	20	14	11	7	3
Grote suburb	19	10	33	18	14	4	2
Kleine suburb	14	10	38	17	16	4	1
Verskil procentpunten 1993-1981							
Grote stad	+12	-1	-8	+2	-4	+1	-2
Grote suburb	+6	+1	-12	+5	+1	-1	0
Kleine suburb	+7	+2	-14	+4	+4	-1	-2

Bron: CBS: WBO'81, 85, 89, 93, SCP-bewerking

4.2.2 Ontwikkelingen in de welstand van de bevolking

In de vorige paragraaf kwam aan de orde dat in de periode 1965-1975 veel personen uit de grote steden vertrokken, waarbij dit vertrek selectief naar inkomen is gebleken.

In deze subparagraaf wordt onderzocht in hoeverre deze selectie zich ook in recentere perioden heeft voorgedaan. Voor de lange termijn is als indicatie de ontwikkeling in het inkomensniveau van de gemeenten in de stedelijke agglomeratie bruikbaar. De data die gebruikt worden zijn afkomstig uit de belastingadministratie, die ongeveer drie à vier jaar na het betreffende belastingjaar worden opgenomen in de Regionale Inkomensstatistiek van het CBS. Deze statistiek verschijnt eens in de vijf jaar. De periode die wordt gebruikt is die van 1969 tot 1989 (het laatste jaar waarover gemeentelijke data over het inkomen bekend zijn; de voorlopige gegevens over 1994 konden voor de nu volgende analyses nog niet worden gebruikt). Het inkomensniveau van de gemeenten wordt gelijk gesteld aan het gemiddeld inkomen per inkomensstrekker in de gemeenten. Bij de interpretatie van de gegevens over het inkomen gelden echter wel enige restricties, die vooral te maken hebben met het feit dat per meetjaar verschillende definities gelden.

In 1969 werden als inkomensstrekkers geregistreerd: de belastingplichtigen inclusief vakantiewerkers, in 1974: het gemiddeld inkomen per inkomensstrekker en in 1989 alle personen met 52 weken inkomen¹¹. De verschillende definities laten het niet toe de absolute uitkomsten met elkaar te vergelijken, maar het hanteren van een lager meetniveau door het vergelijken van rangordes in de verschillende jaren geeft een goed beeld van de ontwikkelingen op lange termijn.

Bij een vergelijking over een langere periode op het niveau van gemeenten doet zich het probleem van de grenswijzigingen en opheffingen van gemeenten voor. Om toch over alle meetjaren gegevens te verkrijgen is gekozen voor een eenvoudige oplossing. De oorspronkelijk grootste gemeente is in de verst verwijderde jaren als waarnemingseenheid gehanteerd, waarna gegevens van samengevoegde gemeenten in latere jaren zijn gehanteerd. Zo is bijvoorbeeld het inkomen van Zaandam gerelateerd voor 1969 aan het inkomen van Zaanstad in 1974 en 1989. Dit leidt tot een rangordening van 124

gemeenten, waaronder de vier grote steden. In tabel 4.4. is weergegeven wat de rangnummers van de vier grote steden zijn binnen de agglomeraties, waarbij het laagste inkomen is weergegeven door het cijfer 1 en het hoogste door het cijfer 124. Het blijkt dat de positie van de vier grote steden in 1969 in het algemeen al niet erg hoog was, maar dat de positie, gemeten naar gemiddeld inkomen, daarna alleen maar verslechterde. Een uitzonderlijke plaats neemt de gemeente Den Haag in. Deze bevond zich in 1969 ongeveer midden op de ranglijst, maar daalde in twintig jaar tijd naar de zevende plaats, daarmee 40 plaatsen zakkend.

Van de andere drie steden daalde Amsterdam het minst, slechts twaalf plaatsen, terwijl Utrecht en Rotterdam respectievelijk 19 en 25 plaatsen daalden. Deze dalingen betekenen Rotterdam en Utrecht in 1989 achtereenvolgens de tweede en vierde plaats (van onder) innamen binnen het geheel van de gemeenten van de agglomeraties.

Tabel 4.4. Gemiddeld inkomen van de vier grote gemeenten gerelateerd aan de andere gemeenten in de agglomeraties in 1969, 1974 en 1989, weergave in rangnummers (1=relatief laag inkomens)

Gemeente	rangnummer			
	1989	1984	1974	1969
Amsterdam	3	1	6	15
Den Haag	7	7	27	47
Rotterdam	4	3	8	29
Utrecht	2	2	11	21

Bron: CBS: Personele inkomensverdeling, regionale gegevens 1969, 1974 en 1989, SCP-bewerking

De conclusie uit de data over de gemeentelijke inkomensverdeling is dat de verschillen tussen stad en suburb tussen 1969 en 1989 alleen maar groter zijn geworden. Voor de periode na 1989 zijn (nog) geen gegevens over het inkomen op gemeentelijk geaggregeerd niveau beschikbaar. Wel kan enig inzicht over de meest recente ontwikkeling uit het surveyonderzoek van het WBO verkregen worden, waaruit blijkt dat de kloof tussen stad en omgeving sinds die tijd in ieder geval niet verkleind is. De gegevens wijzen op een ongeveer gelijkblijvend verschil in de periode 1989-1993.

4.3 Binnenstedelijke ontwikkelingen

4.3.1 Homogeniseringstendensen

In deze subparagraaf wordt ingegaan op de vraag of zich binnen de stad homogeniseringstendensen hebben voorgedaan. De verwachting is dat het vertrek van hoge inkomensgroepen en gezinnen met kinderen uit de stad ertoe geleid heeft dat die stad uniformer werd qua bevolkingsopbouw, afgezien van de reeds veelvuldig ook door het SCP gerapporteerde komst en groei van verschillende groepen etnische minderheden. De stad zou dan steeds meer bestaan uit een uniforme massa alleenstaanden en lage inkomensgroepen, met slechts hier en daar een "eilandje" met gezinnen/en of hogere inkomensgroepen.

De ontwikkelingen worden beschreven aan de hand van een spreidingsmaat die eerder in deze publicatie, in hoofdstuk 3, is gepresenteerd: de variatiecoëfficiënt. Deze coëfficiënt wordt gevonden door de standaarddeviatie van een serie waarnemingen te delen door het gemiddelde van die serie. De periode waarover is gemeten is lang, de periode vanaf 1971. De reden van de keuze voor deze lange periode is dat eerder gebleken is dat de suburbanisatiebewegingen in het begin van de jaren zeventig het hevigst zijn geweest.

Om een vergelijking in de tijd te kunnen maken moet uitgegaan worden van:

- een min of meer vergelijkbare wijkindeling over een lange periode (de postcode-indeling is in het algemeen niet geschikt omdat deze pas in 1977 is ingevoerd).
- de beschikbaarheid van gegevens
- bij voorkeur tussenliggende metingen

De indeling van de wijken moet over een lange periode min of meer gelijk zijn geweest, zodat gelijke eenheden worden vergeleken. Een precies vergelijkbare indeling is echter nooit haalbaar, omdat sinds het basisjaar nieuwe wijken aan de stad zijn toegevoegd, waarbij het niet reëel zou zijn deze voor meer recente perioden niet mee te tellen.

De beschikbaarheid van gegevens lijkt voor het basisjaar geen probleem omdat dat jaar de Algemene Volkstelling 1971 is gehouden. Deze databron wordt echter alleen gebruikt voor een vergelijking van inkomensgegevens, omdat daar -op wijkniveau- geen andere gegevens beschikbaar zijn.

De demografische gegevens bleken voor zowel vroegere data en zeer recente data snel beschikbaar voor Amsterdam en Rotterdam. Daarbij geldt echter dat Amsterdam (evenals overigens Utrecht) in de jaren tachtig de wijkindeling sterk heeft gewijzigd.

Dit betekent dat de enige van de vier grote steden die demografische gegevens biedt over een langere periode op wijkniveau, waarbij de wijken van 1971 vergelijkbaar zijn met die van de jaren negentig, Rotterdam is. De gepresenteerde demografische gegevens hebben dan ook uitsluitend op deze stad betrekking.

In tabel 4.5. worden de variatiecoëfficiënten weergegeven voor een aantal demografische groepen. In de tabel zijn opgenomen de 65+ers die worden vergeleken met degenen die de leeftijd van 65 jaar nog niet hebben bereikt, de groep die aangeduid wordt als "een in gezinsverband levend kind", en de alleenstaanden.

Bij het begrip "alleenstaand" moet in dit verband een kanttekening worden gemaakt. In de bevolkingsadministraties kunnen de alleenstaanden niet als zodanig worden geregistreerd. Het aantal alleenstaanden is daar de aftreksom van het totaal aantal hoofdbewoners minus de gehuwde hoofdbewoners minus de hoofdbewoners van eenoudergezinnen. Daardoor zijn de alleenstaanden in de bevolkingsstatistiek behalve hoofdbewoners van eenpersoonshuishoudens ook hoofdbewoners van tweepersoonshuishoudens waarin de partners ongehuwd samenwonen.

De tabel geeft aan dat de coëfficiënten voor de 65+ers dalen in het begin van de periode, waarna een stijging volgt. De oorzaak voor deze snelle en sterke stijging is tweeledig. In het kader van de stadsvernieuwing werd veel ouderen huisvesting aangeboden in (bejaardenoorden in) wijken aan de rand van de stad, waarbij in de stadsvernieuwingswijken (van waaruit de ouderen dus verdwenen) jongere allochtonen instroomden.

Bij de variabele "in gezinsverband levende kinderen" neemt de spreiding in de loop van de jaren toe, waarbij vooral de stijging eind jaren tachtig opvalt. Deze stijging kan worden geplaatst in het perspectief van de instroom van minderheden in de (oude wijken van) de stad. De "knik" in de ontwikkelingslijn begint op het moment (midden jaren tachtig) dat gezinsvorming van etnische minderheden via de komst van allochtone vrouwen groot was (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1995; 23).

De groter wordende heterogeniteit van de stad als het criterium kinderen in gezinnen wordt gevolgd, gaat niet gepaard met een parallelle ontwikkeling bij de alleenstaanden. Voor deze categorie daalt de coëfficiënt na 1975. De spectaculaire stijging die vervolgens in de periode 1990-1995 optreedt blijkt het gevolg te zijn van een sterke toename van het aandeel alleenstaanden in de kleine Rotterdamse wijk Dijkzigt (ca. 400 inwoners) van ca. 40 tot ca. 80% in deze periode. Wordt voor deze extreme ontwikkeling gezuiverd, dat blijkt een consolidatie in de periode 1990-1995.

Dit betekent dat over een langere periode gezien de wijken in de stad Rotterdam meer op elkaar zijn gaan lijken wat betreft het aandeel alleenstaanden, en er dus op dit criterium homogenisering plaatsvond.

Tabel 4.5. Variatiecoëfficiënten op wijkniveau voor verschillende demografische groepen in Rotterdam

	65+	Kind levend in gezinsverband	Alleenstaand, niet inwonend	Idem, excl wijk Dijkzigt
1971	0,42	0,22	0,42	0,42
1975	0,38	0,24	0,44	0,44
1985	0,44	0,24	0,39	0,39
1990	0,51	0,28	0,34	0,33
1995	0,57	0,31	0,42	0,33

Bron: Gemeente Rotterdam, Centrum voor Onderzoek en Statistiek, diverse jaren, SCP-bewerking

De inkomensgegevens tonen een vergelijking tussen 1971 en 1989 op wijkniveau voor Rotterdam en Den Haag, en op postcodeniveau voor elk van de vier grote steden. Dit gebeurde met behulp van respectievelijk de volkstelling 1971 en de regionale inkomensstatistiek 1989 zoals deze in het wijkbuurtregister 1993 en het Poscoderegister 1993 van het CBS zijn weergegeven. In beide databronnen zijn groepen met een laag inkomen geregistreerd. In de volkstelling 1971 gaat het om personen met een inkomen van minder dan fl. 8000,-, en in het wijkbuurtregister om personen met een inkomen van minder dan fl. 19000,-. Wordt als deflator de prijsindex voor de gezinsconsumptie gehanteerd, dan blijkt dat beide grenzen ongeveer gelijk te stellen zijn.

Voor Rotterdam en Den Haag is een vergelijking op wijkniveau goed mogelijk, omdat deze steden hun benedengemeentelijke indelingen niet hebben gewijzigd in de periode 1971-1989. Een vergelijking voor alle steden is wel mogelijk met behulp van de postcode omdat de inkomensgegevens van 1989 door het CBS ook op dit niveau zijn geleverd, terwijl de gegevens over de wijken uit de volkstelling 1971 door zo zijn omgezet als waren het op dat moment gegevens voor postcodegebieden¹². Uit tabel 4.6. blijkt dat de centrale stad homogener wordt naar inkomen, want de variatie-coëfficiënt voor de lage inkomensgroep neemt in alle steden sterk af. De voorlopige inkomensgegevens uit 1994 (niet in de tabel) laten een ontwikkeling zien naar een iets grotere spreiding in de steden, maar het niveau van spreiding van 1971 wordt ook dan niet gehaald.

Tabel 4.6. Variatiecoëfficiënten in 1971 en 1989 voor lage inkomensgroepen voor wijken in de vier grote steden (wijken en postcodegebieden)

	1971		1989	
	Wijk	Postcodegebied	Wijk	Postcodegebied
Amsterdam		0,35		0,16
Den Haag	0,48	0,38	0,28	0,25
Rotterdam	0,32	0,34	0,21	0,17
Utrecht		0,27		0,16

Bron: CBS: Algemene Volkstelling 1971, Wijkbuurtregister 1993, Postcoderegister 1993, SCP-bewerking

4.3.2 De wijktypen en homogeniseringstendensen

Wat betekenen de homogeniseringstendensen bij de demografische variabelen en bij het inkomen voor de ontwikkelingen binnen de wijktypen binnen de stad? Geven de wijktypen in meer recente jaren een beeld van een stad die homogener wordt

De wijktypen zijn onder andere afgebakend via een met demografische kenmerken verbonden huisvestingscriterium en een inkomenscriterium. Er is dus altijd in ieder geval onderscheid naar inkomen, en het is dan ook de vraag of een variatiecoëfficiënt op dit niveau homogeniseringstendensen meet.

Voor de demografische kenmerken wordt uitgegaan van de veronderstelling dat homogeniteit bevorderd is door een weg trekkende gezinsbevolking, daarmee alleenstaanden en ouderen in de stad achterlatend. Er kan dan homogeniteit worden geconstateerd als in de stad:

1. Het aandeel alleenstaanden in alle wijktypen toeneemt, en/of
2. Het aandeel gezinnen met kinderen in alle wijktypen afneemt.

Voor het inkomen wordt uitgegaan van de veronderstelling dat een weg trekkende welvarende bevolking voor de stad de volgende consequenties moet hebben gehad:

1. De bevolking in de wijktypen met een laag inkomen in de stad neemt toe, of
2. Door het wegtrekken van de welvarende bevolking worden (vrijwel) alle wijktypen in de stad, ook de wijktypen die mede gedefinieerd worden door een hoog inkomen vaker bewoond door weinig verdienende huishoudens.

De termijn waarop homogeniserings- en heterogeniseringsstendensen voor de wijktypen vergeleken kunnen worden, is kort, vergeleken met die welke is gebruikt voor het specifieke wijkniveau. De databron die wordt gebruikt is het Woningbehoeftenonderzoek, met de meetpunten in 1985 en 1993 met gegevens die uitsluitend betrekking hebben op de vier grote steden binnen hun gemeentegrenzen. De geringe aantallen huishoudens die in "niet stedelijke wijktypen binnen de stad" wonen, noodzaakten daarbij een samenvoeging van twee van deze wijktypen: de laagbouw met middeninkomens en die met hoge inkomens

Uit tabel 4.7. blijkt dat in de periode 1985-1993 in de grote steden het aandeel jongere alleenstaanden (in het WBO in tegenstelling tot in de gemeentelijke statistiek gedefinieerd als "echte eenpersoonshuishoudens") is toegenomen in alle wijktypen, behalve die welke worden gekenmerkt door laagbouw en hoge en middeninkomens. Hier nam het aandeel jonge alleenstaanden af. Hiertegenover staat dat in het laatstgenoemde wijktypen het aandeel oudere alleenstaanden sterk toeneemt. In de andere wijktypen kan voor deze categorie geen ontwikkeling worden geregistreerd. Het percentage gezinnen met kinderen is overal afgenomen, waarbij de afname vooral sterk was in de hoge status-flatwijken en de laagbouwwijken die worden gekenmerkt door een laag inkomen (tabel 4.7.).

Voor de tweepersoonshuishoudens geldt in de periode 1985-1993 dat er het aandeel jongeren onder hen in de meeste wijktypen is toegenomen en het aandeel ouderen is afgenomen. De toename van jonge tweepersoonshuishoudens was het sterkst in de flat/etagewijken met een hoog inkomen, en in de laagbouwwijken met een midden-en hoog inkomen. De toename van jonge tweepersoonshuishoudens in het laatste wijktypen gaat gepaard met een afname van ouderen uit dezelfde categorie daar.

De ontwikkelingen betekenen dat in alle wijktypen, behalve de laagbouwwijken met een midden en hoog inkomen de jongere alleenstaanden een steeds groter aandeel krijgen. De laatstgenoemde wijken worden steeds sterker gekenmerkt door jonge tweepersoonshuishoudens.

Behalve in de ontwikkelingen van de verschillende huishoudensgroepen geeft de tabel ook inzicht in de ontwikkeling van de wijktypen in het algemeen. Er blijkt dan tussen 1985 en 1993 nauwelijks verschil te zijn in de aandelen huishoudens die de wijktypen herbergen. Voorzover er echter verschillen waar te nemen (en deze zijn zeer klein) zijn gaan deze in de richting van iets meer huishoudens in de rijkere wijken en in de laagbouwwijken, en iets minder in de armere wijken met (middel)hoogbouw.

De ontwikkeling van de huishoudenscategorieën in de periode 1985-1993 leidt tot de conclusie dat de stad op het gebied van huishoudingsvorming homogener is geworden in die zin dat bijna alle wijktypen in sterkere mate alleenstaandentypen werden en veel minder gezinstypen.

Tabel 4.7. Huishoudensvormen in de wijktypen in de vier grote steden naar leeftijd hoofd huishouden in 1985 en 1993, in % van het aantal huishoudens in de twee meetjaren

	laag/ flat-etage		midden/ flat-etage		hoog/ flat-etage		laag/ eengezins		midden/hoog eengezins	
	1985	1993	1985	1993	1985	1993	1985	1993	1985	1993
Alleenstaand <65	28	36	24	31	29	34	11	24	18	15
Alleenstaand >65	13	12	15	12	20	20	14	14	6	16
Gezin met kind	23	19	25	21	20	14	30	23	37	34
Tweepersoons- huishouden <55	11	14	11	15	8	13	11	11	12	17
Tweepersoons- huishouden >55	13	10	16	13	15	15	24	18	19	11
Overige huishou- dens	12	8	9	7	8	4	10	9	8	6
Verdeling huis- houdens (WBO) over wijktypen (horizontaal gepercenteerd)	68	69	21	20	8	7	2	2	2	2

Bron: CBS: WBO'85 en WBO'93, SCP-bewerking

Tabel 4.8. geeft inzicht in de ontwikkelingen in het inkomen. De inkomens uit het WBO zijn daartoe ingedeeld in 25%-groepen van de inkomensverdeling over de agglomeratie als geheel, waarbij uitsluitend huishoudinkomens zijn gebruikt van huishoudens die in gewone woningen wonen. Bovendien zijn inkomens onder de fl. 1000,- niet opgenomen in de analyse. Evenals in tabel 4.7. wordt in tabel 4.8. alleen ingegaan op de wijktypen voorzover ze binnen de grenzen van de vier grote gemeenten voorkomen, omdat alleen op deze wijze inzicht kan worden verkregen in homogeniseringstendensen.

Uit de tabel blijkt dat in drie van de vijf wijktypen het aandeel huishoudens met lage inkomens toeneemt. Uitzonderingen zijn:

1. De combinatie laagbouw wijken met een midden- of hoog inkomen, waar het aandeel lage inkomensgroepen vrij stabiel is, maar waar wel verarming optreedt doordat het percentage huishoudens in het hoogste inkomenskwartiel daalt ten koste van dat in het één na hoogste. In deze wijken wonen weinig stedelijke huishoudens.
2. De flat/etage wijken met huishoudens met een modaal inkomen. Hier neemt het percentage huishoudens met een inkomen in de laagste 25%-groep iets af ten koste van dat in de twee 25%-groepen daarboven. Dit wijkttype is daarmee het enige waarbinnen geen verarming plaatsvindt.

Het feit dat in drie van de vijf wijktypen het aandeel huishoudens toeneemt en dat dit met name het geval is in het meest stedelijke wijkttype (de flatwijken met een lage status) leidt tot de conclusie dat de steden homogeniseren op het gebied van welstand.

Tabel 4.8 Huishoudinkomens in 25%-groepen (van de inkomensverdeling van de agglomeratie) naar wijkttype in % van totaal aantal huishoudens met een inkomen >fl 1000,- binnen de vier grote steden

	laag/ flat-etage		midden/flat- etage		hoog/ flat-etage		laag/ eengezins		midden-hoog/ eengezins	
	1985	1993	1985	1993	1985	1993	1985	1993	1985	1993
laagste 25% groep	34	36	27	23	23	25	29	37	20	14
2e 25% groep	31	31	25	26	18	22	30	27	17	19
3e 25% groep	21	20	24	26	31	23	29	29	16	31
hoogste 25% groep	15	13	24	24	29	30	13	7	48	37

Bron: CBS: WBO'85 en WBO'93, SCP-bewerking

4.4 Conclusie

De in dit hoofdstuk gepresenteerde analyses leiden tot de conclusie dat de verschillen tussen de grote stad en zijn suburbane omgeving voor een aantal demografische variabelen groter zijn geworden, maar voor een aantal andere kleiner. De stad werd -vergeleken met de grote en kleine suburb- steeds minder een gebied waar jong gehuwden voorkomen en steeds vaker een gebied voor alleenstaanden. Dit betekent echter niet dat de stad zich onderscheidt ten opzichte van de suburb doordat het aandeel gezinnen er steeds geringer wordt. De afname van het aandeel gezinnen is een verschijnsel in het gehele stadsgebied, maar doet zich in de grote stad in mindere mate voor dan in de overige delen. Ook betekent het niet dat de stad een steeds oudere bevolking krijgt, vergeleken met grote en kleine suburb. De grote stad heeft wel relatief veel ouderen en weinig jongeren onder haar bevolking, maar zowel vergrijzing als ontgroening treden in de stad in mindere mate op dan in de overige delen van het stadsgebied.

De ontwikkelingen op welstandsgebied zijn met behulp van één variabele gemeten: inkomen. Bij een beschouwing over een lange periode blijkt dat de grote stad binnen het raamwerk van het totale stadsgebied sterk verarmt. Wanneer een rangorde van gemiddelde inkomens per gemeente wordt gemaakt, daalt tussen 1969 en 1989 het rangnummer van de stad van een gemiddelde plaats tot één van de laagste.

De conclusie van de analyses van de homogeniteitsontwikkelingen is dat op het gebied van de demografie de stad op het kenmerk "alleenstaand" homogener is geworden, maar dat op de kenmerken "leeftijd" en "gezinshuishoudingen" eerder een tendentie naar iets grotere heterogeniteit is. De ontwikkeling voor het inkomen is vooralsnog eenduidiger. Tussen 1969 en 1989 komt er steeds minder onderscheid tussen het inkomensniveau van de stadswijken. Er is echter -blijkens de voorlopige cijfers uit 1994- een aanwijzing dat sindsdien deze ontwikkeling niet is doorgezet.

5 FACTOREN VAN INVLOED OP DE VERSCHILLEN EN OP HOMOGENITEIT: BEWONERSOORDELEN OVER DELEN VAN HET STADSGBIED

5.1 Inleiding

De verschillen in bevolkingsopbouw en sociale status/welstand tussen de grote stad en zijn omgeving, waarin in de vorige hoofdstukken aandacht aan is besteed, zijn waarschijnlijk voor een deel het gevolg van het feit veel mensen niet in een grootstedelijke omgeving willen wonen. Stadsbewoners die zich slecht thuis voelen in de grote stad, en die zich dat kunnen permitteren, vertrekken naar elders.

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal of de grote stad een weinig geliefd woongebied is, en de kleine suburb juist zeer geliefd, zoals uit tal van onderzoeken naar bewonerswensen al eerder naar voren is gekomen. Een tweetal van die onderzoeken wordt hier kort besproken, één uit een wat verder verwijderd verleden en één recent onderzoek.

In 1974 kwamen Bleker-Knaap en Dernison tot de conclusie dat bewoners kleine dorpen prefereerden boven de grote stad. Het gemis van grootschalige voorzieningen namen ze daarbij voor lief. Het gebruik van de auto kan het gemis compenseren. Wel wenst men in de dorpen de gebruikelijke dagelijkse voorzieningen: scholen en winkels (Bleeker-Knaap et al 1974).

Recent kwamen vergelijkbare uitkomsten uit bewonersonderzoek van het Onderzoeksinstituut voor Technische Bestuurskunde (OTB) van de TU-Delft. Dit instituut onderzocht de woonwensen van de verhuisgeneigden naar duurdere nieuwbouw in de Randstad. De reden voor dit onderzoek was de verwachting dat in de nieuwbouwlocaties in de Randstad vooral dergelijke woningen worden aangeboden (zie hoofdstuk 6, waar ingegaan wordt op de grootschalige nieuwbouw in deze zgn. VINEX-locaties).

De onderzoekers laten zien dat van de verhuisgeneigden slechts 20% naar een flat wil, en van die 20% wil een kwart op de begane grond wonen. Niet alleen willen bewoners vaak niet in een flat wonen, een groot aantal wenst zelfs niet tegen ze aan te kijken.

De woning die men wel wil is een eengezinswoning (hoekwoning of twee-onder-een kapwoning). Wel zegt een deel van de ondervraagden er geen moeite mee te hebben dat -wanneer de door hen gewenste woning niet beschikbaar is- alternatieven bespreekbaar zijn. Zo kan een voortuin in die gevallen worden ingeruild tegen een achtertuin, en een achtertuin tegen een dakterras of een terras aan het water. Nadrukkelijk moet hierbij echter worden gesteld dat het dan gaat om surrogaten voor de "echte" wens (OTB 1994).

In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de wijze waarop bewoners zich uiten over het deel van het stadsgebied waarin zij wonen. Er wordt ingegaan op de vragen:

1. Hoe oordelen de bewoners over de attractie van de directe omgeving?
 2. In hoeverre voelen bewoners zich meer of minder veilig in bepaalde delen van het stadsgebied?
 3. Welke delen van het stadsgebied zijn -gemeten naar potentieel verhuisgedrag- het meest geliefd?
- Ook wordt ingegaan op het feitelijk verhuisgedrag, dit omdat het feitelijk verhuisgedrag gezamenlijk met oordelen over de buurt een indicatie kan geven over de attractie van de buurt voor zijn bewoners.

Evenals in de hoofdstukken 3 en 4 wordt een onderscheid gemaakt tussen gebiedscategorieën enerzijds en de wijktypen anderzijds.

Voor de analyses in dit hoofdstuk zijn verschillende databronnen gebruikt. Een aantal analyses heeft betrekking op de oordelen over de directe woonomgeving. Deze analyses zijn gebaseerd op de uitkomsten uit het WBO'93, een onderzoek waarin vragen zijn opgenomen over deze oordelen. De sociale veiligheid, de perceptie van en de angst voor criminaliteit worden onderzocht met behulp van de Politiemonitor 1993 (PMB'93).

De analyses die betrekking hebben op de verhuismotieven zijn gebaseerd op het WBO'93, waarin

deze motieven zijn opgenomen. Het gaat daarbij om de motieven van verhuisgeneigden, dat wil zeggen alle (hoofd)bewoners die hebben opgegeven (eventueel) te willen verhuizen¹³. Onder andere is daarbij aandacht voor de mate waarin de woonomgeving van belang is (geweest) voor de verhuizing. Een aantal verhuizingen heeft betrekking op relaties binnen de onderdelen van het stadsgebied. Met behulp van het AVO'95 kan worden nagegaan in hoeverre zich bepaalde verhuisstromen binnen en tussen de wijktypen afspelen, en wat dit betekent voor de attractie van bepaalde wijktypen.

5.2 Oordelen over de buurt, een vergelijking tussen de gebiedscategorieën

In deze paragraaf wordt ingegaan op de vraag hoe bewoners van respectievelijk de grote stad, de kleine en de grote suburb reageren op hun woonomgeving als dat direct aan hen wordt gevraagd. De oordelen betreffen twee thema's, waarbij het enerzijds gaat om de attractie van de woonbuurt in het algemeen en anderzijds over de woonbuurt als een al dan niet veilig gebied.

In tabel 5.1. worden een aantal oordelen over de directe woonomgeving weergegeven van de hoofdbewoners die zich in de verschillende gebiedscategorieën hebben gevestigd.

Ten eerste blijkt uit de tabel dat de grote stad op vrijwel elk aspect negatiever scoort dan de suburbs. Er lijkt echter één uitzondering en dat is de mate waarin buurten een eigen karakter wordt toegekend. De tabel geeft hier antwoord op de vraag "Bent U het eens met de uitspraak "deze woonbuurt heeft een eigen karakter dat zich onderscheidt van andere buurten"?" De inconsistentie tussen de antwoorden op dit statement en de andere voorgelegde statements kan echter het gevolg zijn van:

1. Het feit dat deze vraag multi-interpretabel is: een eigen karakter kan duiden op zowel een "goed" als een "slecht" karakter.
2. Het schaalniveau dat wordt gepercipieerd bij de antwoorden op deze vraag extra van belang is: tussen buurten in een suburbaan gebied is weinig verschil bij een perceptie op laag schaalniveau, en tussen buurten in een stedelijk gebied is veel verschil als men deze percipieert op een hoog schaalniveau.

Ten tweede geeft de tabel aan dat de buurten in de grote suburb op een aantal punten weliswaar aantrekkelijker worden gevonden dan die in de stad, maar minder aantrekkelijk dan die in de kleine suburb. Het gaat om de attractie van de bebouwing, de sociale onveiligheid, het verkeerslawaai en de stank.

Ten derde valt uit de tabel af te lezen dat de verkeersonveiligheid in de suburbane buurten weliswaar minder een "hot item" is dan in de buurten in de stad, maar dat toch ook in de suburb de wijze van verkeersafwikkeling vaak onveilig gevonden wordt.

Een negatief oordeel over de woonomgeving is één van de redenen om uit de stad te verhuizen (zie par 5.3.). Men kan zich afvragen of de selectie naar sociale status bij het vertrek uit de stad verband houdt met een verschil in de waardering van de woonomgeving tussen hogere en lagere statusgroepen. Zijn hogere inkomensgroepen ontevredener met de woonomgeving dan anderen? Een nadere analyse op het WBO'93 geeft aan dat dat niet het geval is. Bij het merendeel van de variabelen die in tabel 5.1. zijn genoemd, is in de stad geen onderscheid tussen de verschillende inkomen- of opleidingsgroepen¹⁴. De enige variabele die differentieert tussen deze groepen is het oordeel over de sociale veiligheid in de buurt, en dan hebben de lagere inkomens/opleidingsgroepen een relatief negatieve houding ten opzichte van het wonen in de stad.

De uitkomsten van deze nadere analyses leiden tot de conclusie dat de selectieve migratie uit de stad geen verband houdt met een grotere ontevredenheid met de stad bij hogere statusgroepen dan bij anderen. Het is wellicht eerder zo dat personen en huishoudens uit hogere statusgroepen meer mogelijkheden hebben de stad te verlaten dan anderen.

Tabel 5.1 Algemene oordelen over de buurt in verschillende gebiedscategorieën (in % mee eens van het aantal respondenten daar)

	Grote stad	Grote suburb	Kleine suburb
Woonbuurt heeft geen eigen karakter	21	29	34
Bebouwing buurt niet aantrekkelijk	23	15	9
Voelt zich niet thuis in woonbuurt	12	8	6
Buurt is sociaal onveilig	24	13	6
Buurt is onveilig i.v.m. verkeer	21	15	14
Overlast verkeerslawaai in buurt	16	12	9
Overlast stank in buurt	17	12	6
Overlast lawaai in buurt	12	7	4
Ontevredenheid met woning	18	9	7
Ontevredenheid met woonomgeving	22	13	9

Bron: CBS: WBO'93, SCP-bewerking

De vraag kan worden gesteld of de lage status van bepaalde wijken in de agglomeratie bij de bewoners andere problematiek met zich meebrengt dan uitsluitend het hebben van een laag inkomen, laag opleidingsniveau en dergelijke. Statusverhoging van bewoners van deze wijken zal vaak gepaard gaan met verhuizing naar hogere statusbuurten, wat voor degenen die niet deze stap maken het blijven in de wijk extra onaantrekkelijk maakt. Daarbij wordt het vertrek deels gecompenseerd door vestiging van randfiguren uit de samenleving. De slinkende achterblijvende oorspronkelijke bevolking heeft weinig mogelijkheden zich defensief op te stellen tegenover deviant gedrag dat gepaard gaat met dit sociale verval van de wijk. Enerzijds is het inkomen te laag om beveiligingsdiensten in te huren, anderzijds lijkt met het lage opleidingsniveau een laag organisatievermogen samen te gaan om zelf via sociale controle tot beveiliging over te gaan. De laatst genoemde mogelijkheid wordt verder vaak teniet gedaan door een hoge mutatiegraad in de wijk. Een dergelijke redenering leidt tot de veronderstelling dat er inderdaad sociale problemen zijn in de lage statuswijken. Deze problemen zouden tot uiting moeten komen in een hogere (perceptie van) criminaliteit in dergelijke wijken. In hoofdstuk 3 kwam aan de orde dat lage statuswijken vooral in de centrale stad zijn te vinden, en dat is de reden dat verwacht mag worden dat de perceptie van en de directe aanraking met crimineel gedrag vooral in de centrale stad aangetroffen wordt. Later in dit hoofdstuk wordt meer direct ingegaan op de relatie tussen criminaliteit en sociale status van de wijk.

In de Politiemonitor 1993 (PMB'93) wordt aan de respondenten de volgende informatie gevraagd: Ik noem U nu een aantal vervelende voorvallen en misdrijven die in Uw buurt voor kunnen komen. Ik zou graag willen weten of deze voorvallen naar Uw eigen idee vaak, soms of bijna nooit in Uw buurt voorkomen. In tabel 5.2. is weergegeven welk percentage van de ondervraagden "vaak" antwoordde. Uit de tabel blijkt ten eerste dat de stedelingen meer dan de andere inwoners van het stadsgebied het antwoord "vaak" geven en dat geldt voor alle in de tabel weergegeven feiten. Vooral fietsendiefstallen, diefstal uit auto's, de overlast van groepen jongeren en de inbraak in woningen komen in de stad veel voor.

Ten tweede geeft de tabel aan dat deviant gedrag veel minder in de suburbs wordt aangetroffen, maar daar bepaald niet afwezig is. Met name de overlast door groepen jongeren is een verschijnsel waar men zich ook in de suburbs zorgen over lijkt te moeten maken.

Ten derde komt uit de tabel naar voren dat ook nu de grote suburb een tussenpositie inneemt tussen kleine suburb en grote stad. In de grote suburb is minder criminaliteit en ander deviant gedrag, maar in meer dan in de grote suburb. Er zijn echter enige uitzonderingen: bij de hiervoor genoemde overlast door groepen jongeren, en bij de inbraak in woningen is er geen niveauverschil tussen kleine en grote suburb.

Tabel 5.2. Het voorkomen van diverse voorvallen in de buurt volgens de respondent, naar gebiedscategorieën (in % van de respondenten per gebiedscategorie)

	Grote stad	Grote suburb	Kleine suburb
Fietsendiefstal	46	31	20
Diefstal uit auto's	42	25	21
Vernieling van/diefstal van auto's	32	22	18
Bedreiging	7	3	1
Bekladding muren en gebouwen	31	22	11
Overlast groepen jongeren	40	34	30
Op straat lastig gevallen	36	21	12
Vernieling telefooncellen en bushokjes in de buurt	27	20	15
Inbraak woningen	40	31	30
Gewelddelicten	38	22	15

Bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken: PMB'93, SCP-bewerking

De mate waarin men ongewenst gedrag percipieert blijkt -via de gebiedscategorie- een relatie te hebben met de mate waarin onveiligheidsgevoelens naar voren komen. De bewoners van de grote stad voelen zich aanzienlijk onveiliger dan de bewoners van de andere gebiedscategorieën. Dit komt direct tot uiting (men geeft zelf aan een onveiligheidsgevoel te hebben), maar ook via de uitspraken dat vaak of soms enge plekken gemeden worden, men vaak of soms 's-nachts niet open doet uit angst, en men vaak of soms kinderen niet alleen de straat op durft te laten gaan. In de kleine suburb heeft men veel minder vaak last van dergelijke gevoelens van onveiligheid, terwijl de positie van de grote suburb zich weer tussen die van de stad en de kleine suburb bevindt.

Tabel 5.3. Onveiligheidsgevoelens naar gebiedscategorie, % respondenten dat zegt zich onveilig te voelen

	Grote stad	Grote suburb	Kleine suburb
Voelt zich onveilig	46	35	26
Mijdt enge plekken	25	16	7
's-Nachts niet open doen	26	18	12
Kinderen niet laten uitgaan	71	64	54

Bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken: PMB'93, SCP-bewerking

De ondervraagden van de PMB'93 is ook gevraagd naar de mate waarin zij zelf slachtoffer zijn geworden van verschillend crimineel gedrag. Tabel 5.4. geeft een inzicht in het slachtofferschap naar gebiedscategorie. Uit de tabel blijkt dat er een geringe spreiding over de gebiedscategorieën is bij een aantal delicten. In het algemeen gaat het daarbij om voorvallen die weinig frequent voorkomen. Bij een aantal vaker voorkomende delicten is echter wel verscheidenheid en dan blijkt dat ondervraagden in de grote stad relatief vaak slachtoffer zijn. Daartegenover staat dat er relatief weinig slachtoffers zijn in de kleine suburb en dat de grote suburb een tussenpositie inneemt. De delicten waarbij deze verdeling zich voordoet zijn: fietsendiefstallen, inbraken, diefstal van portemonnee, portefeuille en tas, en diefstal en beschadiging uit en van de auto¹⁵.

Tabel 5.4. Slachtofferschap per delict naar gebiedscategorie (% personen dat de afgelopen 12 maanden wel eens slachtoffer is geweest van het betreffende delict)

	Grote stad	Grote suburb	Kleine suburb
Fietsendiefstal	29	12	8
Inbraak zonder diefstal	9	5	5
Inbraak met diefstal	5	3	2
Auto gestolen	2	1	1
Uit auto gestolen	21	12	9
Vernieling aan auto/diefstal buitenkant auto	35	27	25
Portemonnee/portefeuille/tas gestolen (met geweld)	2	0	0
Portemonnee/portefeuille/tas gestolen (zonder geweld)	7	4	3
Andere dingen gestolen	9	8	8
Bedreiging met lichamelijk geweld	8	5	4
Mishandeling	1	1	1
Ander misdrijf	2	1	1

Bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken: PMB'93, SCP-bewerking

Eerder in deze paragraaf kwam naar voren dat algemene oordelen over de woonomgeving in ieder geval niet samenhangen met de selectiviteit in het vertrek uit de stad. Mogelijkerwijze echter speelt de wijze waarop stedelingen geconfronteerd worden met crimineel en verwant gedrag echter wel een rol. De data van de PMB'93 maken het mogelijk enig inzicht te verkrijgen in de mate waarin lagere statusgroepen anders oordelen dan de overige bevolking, via de variabele "opleidingsniveau". In tegenstelling tot bij de algemene oordelen over de woonomgeving blijkt hier wel een verschil tussen de lagere statusgroepen en de hogere. De lagere statusgroepen blijken in het algemeen minder last te hebben van crimineel en aanverwant gedrag, want ze rapporteren minder vaak dan de overige bevolking het voorkomen van dergelijk gedrag in de buurt, en ze zeggen minder vaak zelf slachtoffer te zijn.

De relatief kleine kans voor de lagere statusgroepen gaat echter niet gepaard met minder onveiligheidsgevoelens, want er worden op de variabelen die dergelijke gevoelens indiceren geen verschillen tussen de groepen gevonden (in tegenstelling tot bij de vraag uit het WBO hebben deze op de persoon en niet op de buurt betrekking).

Het verschil tussen de lage opleidingsgroepen en de overige groepen hangt niet samen met de woonlocatie in de stad. Ongeacht waar ze wonen hebben de hogere statusgroepen vaker last van crimineel gedrag.

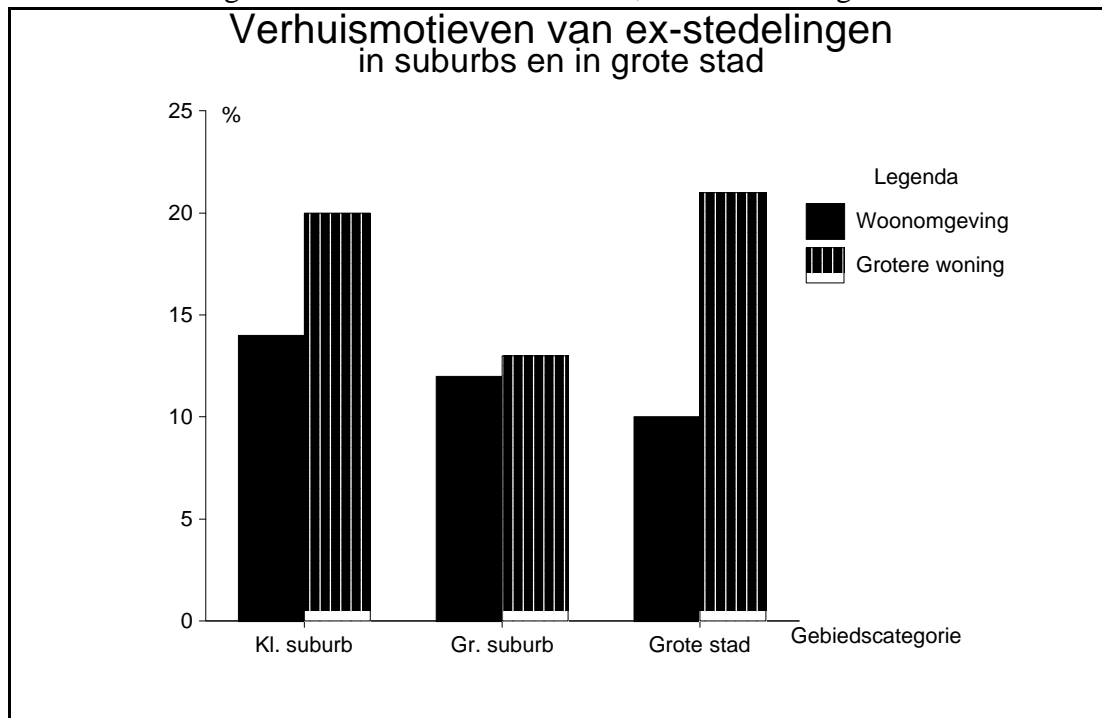
Geconcludeerd kan worden dat het niet uitgesloten is dat de confrontatie met crimineel en aanverwant gedrag hogere statusgroepen eerder dan andere doet besluiten de stad te verlaten. Zij worden immers relatief vaak geconfronteerd met dergelijk gedrag. Een dergelijk verband is er echter alleen als het feit dat onveiligheidsgevoelens niet differentiëren niet van belang is.

5.3 Verhuisgeneigdheid, verhuisgedrag en de gebiedscategorieën

Het oordeel over de gebiedscategorieën komt behalve uit opvattingen over aspecten van het wonen en leven daar ook tot uiting in verhuisgeneigdheid en verhuisgedrag. Een hoge verhuisgeneigdheid en veel verhuizingen in een bepaalde gebiedscategorie zijn een indicatie voor een weinig populair woongebied.

Het WBO bevat één vraag over het verhuismotief, waarbij deze wordt gesteld aan verhuisden en aan verhuisgeneigden. In deze paragraaf wordt eerst ingegaan op de verhuisredenen van zij die van de stad naar de suburb vertrokken, en vervolgens op de motieven van degenen die nu nog in de stad wonen. Daarna komen de wensen aan de orde van hen die naar de stad willen. De antwoorden zijn samen te vatten als redenen die te maken hebben met de woning en de woonomgeving en persoonlijke motieven (bijvoorbeeld: huwelijk, samen gaan wonen). Bij de redenen die de huisvesting betreffen wordt gevraagd naar de grootte van de woning, en naar de prijs van de woning (wilde groter; wilde duurder). Er wordt niet gevraagd of de belangrijkste reden van de verhuizing moet worden gevonden in de bouwwijze, de eigendomsverhouding en het bouwjaar. Daarentegen wordt wel geïnformeerd of de woonomgeving het belangrijkste verhuismotief is geweest.

Afbeelding 5 Verhuismotieven van de verhuisden uit de grote stad, in kleine en grote suburbs en in de grote stad. Bron: CBS: WBO'93, SCP-bewerking

Uit afbeelding 5 blijkt dat steeds de grootte van de woning belangrijk voor de verhuizing is geweest, vooral bij degenen die naar de kleine suburb zijn verhuisd en degenen die binnenstedelijk zijn verhuisd. Behalve de verhuisden die woninggrootte als voornaamste verhuismotief hadden, is er een substantieel aantal dat verhuisde vanwege de woonomgeving. Uit het WBO blijkt verder dat huishoudens met een relatief hoge status (hoog inkomen) vaker woninggrootte opgeven als verhuisreden dan lagere statusgroepen, terwijl de verhuisreden "woonomgeving" niet differentieert tussen de verschillende statusgroepen.

Degenen die vanuit de stad suburbaan willen verhuizen zijn kleiner in aantal dan degenen die al uit de stad naar de omgeving van die stad zijn verhuisd. Ook bij de verhuiscandidate die uit de stad weg willen zijn de motieven woninggrootte en woonomgeving belangrijk. Degenen die binnenstedelijk willen verhuizen geven vaak woninggrootte op als verhuismotief, terwijl degenen die vanuit de stad naar de suburb willen verhuizen relatief vaak de woonomgeving als voornaamste verhuisreden hebben.

Een nadere analyse op het WBO'93 laat zien dat degenen die vanuit de stad naar buiten willen verhuizen in de nieuwe woonomgeving graag veel eengezinswoningen zien (zij antwoorden positief op de vraag: Moet de buurt van de gewenste woning bestaan uit/Bestaat de buurt van de gewenste woning uit.. merendeels eengezinswoningen?). Het gaat bij degenen die naar de suburbs willen om 45% van de huishoudens. Maar een zeer klein deel van de stadsbewoners die hun huidige woonplaats willen verlaten, zoekt een locatie met vooral flats of etagewoningen.

De redenen om zich in de grote stad te vestigen zijn voor de meeste vestigers in de stad persoonlijke redenen (huwelijk, samenwonen, zelfstandig gaan wonen), werk of studie. Degenen die persoonlijke redenen voor de verhuizing hebben opgegeven, worden vooral onder de hoge inkomensgroepen en

onder de tweepersoonshuishoudens aangetroffen, zij die studie of werk als voornaamste motief noemden, onder de lage inkomensgroepen en onder de alleenstaanden, zo blijkt uit het WBO'93. Bewoners van de suburbs die naar de stad willen verhuizen hebben echter opvallend vaak wel het motief woonomgeving als belangrijkste verhuisredenen. Het aandeel van de verhuisgeneigden uit deze gebiedscategorie dat deze verhuisredenen opgeeft, bedraagt 15% en dat is meer dan voor degenen die al in de suburb wonen en binnen de suburb willen verhuizen. Voor deze categorie is de woninggrootte het voornaamste motief.

De verhuisgeneigden die naar de stad willen verhuizen willen daar vooral terecht komen in een woonomgeving nabij het centrum, maar voorts scoort ook een wijk met veel eengezinswoningen hoog.

5.4 Oordelen over de wijktypen

In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan de oordelen over de wijktypen die in hoofdstuk 3 zijn onderscheiden. De verwachting is dat de wijktypen die gekenmerkt worden door een lage status (laag inkomen) en veel meergezinswoningen als het meest negatief beoordeeld zullen worden en de wijktypen met een hoge status en veel eengezinswoningen het meest positief.

De wijze waarop deze veronderstellingen aan de orde gesteld worden is de volgende. Evenals voor de gebiedscategorieën worden per wijktype directe oordelen over de wijk gepresenteerd, en wordt aandacht besteed aan de veronderstelde veiligheid per wijktype. Vervolgens wordt het verhuisgedrag per wijktype aan de orde gesteld. Dit gebeurt als volgt:

Ten eerste wordt onderzocht hoe de bewoners van de verschillende wijktypen oordelen over hun buurt.

Ten tweede wordt nagegaan in hoeverre de bewoners van de verschillende wijktypen verhuisgeneigd zijn en wat de verhuismotieven zijn. Tevens wordt nagegaan of bewoners van eengezinswoningen in de stad in het algemeen minder verhuisgeneigd zijn dan andere stadsbewoners.

Ten derde wordt met behulp van het AVO'95 aangegeven hoe de verhuisstromen tussen de wijktypen verlopen.

De gegevens hebben steeds betrekking op de gehele agglomeratie. In tabel 5.4. wordt ingegaan op de oordelen over de buurt door de bewoners van de verschillende wijktypen, aan de hand van het WBO'93. De uitkomsten geven aan dat de flatwijken met een lage status, wijken die vooral in de stad te vinden zijn, het minst attractief gevonden worden. Deze wijken herbergen bewoners die de bebouwing er vaak onaantrekkelijk vinden, zich in de woonbuurt niet thuis voelen, veel last van sociale onveiligheid hebben, overlast van stank en lawaai ervaren en ontevreden zijn met woning en woonomgeving.

De meest aantrekkelijke delen in het stadsgebied bevinden zich in de hoge statuswijken met laagbouw. Hier vindt men de bebouwing aantrekkelijk, voelt men zich thuis, heeft men weinig last van sociale onveiligheid en is men relatief tevreden met woning en woonomgeving. De uitzondering is hier de indicatie over het eigen karakter van de buurt. Vooral in de laagbouwgebieden in het stadsgebied komt het vaak voor dat de buurt geen eigen karakter wordt toegekend. Daarbij moet echter worden aangetekend, dat -zoals al eerder werd betoogd- een eigen karakter zowel positief als negatief kan worden uitgelegd.

Tabel 5.5 Algemene oordelen over de buurt in de zes wijktypen in de agglomeratie als geheel (in % mee eens van het aantal respondenten daar)

	laag/flat- etage	midden/flat- etage	hoog/flat- etage	laag/een- gezins	midden/een- gezins	hoog/een- gezins
Woonbuurt heeft geen eigen karakter	23	24	20	24	34	31
Bebouwing buurt niet aantrekkelijk	28	15	10	13	10	9
Voelt zich niet thuis in woonbuurt	14	8	6	7	6	6
Buurt is sociaal onveilig	27	15	13	13	7	8
Buurt is onveilig in verband met verkeer	21	14	13	23	15	13
Overlast verkeerslawaaï in buurt	35	22	32	27	17	16
Overlast stank in buurt	38	23	21	24	14	12
Overlast lawaaï in buurt	28	16	12	11	9	8
Ontevredenheid met woning	21	11	10	10	7	5
Ontevredenheid met woonomgeving	26	12	9	13	10	9

Bron: CBS: WBO'93, SCP-bewerking

Eerder in dit hoofdstuk kwam naar voren dat lage statuswijken (vaak typische stadswijken) vermoedelijk vaker vervelende voorvallen en misdrijven voorkomen, evenals onveiligheidsgevoelens. Daar veel van dergelijke wijken in de stad voorkomen, zou dit gegeven doorwerken in de data die op de grote stad betrekking hebben. In tabel 5.2. is in ieder geval gebleken dat in de grote stad vaker crimineel en ander deviant gedrag voorkomt, maar daar was nog niet aan de orde in hoeverre de relatie met bepaalde wijken (wijktypen) gelegd moet worden. Evenmin kwam de relatie tussen onveiligheidsgevoelens en de directe woonomgeving aan de orde. In de tabellen 5.6. en 5.7. worden deze relaties wel gelegd.

Uit tabel 5.6. blijkt dat de bewoners van de -veelal stedelijke- wijken die gekenmerkt worden door veel flat- en etagebouw in het algemeen vaker vervelende voorvallen en misdrijven rapporteren dan de bewoners van de wijken die gekenmerkt worden door laagbouw. Binnen de wijktypen met flat- en etagewoningen is er vervolgens een algemeen patroon dat inhoudt dat naarmate het inkomensniveau van de wijken hoger is, men er minder vaak deviant gedrag tegenkomt. Binnen de wijktypen met eengezinswoningen is dit patroon niet algemeen. Er is weliswaar een duidelijk relatie tussen inkomenshoogte en het voorkomen van overlast door groepen jongeren, het op straat lastig gevallen worden, gewelddelicten en vernielingen, maar de relatie is afwezig bij bedreiging, diefstal uit auto's, inbraak uit woningen, terwijl hij minder duidelijk is bij andere variabelen.

Tabel 5.6. Het voorkomen van diverse voorvallen in de buurt volgens respondenten van de PMB'93, naar wijktipe (in % van de respondenten per wijktipe)

	laag/flat- etage	midden/flat- etage	hoog/flat- etage	laag/een- gezins	midden/een- gezins	hoog/een- gezins
Fietsendiefstal	50	36	34	26	21	18
Diefstal uit auto's	45	34	29	22	20	19
Diefstal/vernieling van auto's	35	26	25	21	18	16
Bedreiging	8	4	2	2	2	1
Bekladding muren en gebouwen	32	26	21	17	13	11
Overlast groepen jongeren	43	35	30	34	32	28
Op straat lastig gevallen	38	27	27	18	12	12
Vernieling telefoocellen en bushokjes in de buurt	30	22	13	24	18	12
Inbraak woningen	41	34	34	34	29	31
Gewelddelicten	40	29	24	22	17	15

Bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken: PMB'93, SCP-bewerking

De typen wijken waarbinnen het vaakst een confrontatie met het in tabel 5.6. beschreven gedrag voorkomt, zijn ook die wijktypen zijn waar de onveiligheidsgevoelens het hoogst zijn (tabel 5.7): de

flat-etagewijken met een laag inkomensniveau. Dit uit zich in alle wijzen waarop onveiligheid is gemeten, zowel direct als indirect. Vervolgens worden binnen de groep flat-etagewijken de onveiligheidsgevoelens minder, naarmate het inkomensniveau stijgt.

Een tweede conclusie uit de tabel is dat de bewoners van de flat-etagewijken -ongeacht het inkomensniveau van die wijken- altijd opgeven vaker te kampen met onveiligheidsgevoelens dan bewoners van laagbouwwijken.

De derde conclusie uit de tabel is dat de bewoners van laagbouwwijken niet het patroon vertonen van meer onveiligheidsgevoelens naarmate het inkomensniveau lager is. Het wijktype met het laagste inkomensniveau wijkt hier af van de overige twee wijktypen, waarbij in de laatste twee minder vaak onveiligheidsgevoelens zijn en de mate waarin deze voorkomen op hetzelfde niveau liggen.

Tabel 5.7. Onveiligheidsgevoelens naar wijktype, % respondenten dat zegt zich onveilig te voelen

	laag/flat- etage	midden/flat- etage	hoog/flat- etage	laag/een- gezins	midden/een- gezins	hoog/een- gezins
Voelt zich onveilig	46	41	37	32	26	27
Mijdt enge plekken	25	19	19	14	8	8
's-Nachts niet open doen Kinderen niet laten uitgaan	27	21	19	16	13	12
	71	68	68	59	55	57

Bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken: PMB'93, SCP-bewerking

Tabel 5.8. laat de spreiding van het slachtofferschap over de verschillende wijktypen zien. Uit de tabel blijkt dat een aantal delicten niet of nauwelijks tussen de typen differentiëren. Waar wel differentiatie optreedt, is er óf een onderscheid tussen de lage status flatwijken en de overige wijken (inbraak met of zonder diefstal), of vooral een onderscheid tussen de flatwijken in het algemeen en de laagbouwwijken (fietsendiefstal, diefstal uit auto's, beschadiging van de auto c.q. diefstal van elementen die zich aan de buitenzijde van de auto bevinden, en met iets minder verschil: bedreiging). De meeste slachtoffers bevinden zich in die gevallen in respectievelijk de lage status flatwijken en de flatwijken in het algemeen.

Tabel 5.8. Slachtofferschap per delict naar wijktype (% personen dat de afgelopen 12 maanden wel eens slachtoffer is geweest van het betreffende delict)

	laag/flat- etage	midden/fla- t-etage	hoog/flat- etage	laag/een- gezins	midden/een- gezins	hoog/een- gezins
Fietsendiefstal	21	17	17	11	8	9
Inbraak zonder diefstal	10	7	6	5	5	5
Inbraak met diefstal	6	5	3	3	3	3
Auto gestolen	3	2	3	2	1	1
Uit auto gestolen	20	17	19	11	9	10
Vernieling aan auto/diefstal buitenkant auto	36	29	35	24	24	25
Portemonnee/portefeuille/tas gestolen met geweld	2	1	1	0	0	0
Portemonnee/portefeuille/tas gestolen zonder geweld	7	6	7	4	4	4
Andere dingen gestolen	9	9	9	9	8	8
Beschadiging (excl. auto)	9	8	7	9	8	7
Bedreiging met lichamelijk geweld	8	7	7	5	4	4
Mishandeling	1	2	1	1	1	1
Andere misdrijven	2	1	1	1	2	2

Bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken: PMB'93, SCP-bewerking

5.5 Verhuisgeneigdheid, verhuisgedrag en de wijktypen

Evenals bij de gebiedscategorieën kan het oordeel over de woonomgeving, behalve uit opvattingen over het gebied waar men woont, ook worden afgeleid uit de mate waarin bewoners verhuisgeneigd

zijn, en verhuizen. Er wordt verwacht dat de attractie van de woonomgeving tot uiting komt in een relatief lage verhuiscapaciteit en verhuiscapaciteit. Dit betekent dat vooral in wijken met laagbouwoningen, en in het bijzonder in hoge statuswijken binnen deze categorie, de verhuiscapaciteit en het aantal verhuizingen gering zouden moeten zijn. Ook zou vanuit eengezinswoningen weinig verhuisd worden. Eengezinswoningen en wijken met veel laagbouw worden immers in het algemeen attractief gevonden.

Voor een gebied met veel meergezinswoningen als de stad is dan een belangrijke vraag: Zou deze geliefder zijn als zij vaker een woonomgeving biedt die gekenmerkt wordt door de aanwezigheid van veel eengezinswoningen. Om na te gaan of er aanwijzingen zijn voor de juistheid van deze stelling is, is de verhuiscapaciteit en de mate van verhuizing per woningtype onderzocht.

Een analyse op het WBO'93 laat zien dat de bewoners van eengezinskoopwoningen in de stad het minst verhuiscapaciteit zijn, vergeleken met bewoners in andere woningtypen. Gemiddeld is in de stad zo'n 37% verhuiscapaciteit, bij de bewoners van eengezinskoopwoningen is dat niet meer dan de helft daarvan. Ook bewoners van eengezinswoningen in het algemeen, of van koopwoningen in het algemeen zijn niet erg verhuiscapaciteit, zij het nog altijd meer dan die van de combinatie eengezinswoning en koopwoning.

Er is een onderscheid gemaakt naar grootte van de woningen (tot en met drie kamers, vier kamers en meer dan vijf kamers). De eengezinskoopwoningen houden in de stad vooral bewoners vast als ze groot zijn. Wanneer er minder dan vier kamers in deze woningen aanwezig zijn in dit type woning (iets wat overigens maar zelden voorkomt), dan stijgt de verhuiscapaciteit tot tegen de 30%. Wanneer de bewoners van eengezinswoningen toch willen verhuizen is dat even vaak als bij andere verhuiscapaciteiten vanwege de woonomgeving, maar minder vaak vanwege de grootte van de woning.

Het vroegere verhuisgedrag van bewoners van eengezinskoopwoningen in de grote steden vertoont overeenkomsten met de wensen die de huidige bewoners uitspreken. Vanuit de eengezinskoopwoningen is in het nabije verleden minder verhuisd dan vanuit andere typen woningen (het verhuiscapaciteit bedroeg hier 26% tegenover 34% voor de gehele stad). Ook eengezinswoningen in het algemeen leiden tot een relatief lage verhuiscapaciteit, het aandeel verhuisden hier wijkt niet af van dat van de specifieke categorie eengezinskoopwoningen. In tegenstelling tot bij de verhuiscapaciteit is er geen relatie tussen de grootte van de eengezinskoopwoning en de verhuiscapaciteit. Het aandeel verhuisden wordt niet minder bij grotere woningen. Ook bij eengezinswoningen in het algemeen is de verhuiscapaciteit niet het laagst bij de grootste woningen, maar hier is wel differentiatie. De bewoners van de tussencategorie "vierkamerwoningen" bleken in dit type in het nabije verleden het minst mobiel.

Er is derhalve een duidelijke aanwijzing dat de beperkte aanwezigheid van eengezins(koop)woningen in de grote steden een belangrijke stimulans is geweest voor het vertrek van grote groepen migranten uit de stad. Dit vertrek had een selectief karakter, vooral naar huishoudentype en naar inkomen. De vertrekkers vonden en wilden in hun nieuwe omgeving vaak een eengezinskoopwoning, waardoor de vraag gesteld kan worden of zij vertrekken vanwege de mogelijkheid dit woningtype te betrekken. Als dat zo is, dan zou voldoende aanwezigheid van dit woningtype in de grote stad de vertrekstroom beperken. Een aanwijzing dat bewoning van eengezinskoopwoningen in de stad inderdaad de verhuiscapaciteit beperkt, is dat de huidige bewoners van stedelijke eengezinskoopwoningen en/of van wijken met veel eengezinskoopwoningen weinig verhuiscapaciteit zijn, en ook in het verleden weinig verhuisden.

De verhuiscapaciteit en de verhuiscapaciteit per wijkttype kunnen uit het WBO'93 worden afgeleid, waarbij voor de verhuiscapaciteit geldt dat dit alleen zinvolle resultaten oplevert als de agglomeratie als geheel in de analyse is opgenomen. De verhuiscapaciteit blijkt voor zowel de grote stad afzonderlijk, als voor de agglomeratie als geheel het hoogst in de flat-etagewijken met een laag inkomensniveau. Zowel voor de stad als voor de agglomeratie als geheel geldt dat er een lage verhuiscapaciteit is in de laagbouwwijken, waarbij er nauwelijks onderscheid is tussen deze wijken

naar inkomensniveau (tabel 5.9).

Voorzover men verhuiscapabel is, geldt dat het motief in de flatwijken met een laag inkomen relatief vaak de woonomgeving is, terwijl dat in laagbouwijken met een hoog inkomen zeer zelden het geval is. Veel minder differentiatie is er bij het motief "woninggrootte". In de flat-etagewijken met een laag inkomen wil ongeveer een kwart groter wonen, in de overige wijken ongeveer een vijfde.

Vanuit alle wijktypen is er vaak een wens in een wijk met eengezinswoningen te willen wonen. Voor de stedelijke wijken is dit vooral het geval als deze wens wordt afgezet tegen de woonomgevingen die in de stad beschikbaar zijn, terwijl voor de bewoners van de minder stedelijke wijken vooral geldt dat ze zelden hun woonmilieu voor een ander type woonomgeving wensen in te ruilen. Weliswaar zegt ook een groot aantal ondervraagde verhuiscapablen in alle wijktypen dat ze straks in of nabij "het centrum" willen wonen, maar in het WBO is het gebied van het centrum niet gespecificeerd. Het kan dus om een centrumgebied in de suburb gaan, maar ook om het centrum van de grote stad.

Tabel 5.9 Verhuiscapabelheid en verhuismotieven van verhuiscapablen in de verschillende wijktypen van de agglomeraties (in % van resp het totaal aantal huishoudens en het aantal verhuiscapabele huishoudens)

	laag/flat- etage	midden/flat- etage	hoog/flat- etage	laag/een- gezins	midden/een- gezins	hoog/een- gezins
Verhuiscapabelheid bewoners agglomeratie	39	32	29	24	24	23
Verhuismotief woninggrootte	24	22	22	21	20	18
Verhuismotief woonomgeving	17	6	5	10	8	4
Wil naar buurt met eengezinswoningen	21	32	32	48	56	59
Wil naar buurt in nabijheid centrum	30	36	37	37	38	39

Bron: CBS: WBO'93, SCP-bewerking

Een beeld van de verhuizingen tussen de wijktypen kan worden ontleend aan het AVO'95. Hier is aan degenen die in vier jaar voorafgaande aan de enquête zijn verhuisd gevraagd wat de postcode van het vorige woonadres was. De vraag is gesteld aan de hoofden van huishoudens en hun partners. Via het hoofd huishouden is de partner gevraagd of het vorige adres hetzelfde was als dat van het hoofd. Als dat niet zo was, is doorgevraagd naar de postcode van het vorige woonadres van de partner. Respondenten die de vorige postcode niet wisten is gevraagd aan te geven of het vorige woonadres in dezelfde gemeente lag als de huidige woonplaats dan wel elders. Op deze wijze kon het aantal verhuiscapablen naar richting van hoofd en partner worden bepaald (als kinderen zijn meeverhuisd, zijn deze bewegingen niet meegeteld).

Het AVO is gebaseerd op een vrij kleine steekproef (landelijk 6671 huishoudens en in het totaal van de agglomeraties 2256 huishoudens). De omvang van de steekproef liet niet toe dat de zes wijktypen afzonderlijk in de analyses werden betrokken, reden waarom deze zijn samengevoegd in 2*2 wijktypen, gebaseerd op de ingangen van de typologie. Er zijn enerzijds flatwijken en laagbouwijken onderscheiden en anderzijds wijken met een hoog en een laag inkomensniveau. De indeling naar bouwwijze is dusdanig dat flatwijken en laagbouwijken op dezelfde wijze als in de typologie worden onderscheiden. Bij de indeling naar inkomensniveau is het laagste niveau uit de typologie afgezet tegen de hoge en gemiddelde niveaus.

In de afbeeldingen 6 en 7 zijn de migratiestromen tussen de samengestelde wijktypen weergegeven met behulp van pijldiagrammen. De verhuizingen tussen de wijktypen onderscheiden naar bouwwijze (afbeelding 6), leiden tot het volgende beeld:

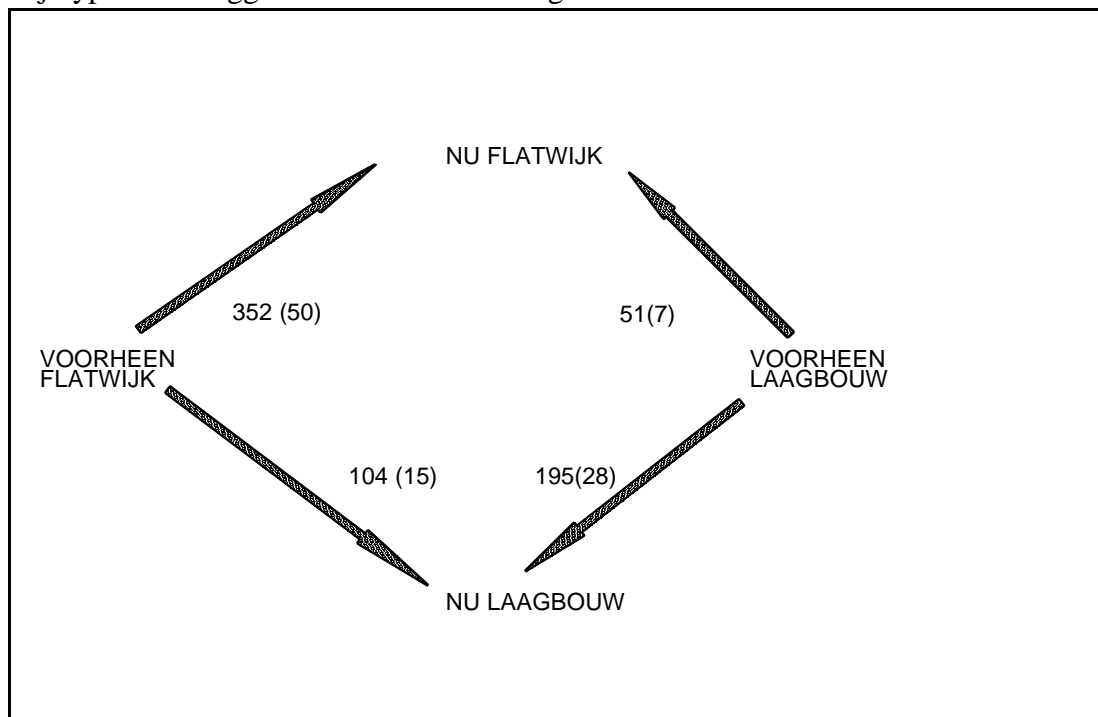
1. De meeste verhuizingen vinden binnen de categorie "flatwijken" plaats: het gaat om 50% van het totaal aantal verhuizingen binnen de agglomeraties.
2. Tussen de samengestelde wijktypen is er vooral een stroom van flatwijk naar laagbouwwijk, die de omgekeerde stroom in de schaduw stelt. Zowel absoluut als relatief is de eerste stroom twee keer zo groot als de tweede. Dit betekent dat van het totaal aantal verhuizingen 65% vanuit een

flatwijk startte, wat -gezien het aandeel huishoudens in dit type in de agglomeratie (59%)- hoog genoemd mag worden. Deze hoge mutatiegraad in dit samengestelde wijktype geeft een zekere instabiliteit van de woonomgeving aan.

3. De stromen binnen de wijktypen zijn groter dan die tussen de wijktypen. Men verhuist ook vaker binnen laagbouwwijken dan naar laagbouwwijken.

In de afbeelding zijn gegevens over respondenten die hun vorige postcode niet meer wisten niet opgenomen. De data lagen zien dat de personen die tot deze categorie behoren vooral in flatwijken terecht komen.

Afbeelding 6 Aantal verhuizingen binnen en tussen -naar bouwwijze- gecombineerde wijktypen in de agglomeraties van de vier grote steden. Bron: SCP: AVO'95

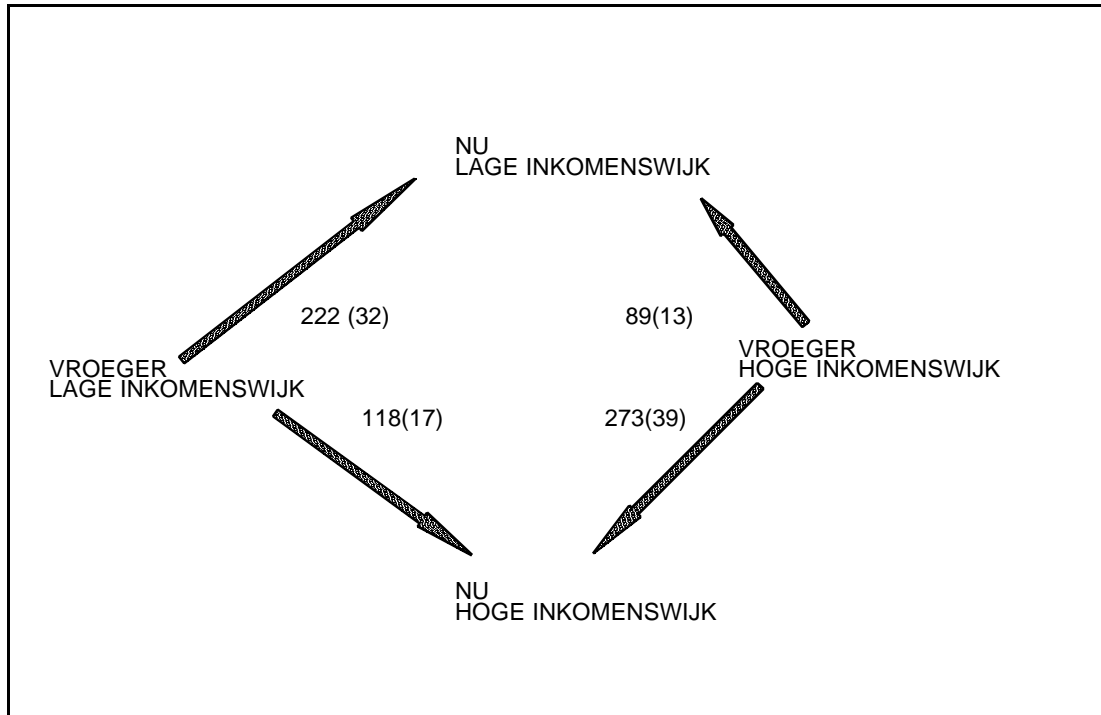

Afbeelding 7 vertoont het volgende beeld:

1. Het aantal verhuizingen binnen de wijken met hoog inkomensniveau is ten opzichte van de overige stromen hoog: bijna 40% van de binnenstedelijke verhuizingen vindt binnen deze gecombineerde wijktypen plaats. Ten opzichte van het aantal bewoners of het aantal huishoudens is echter het aantal verhuizingen hier laag, wat duidt op een grote stabiliteit in de hoge statuswijken ten opzichte van de lage statuswijken, een en ander overeenkomstig de algemene notie dat de mutatiegraad in de laatst genoemde wijken hoog is.
2. Het aantal verhuizingen van lage statuswijk naar hoge statuswijk is hoger dan dat van een hoge statuswijk naar een lage statuswijk. Het verschil tussen beide stromen is echter maar beperkt.

In de afbeelding is niet opgenomen dat bewoners die hun vorige postcode niet meer kenden, en voorheen in een andere gemeente dan de huidige woonden (en dat kan dus ook binnen de agglomeratie zijn) zich eerder in een wijk met een hoog inkomensniveau dan in één met een laag inkomensniveau. De pas verhuisden uit "dezelfde gemeente" die hun vorige postcode niet hebben onthouden verdeelden zich evenredig over de wijktypen in de agglomeratie. Ten opzichte van het aantal inwoners in de wijktypen werd door deze mensen echter vooral naar een hoge statuswijk verhuisd.

Afbeelding 7. Verhuisstromen tussen en binnen -naar status- gecombineerde wijktypen in de agglomeraties van de vier grote steden. Bron: SCP: AVO'95

5.6 Conclusie

De conclusie uit de analyses in dit hoofdstuk is dat de meest attractieve woonomgeving nog steeds gevonden wordt in gebieden met veel laagbouwoningen, met name daar waar deze gebieden ook een hoog inkomensniveau (een hoge status) kan worden toegekend. Over deze gebieden, die men zeer vaak in de kleine suburbs zal vinden, wordt het meest positief geoordeeld. Hier is men het meest tevreden met de woning en de woonomgeving, hier ondervindt men het minste last van lawaai en stank, hier voelt men zich het vaakst "thuis", hier ervaart men weinig sociale onveiligheid en hier wordt men het minst geconfronteerd met deviant gedrag. Gebieden met veel eengezinswoningen zijn ook zeer stabiel, want de verhuigeneigdheid is er laag en er zijn binnen de agglomeraties meer verhuizingen van flatwijk naar laagbouwwijk dan andersom.

Tegenover de gebieden met veel laagbouwoningen, staan vooral de flatwijken met een laag inkomen, wijken die zeer dominant in de grote stad aanwezig zijn. Hier is men zelden tevreden met de woning en woonomgeving, heeft men wel last van lawaai en stank, ervaart men sociale onveiligheid, en wordt men vaak geconfronteerd met deviant gedrag. Ook is hier de verhuigeneigdheid groot, terwijl het aantal werkelijke verhuizingen ook groot lijkt te zijn. Tussen de kleine suburb en de grote stad neemt de grote suburb -met zowel veel laagbouw, als veel flat/etagewijken- een middenpositie in. Men is hier niet zo negatief over de woonomgeving als in (de lage status flat-etage)wijken als in de stad, maar ook niet zo positief als in de (laagbouwwijken van de) kleine suburb.

Het beeld is -dat men ook nu nog- zodra men zich dit kan veroorloven een laagbouwwijk in de suburb zal opzoeken, waar immers een woonomgeving met allerlei aantrekkelijke ingrediënten gevonden wordt. De grote stad kan voor deze groep potentiële suburbanisanten alleen met de kleine suburb concurreren als de stad (ook) vergelijkbare woonmilieus als de suburb biedt.

6 FACTOREN VAN INVLOED OP DE VERSCHILLEN EN OP HOMOGENITEIT: RUIMTELIJK BELEID EN WONINGBOUWBELEID OP VERSCHILLENDE OVERHEIDSNIVEAUS

6.1 Inleiding

De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat is in hoeverre het beleid op diverse overheidsniveaus de selectieve bevolkingsontwikkelingen in de stedelijke agglomeratie hebben beïnvloed, en daarmee wellicht de homogeniteit van enerzijds de centrale (grote) stad ten opzichte van de randgemeenten heeft bevorderd. Het gaat daarbij vooral om het ruimtelijke beleid en het daarmee verbonden volkshuisvestingsbeleid. Om de vraag te beantwoorden, wordt aandacht besteed aan de wijze waarop dit beleid de afgelopen periode zijn invloed heeft doen gelden. Deze beschouwing is gebaseerd op literatuur over dit onderwerp en op een analyse van nota's die op diverse overheidsniveaus zijn verschenen. Het gaat onder andere om nationale nota's over de ruimtelijke ordening, om provinciale nota's en om gemeentelijke structuurplannen. De nota's zijn uitgebracht door het rijk, de provincies waarin de vier grote steden liggen en de vier grote steden zelf. Deze gehanteerde bronnen geven aan wat algemene uitgangspunten in het beleid zijn geweest op het gebied van de ruimtelijke ordening en de volkshuisvesting. De beschouwde periode is die vanaf 1966 (het verschijnen van de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening).

6.2 Het rijksbeleid

In deze paragraaf wordt getracht de vraag te beantwoorden, of er aanwijzingen zijn dat beleidsdoelstellingen en uitwerkingen van beleid op het gebied van de nationale planologie en op het gebied van de volkshuisvesting de ontwikkelingen in de richting van een ruimtelijke deling tussen stad en omgeving eerder hebben gestimuleerd dan gekeerd, dan wel dat juist het omgekeerde het geval is geweest. Er moet rekening mee worden gehouden dat zo'n stimulans of tegenwerking altijd een beperkt effect heeft (gehad). Enerzijds vond en vindt een groot deel van de beleidsuitvoering op een lager bestuurlijk schaalniveau plaats dan het nationale, anderzijds zijn veel beleidsdoelstellingen maar van gering belang voor het feitelijk gedrag. Verder is van belang dat op een bepaald bestuurlijk niveau niet steeds dezelfde doelstellingen in dezelfde mate zijn omarmd, maar dat met (soms modieuze) winden van de tijdgeest is meegewaaid.

De lijn in het ruimtelijke beleid op nationaal niveau bevindt zich tussen marges van meer of minder bundeling van woningen. Deze lijn is te beschrijven aan de hand van de grote ruimtelijke nota's en hun uitwerking.

Het overzicht over de grote nationale nota's begint bij de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening, de eerste planologische nota, waarin beleid over de stedelijke inrichting werd gepresenteerd. In eerdere nota's, de (eerste) Nota over de Ruimtelijke Ordening en de daaraan voorafgaande rapporten "Het Westen des Lands" en "Het Westen en overig Nederland" stond de spreiding van de bevolking over het land als geheel centraal. Het beleid voor de stedelijke inrichting zoals dat in de Tweede Nota werd geformuleerd was mede gebaseerd op bewonersonderzoek, op enquêtes naar woonwensen. De uitkomsten van die onderzoeken zijn, aldus de nota, dat er een grote verscheidenheid aan wensen is, wensen die zich ook in het feitelijke gedrag uiten. Huishoudens die zich dat kunnen permitteren verlaten de stad en gaan op korte vervoersafstand van diezelfde stad in een rustig klein dorp wonen.

In de nota wordt geconcludeerd dat voor een verantwoorde vormgeving van stedelijke gebieden een nauwe aansluiting nodig is aan de wensen die de mens aan zijn omgeving stelt. Er is daarbij vooral veel aandacht nodig voor de mogelijkheid tot het wonen in een eengezinswoning aan de randgebieden van de grote steden, waar de voordelen van het stedelijk leven gecombineerd kunnen worden met die

van de rustige woonsfeer buiten. Om teveel ruimteconsumptie te voorkomen, is daarnaast ook concentratie nodig. Bij deze concentratie moet het accent niet liggen op verdichting van de woongebieden zelf, maar in de eerste plaats op een doordachte ontwikkeling van woonkernen in de directe invloedssfeer van de stedelijke gebieden.

De inrichting zou dusdanig moeten zijn dat de kernen in een gewest opgenomen zijn als een gespreid samenstel van één of meer grotere centra met omliggende kleine kernen. Deze vormen door hun vele onderlinge relaties één functioneel gebied. Met deze omschrijving werd in deze nota het begrip "stadsgewest" geïntroduceerd. Binnen dat stadsgewest zijn drie mogelijkheden voor verdere ruimtelijke inrichting, aldus de nota: een vergaande concentratie, een gebundelde deconcentratie en een vergaande deconcentratie. In de nota wordt betoogd dat de hoge bevolkingsdichtheid die in Nederland tegemoet wordt gezien een sterke deconcentratie niet gedooft, maar dat anderzijds een vergaande concentratie in strijd is met huidige (dus: toenmalige) woonwensen en tendensen. Er is gekozen voor gebundelde deconcentratie (Tweede Nota 1966, pp76-86).

Binnen het principe van de gebundelde deconcentratie blijven ook in de meer landelijke delen van de stadsgewesten, en buiten de directe invloedssfeer van de stad groeimogelijkheden aanwezig. De nota schat dat voor veel centrumdorpen de groeimogelijkheden boven 1% uitgaan (en de gemiddeld verwachte groei van 1,4% zullen benaderen). Voor de kleinste kernen (die ten tijde van het verschijnen van de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening minder dan 5000 inwoners hadden) wordt in de nota uitgegaan van een groei van de bevolking van gemiddeld 1% per jaar (Tweede Nota, 113, Glasbergen en Simonis 1979; 37)

De in de Tweede Nota gepresenteerde beleidsdoelstellingen en hun uitwerking laten geen stringente voorkeur voor het wonen in de centrale stad zien. Nadrukkelijk worden mogelijkheden geboden aan degenen die dat wensen om de centrale stad te verlaten. Ook in de jaren zestig (en daarvoor) konden vooral relatief welvarende gezinnen suburbaniseren (De Haas 1975).

De mogelijkheden om selectief de stad te verlaten dan wel daar te blijven, met als effect een deling tussen stad en ommeland naar bevolkingssamenstelling werd in de Tweede Nota via beleidsdoelstellingen en hun uitwerking duidelijk geboden. Maar zelfs de beperkingen die bleven (dat was vooral de 1%-norm) bleken weinig effectief, vooral door onvoldoende medewerking van lagere overheden (zie par. 5.4.) en door een volkshuisvestingsbeleid dat via contingenteringen op veel plaatsten bouw mogelijk maakte. Het volkshuisvestingsbeleid was ook in de jaren zeventig vooral gericht op het oplossen van de woningnood. Dat er gebouwd werd was belangrijker dan waar er gebouwd werd. De woningnood was gedurende lange tijd na de Tweede Wereldoorlog "volksvijand nummer 1" en dat betekende een jaarlijks terugkerend nationaal debat in de Tweede Kamer over aantallen gerealiseerde woningen. Het volkshuisvestingsbeleid had een hoge prioriteit en was zeker belangrijker dan een relatief jong beleidsterrein als de ruimtelijke ordening.

Om te kunnen bouwen kregen gemeenten van de rijksoverheid aantallen te bouwen gesubsidieerde en gepremieerde woningen toegewezen (contingenten). Waar gemeenten door gebrek aan capaciteit geen mogelijkheid hadden de hen toegewezen woningen te realiseren, werden de contingenten naar andere gemeenten die wel capaciteit hadden overgeheveld, en dat waren vaak gemeenten waar het planologisch minder gewenst was om te bouwen.

Na het uitkomen van de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening werd de capaciteit in dergelijke gemeenten vooral benut voor de bouw van gepremieerde (koop)woningen volgens de toenmalige regeling die een sterke aantrekkingskracht bleken te hebben op de midden-inkomensgroepen uit de steden. Daarnaast werden in het kader van een systeem van grondkostenverevening ook woningen in de vrije sector en in de toenmalige woningwetsector (sociale woningen) gebouwd (zie par 6.4).

De Tweede Nota was positief van aard. Het optimistische denken van de jaren zestig voerde de boventoon. In het begin van de jaren zeventig taant dat optimistische denken. Er ontstaat twijfel over de zin en de mogelijkheden van economische groei en er ontstaat -mede door het verschijnen van het

rapport van de Club van Rome in 1972- bewustwording over de beperktheid van de grondstoffenvoorraden en over de opnamecapaciteit van het milieu.

Verder verschuiven de gezamenlijke opvattingen over hoofdzaken naar de achtergrond. Verschillende maatschappelijke groeperingen blijken uiteenlopende ideeën te hebben, ook op ruimtelijk terrein. Mede mogelijk gemaakt door de democratiseringsbeweging uit de jaren zestig, kunnen zij die nu ook uiten. Bovendien worden (zowel via de bezwaar- en beroepsprocedure krachtens de Wet op de Ruimtelijke Ordening als via de nieuwe inspraakmogelijkheden) de betrokkenen veel meer dan in de jaren zestig bij de ruimtelijke ordening betrokken (Glasbergen en Simonis 1979, 22). Deze wijzigingen hebben geleid tot veranderingen in het ruimtelijke - en tijdsperspectief, van grootschalige plannen voor de lange termijn opgesteld door deskundigen, naar kleinschalige voor de korte termijn in onderling overleg opgesteld, met daarvoor ingestelde complexe organisaties.

Op nationaal niveau kwamen deze ontwikkelingen in de manier waarop de Derde Nota over de Ruimtelijke Ordening werd opgezet. Er verschenen nu verschillende nota's, alle als delen van die Derde Nota. Het eerste deel was de Oriënteringsnota die in 1973 verscheen. In deze nota stond de mens als actor minder centraal dan in de Tweede Nota (Tweede Kamer 1973). Dit komt tot uiting in de nieuwe definitie die aan ruimtelijke ordening gegeven wordt, een aan de (daaruit voortvloeiende) manier waarop met de woonwensen van de bevolking wordt omgegaan. Was in de Tweede Nota de definitie van ruimtelijke ordening nog een aanpassing van de ruimte aan de samenleving, in de Oriënteringsnota werd deze het "*zoeken* naar en het tot stand brengen van de *best denkbare wederkerige aanpassing* van ruimte en samenleving.

De aandacht voor de woonwensen wordt in deze periode geplaatst in het kader van het wenselijk beleid, terwijl ten tijde van de Tweede Nota nog van woonwensen werd uitgegaan. De toon wordt nu gezet door de onderzoeksuitkomst dat mensen in het algemeen tevreden zijn met de huisvesting die ze op dat moment hebben. Ongeacht de huisvestingssituatie is meer dan 50% tevreden (tevreden of zeer tevreden) in 1973. Dat de bewoners van eengezinswoningen toch nog tevredener zijn dan de bewoners van andere woningtypen leek voor de opstellers van de Oriënteringsnota van minder belang.

De onderzoeksuitkomsten leiden voor de opstellers tot een uit te zetten lijn, waarin een streven past naar woonmilieus met woningen die gelijkwaardig zijn aan de eengezinswoning met tuin (maar dat dus niet zijn), gebouwd in een zodanige dichtheid dat openbaar vervoer mogelijk is.

Het beleid voor de stedelijke inrichting richt zich voor de centrale stad op het tegengaan van (ongemotiveerde) afbraak en op verdichting met als doel de ontvolking van die centrale stad tegen te gaan. De nieuwbouw buiten de stad zou -aldus de opstellers van de Oriënteringsnota- volgens het principe van "bundeling in de gebundelde deconcentratie" moeten plaats vinden. In het licht van een afweging tussen voor- en nadelen van suburbanisatie wordt geopteerd voor het beteugelen van de verstedelijking op het platteland en de bescherming van het "Groene Hart".

De lijnen, uitgezet in de Oriënteringsnota leiden daarin niet tot concrete beleidsuitspraken; deze zijn beschreven in de latere delen van de Derde Nota. Voor het stedelijke inrichtingsbeleid is dan vooral de Verstedelijkingsnota interessant (Tweede Kamer 1975).

In de Verstedelijkingsnota wordt onderscheid gemaakt tussen drie alternatieve vormen voor stedelijke inrichting:

1. De I-alternatieven, waarin een gesloten woon-werkbalans wordt nagestreefd binnen betrekkelijk kleine stadsgewesten, zodat de mobiliteit zoveel mogelijk wordt beperkt. Voor deze alternatieven geldt dat de doelstellingen uit de Oriënteringsnota hier goed tot zijn recht komen. Niet alleen wordt de mobiliteit beperkt, maar ook wordt het milieu zoveel mogelijk ontzien en krijgt de stadsvernieuwing kansen. De centrale voorzieningen in de steden blijven binnen fietsafstand van nieuwe stedelijke uitbreidingen zodat geen grote nieuwe verkeersvoorzieningen nodig zijn. Daar staat tegenover dat -althans volgens de heersende mening eind jaren zeventig- de grote steden beperkte uitbreidings-mogelijkheden zouden hebben. Zelfs met een maximaal gebruik van de stadsvernieuwingengebieden voor woningverbetering en nieuwe woningbouw zouden de grote

- steden voor een snel slinkend inwonertal ruimte bieden. Veel stadsbewoners moeten de stad verlaten en hun heil zoeken in kleinere stadsgewesten elders in het land.
2. De II-alternatieven, waarin een gesloten woon-werkbalans wordt nagestreefd binnen stadsgewesten en waarbinnen de omvang van het stadsgewest is afgestemd op de mogelijkheden van het openbaar vervoer. Deze alternatieven bieden meer mogelijkheden voor de grote steden om hun centrumfunctie, met name op het gebied van de werkgelegenheid en de voorzieningen te vervullen voor een constant blijvend aantal inwoners. Door daarbij te steunen op het openbaar vervoer kan althans een deel van de binnen het stadsgewest groeiende mobiliteit worden opgevangen zonder ingrijpende reconstructie in de centrale stad.
 3. De III-alternatieven, afgestemd op de mogelijkheden van het individuele vervoer en in verband daarmee gekenmerkt door sterk verweven woon-werkrelaties over uitgebreide gebieden. Deze alternatieven hebben -aldus de opstellers van de Verstedelijkingsnota- als algemeen nadeel dat de daarin toegestane mobiliteit een zichzelf versterkend effect heeft. De druk op de overheid om als gevolg daarvan meer weginfrastructuur aan te leggen zou dan groot zijn. Deze druk zou zich bovendien niet beperken tot het gebied buiten de centrale stad. Ook in de centrale stad worden verkeersdoorbraken verwacht, met als consequentie verlies van woningen.

Op grond van deze overwegingen wordt in principe gekozen voor de I-alternatieven. Deze keuze geldt echter nadrukkelijk niet de vier grote steden. Daar zouden de II-alternatieven de voorkeur verdienen, waarbij voorop moet staan dat nieuwe woonmilieus moeten worden gespreid over voldoende bouwplaatsen, in gevarieerde dichtheden, nabij bestaande stedelijke gebieden.

Vervolgens worden in de Verstedelijkingsnota de volgende beleidslijnen uitgezet

- In de steden wordt geconcentreerd gebouwd. Zoveel mogelijk woningen worden verbeterd en voorzover verbetering niet mogelijk is, vindt in de vier grote steden herbouw plaats in dichtheden van 80-100 woningen per ha. De woonfunctie voor de *huidige* bewoners staat voorop.
- Nieuwe woongebieden worden aan de buitenzijde van de Randstad geprojecteerd langs bestaande of aan te leggen railinfrastructuur. Afhankelijk van bodem, landschap en situering nabij halteplaatsen van het openbaar vervoer zou een netto dichtheid moeten worden aangehouden van 35-40 woningen per ha.

Deze beleidslijnen krijgen hun uitwerking in aanscherpingen van zowel het nationale stadsvernieuwingsbeleid als van het groeikernenbeleid. De aanscherping van het groeikernenbeleid vond het eerst plaats, in de Verstedelijkingsnota zelf, de rijksbemoeienis met de stadsvernieuwing werd vooral duidelijk sinds het verschijnen van de Nota over de Stads en Dorpsvernieuwing uit 1981 (Tweede Kamer 1981).

De Verstedelijkingsnota is de eerste nationale ruimtelijke ordeningsnota, waarin de groeikernen met naam zijn genoemd. Er wordt nu een "officiële status" aan het begrip groeikern toegekend. Verschillende gemeenten krijgen die status, en daarvan is weer een aantal dusdanig gegroeid dat ze model kunnen staan voor de in deze publicatie gebruikte gebiedscategorie "grote suburb". De groei is -vooral aan het einde van de jaren zeventig- mede mogelijk gemaakt door het instrumentarium dat in de Verstedelijkingsnota is beschreven. Het gaat om het van toepassing verklaren van de locatiesubsidieregeling op groeikernen, om subsidies ten behoeve van de hoofdinfrastructuur van het verkeer in de groeikernen, om subsidies in het kader van het destijds vigerende Bijzonder Regionaal Welzijnsbeleid en om subsidies die het verplaatsen van bedrijven en werknemers naar groeikernen vergemakkelijken. Daarnaast werd ook aangekondigd dat plankosten gesubsidieerd zouden worden en dat ambtenaren die in groeikernen werken aantrekkelijker arbeidsvoorwaarden zouden krijgen dan gemeenteamttenaren in vergelijkbare posities elders.

Het groeikernenbeleid was in zoverre succesvol dat in de jaren tachtig veel woningen in groeikernen werden gebouwd (ca 13% van de nieuwbouwproductie), waarbij echter wel geldt dat de taakstelling van de jaren zeventig niet werd gehaald (20% van de nieuwbouwproductie). De woningen die niet in de groeikernen werden gebouwd kwamen voor een deel terecht in de kleine suburbs, waar gedurende de jaren tachtig zo'n 8% van de nieuwbouw werd gerealiseerd (Sociaal en Cultureel Rapport 1990;

p170). In de jaren tachtig blijkt de bouw in planologisch gewenste locaties ook in het kader van het volkshuisvestingsbeleid een grote prioriteit te hebben, waarbij dit mede het gevolg is van het feit dat de bemoeienis met de groeikernen formeel geen ruimtelijk, maar volkshuisvestingsbeleid is. De organisatie rond het nationale groeikernenbeleid was in handen van het Directoraat-Generaal voor de Volkshuisvesting en ook de subsidies op de rijksbegroting ten behoeve van dit beleid werden door dit Directoraat-Generaal gecoördineerd (Faludi en Van der Valk; p 90). Het onderbrengen van het groeikernenbeleid onder de paraplu van de volkshuisvesting was echter bezien in het kader van de taakstelling toch onvoldoende: er kwamen minder woningen in de groeikernen dan voorzien.

De rijksbemoeienis met de stadsvernieuwing was voor het verschijnen van de Nota over de Stads- en Dorpsvernieuwing gefragmenteerd. In de jaren zestig ging het voornamelijk om de subsidiëring van saneringsplannen, waarbij in het begin van de jaren zeventig een regeling voor woningverbetering werd gevoegd. De volgende stap is een integrale regeling die echter een voorlopig karakter heeft en alleen financieel van aard is. De interim-saldoregeling financiert het negatieve saldo van kosten en opbrengsten van stadsvernieuwingsprojecten die aan het Rijk worden voorgelegd en door eveneens het Rijk worden goedgekeurd. Slechts 14 gemeenten deelden mee in deze regeling, waaronder de vier grote steden.

In de Nota Stads- en Dorpsvernieuwing wordt geraamd hoeveel geld er nog nodig is voor de stadsvernieuwing, en hoeveel daarvan van het Rijk afkomstig moet zijn. Voor de achtergronden van het huidige beeld van de differentiatie in de stedelijke agglomeratie is echter van groter belang dat in deze nota ook staat voor wie de stadsvernieuwing is bedoeld, dit in navolging van het gestelde in de Verstedelijkingsnota. Het gaat om activiteiten en maatregelen die "zijn gericht op een zodanig geïntensiveerde aanpassing van het woon-, werk-, productie- en leefmilieu aan de huidige wensen en normen dat de achterstand sprongsgewijs wordt ingelopen, *zulks ten bate van hen die in de achterstandsgebieden wonen en werken en hun bedrijf uitoefenen*". Zij die in deze achterstandsgebieden wonen waren ten tijde van het verschijnen van de Nota over de Stads- en Dorpsvernieuwing kansarm, of behoorden althans tot de lagere inkomensgroepen. De doelstelling van de stadsvernieuwing zoals deze uit de nota blijkt, zou derhalve moeten leiden tot bestending van deze situatie, met dien verstande dat woning en woonomgeving zouden worden verbeterd. Uit de Evaluatienota Stadsvernieuwing (Tweede Kamer 1990a) blijkt dat op deze wijze geformuleerd het stadsvernieuwingsbeleid een succes is gebleken.

De Derde Nota is niet op korte termijn opgevolgd door een Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening. Tussen het verschijnen van het laatste deel van de Derde Nota en het eerste deel van de Vierde Nota was er plaats voor het verschijnen van een "Structuurschets voor de Verstedelijking" in 1983 (Tweede Kamer 1983). De schets wordt gepresenteerd als een uitwerking van de Verstedelijkingsnota, maar lijkt achteraf vooral te worden gemarkeerd doordat hij verscheen tijdens de hoogtijjaren van het compacte stadsbeleid, waarvan de schets overigens zelf ook een exponent is. Meer dan in de Verstedelijkingsnota wordt bouwen in de stad, concentratie, op de voorgrond geplaatst. Er wordt gesteld dat door het groeikernenbeleid in de afgelopen periode de verstedelijking is verlopen volgens het principe van de gebundelde deconcentratie, maar dat "nu" de nadruk wordt gelegd op concentratie. Daarbij gelden de volgende criteria:

- Het benutten van mogelijkheden in het stedelijk gebied heeft de voorkeur
- De mogelijkheden die grenzen aan het stedelijk gebied worden daarna bekeken.
- *Als dat nodig is* komen de verder weg gelegen mogelijkheden, in aansluiting op de bestaande (groei)kernen in aanmerking.
- Locaties worden zoveel mogelijk aangesloten op halteplaatsen voor het openbaar vervoer.
- De locatie van de bedrijvigheid is meer dan voorheen richtingbepalend voor de locatie van het wonen.

Bij het benutten van de ruimtelijke mogelijkheden in de steden wordt gestreefd naar: een zo intensief mogelijk ruimtegebruik, een zodanig stadsvernieuwingsbeleid dat een zo gering mogelijk verlies aan woningen plaats vindt, het opvullen van "open gaten" in het stedelijk gebied en het benutten van

buiten gebruik geraakte bedrijfsterreinen en spoorwegemplacements. In de stadsvernieuwingsgebieden en in de (hiervoor genoemde) intensiveringsgebieden in de grote steden zou de netto-woningdichtheid tussen de 90 en 100 woningen per ha. moeten bedragen. In stedelijke uitbreidingsgebieden die direct grenzen aan de bestaande stedelijke gebieden, rond halteplaatsen voor openbaar vervoer, wordt een woningdichtheid verwacht van 50-60 woningen per ha (netto) en in de overige stedelijke uitbreidingsgebieden 40-50 woningen per ha.

Daarbij worden wel enige nuancerings gemaakt, want de lagere dichtheden moeten worden gezien in het licht van een streven naar een zuinig ruimtegebruik en de hogere dichtheden moeten worden gezien in relatie tot de kwaliteit van het woonmilieu. Verder kan verschuiving in de woningdifferentiatie tot veranderingen in de dichtheidsmarges leiden. Een relatief groot aandeel kleine woningen, bijvoorbeeld, leidt tot een verhoging van de dichtheid. Niettemin geldt de algehele stelregel dat in het algemeen de woningdichtheid hoger kan zijn, naarmate het gebied stedelijker is. De hoge dichtheden maakten het mogelijk (mede in het kader van de stadsvernieuwing) veel woningen binnen de steden te realiseren. In de jaren tachtig is van de nieuwbouwproductie 11% in de grote steden gerealiseerd.

Een relatief hoge dichtheid in het stedelijk gebied wordt ook bereikt (gehandhaafd) door in het kader van de stadsvernieuwing prioriteit te geven aan woningverbetering boven sloop-nieuwbouw. Deze hoge dichtheid komt dan "ten goede" aan de bestaande bewoners van het stadsvernieuwingsgebied. Ook in de Structuurschets is opgenomen dat stadsvernieuwing een activiteit is voor deze categorie van de bevolking.

Het stringente streven naar bundeling en concentratie heeft maar kort geduurd. In 1986 verscheen de "Notitie Ruimtelijke Perspectieven" van de Rijksplanologische Dienst die heeft gefungeerd als een discussienota voorafgaand aan de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening. In deze nota wordt de stedelijke inrichting niet (meer) op stadsniveau of op het niveau van de stadsgewesten aan de orde gesteld, maar op het niveau van de Randstad als geheel. Het uitgangspunt daarbij is dat in een open Europa slechts de Randstad als ruimtelijk-economische eenheid zou kunnen concurreren met stedelijke gebieden in andere landen van Europa. In de nota worden voor de stedelijke inrichting drie modellen naar voren gebracht, waarvan een concentratiemodel er slechts één is.

Het eerste model combineert een grootschalige, geconcentreerde productiestructuur met een terughoudende rol van de overheid waar het de sturing betreft vanuit het ruimtelijk beleid ten aanzien van het woon- en werkklimaat. Het model wordt Randstad-ringmodel genoemd en biedt een vergroting van infrastructuurle mogelijkheden langs de vervoersassen op de ring (=stedelijke rand) van de Randstad. Voor bedrijven worden vestigingsmogelijkheden geboden op plaatsen waar de behoefte zich voordoet en er wordt primair ingespeeld op de woningbehoefte die afkomstig is van de koopkrachtige vraag. Deze wordt in aantrekkelijke delen van de stad (genoemd worden de binnenstad en de goed ontsloten buitenwijken) opgevangen. Maar er zal ook (verdergaande) suburbanisatie plaatsvinden. Verder zal er door veroudering van de woningvoorraad waarnaar onvoldoende koopkrachtige vraag is, een verarming van de bevolking plaatsvinden. In deze bestaande woonwijken vestigen zich de lage inkomensgroepen. Verwacht wordt dat daardoor het draagvlak wegvalt om een hoogwaardig voorzieningenapparaat in stand te houden.

Het tweede model is gebaseerd op een sterk sturende rol van de overheid vanuit een eigen visie op de aard van het woon- en werkklimaat en een fijnmazige distributie- en productiestructuur. Het model wordt "netwerk van steden" genoemd. De uitgangspunten zijn:

- interne distributie binnen de Randstad vooral via telecommunicatie, terwijl ook verder gespeculeerd wordt op technologische ontwikkelingen om deconcentratie buiten de deur te houden.
- handhaven van het voorzieningenniveau per stad
- accent op herstructurering van de bestaande voorraad, ook voor het opvangen van de koopkrachtige vraag.

Het meest kenmerkende aspect van dit model is het accent op handhaving en versterking van het draagvlak op lokaal niveau, het streven naar economische specialisatie en een gedifferentieerd woon- en werkklimaat. De ruimtelijke structuur wordt gekenmerkt door een fijnmazig distributienetwerk waarvan vooral steden boven de 50.000 inwoners zouden moeten profiteren. Tot deze steden behoren vanzelfsprekend de vier grote steden, maar ook in het open midden gebied (de "grote suburbs") Alphen aan de Rijn en Gouda. Binnen de steden, groot en klein, wordt uitgegaan van een compacte structuur. Er is betrekkelijk weinig ruimte nodig voor wonen en werken, en voorzover deze nodig is, wordt zij aansluitend aan de bestaande stad gerealiseerd.

Het derde model ligt tussen de twee andere in en wordt "Randstad-gewestenmodel" genoemd. Het sluit aan bij het type functionele eenheid dat tot op zekere hoogte reeds in stadsgewestelijke context binnen de Randstad is ontstaan op het punt van de woningmarkt en de arbeidsmarkt. Specifieke kenmerken van dit model zijn:

- versterking van de infrastructuur tussen de vier grote steden
- regionale specialisatie van de bedrijvigheid binnen de gewesten
- volgen van de marktontwikkeling ten aanzien van de locatie van terreinen in de regio
- herstructureren van de bestaande woningvoorraad met het oog op het woon- en leefmilieu, in combinatie met het bieden van ruimte voor het tegemoet komen aan (koopkrachtige) vraag op de woningmarkt.

De meest bepalende ontwikkeling voor de structuur is de versterking van de specifieke eigenschappen in de delen van de Randstad, wat leidt tot een "gewestelijke" structuur. De stadsgewesten rond de vier grote steden groeien uit en vormen in hun ruimtelijke structuur elk een stedelijke eenheid. De schaal van deze gewesten wordt bepaald door de schaal waarop leef- en productiemilieu zijn georganiseerd en worden ondersteund door stadsgewestelijk openbaar vervoer (sneltramsystemen, lokale treinverbindingen). Er wordt naar gestreefd om het vertrek van wonen en bedrijven binnen het eigen gewest op te vangen door zoveel mogelijk aansluitend aan de stad uitbreiding toe te staan. Toch zullen de grotere steden zelf te maken krijgen met een afnemende gebouwenvoorraad, maar minder dan in het Randstadmodel. Ook blijft het "Open Middengebied" tamelijk onaangetaast.

In de Notitie Ruimtelijke Perspectieven (RPD 1986) wordt geen keuze gemaakt tussen de modellen. Voor een keuze wordt verwezen naar de dan nog te verschijnen Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening. In het eerste deel van de Vierde Nota wordt echter niet meer verwezen naar de ruimtelijke modellen uit de Nota Ruimtelijke Perspectieven. De Randstad wordt gezien als één gebied, een combinatie van grote en middelgrote stadsgewesten, een gebied dat in economische zin moet concurreren met andere stedelijke gebieden in Europa (Tweede Kamer 1988). Daarom moet de Randstad metropool zijn en allure uitstralen. Om dat te kunnen bereiken moet aansluiting worden gezocht bij steden die al beschikken over veel internationaal belangrijke vestigingen en voorzieningen: Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Voor die grote steden moet een ondersteunend beleid worden gevoerd dat zich vooral richt op het tot stand brengen van enkele toplocaties voor kantoren en van woonmilieus met topkwaliteit. Er wordt gewezen op enkele herstructureringsprocessen die daartoe zouden kunnen bijdragen, gelegen in of aansluitend aan het binnenstedelijke gebied van Amsterdam (IJ-oevers en het oostelijk havengebied), Rotterdam (Kop van Zuid) en Den Haag (Centraal Station, Utrechtse Baan).

De uitstraling van de Randstad als geheel, of van de steden afzonderlijk heeft prioriteit in de Vierde Nota, maar dat neemt niet weg dat er ook aandacht is voor de steden op de ring. Maar uitdrukkelijk wordt in de nota gesteld dat het verstedelijkingsbeleid zoals dat is geformuleerd in de Structuurschets Stedelijke Gebieden (het beleid dat "compacte stadsbeleid" genoemd wordt) blijft gehandhaafd.

De Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening verscheen onder de verantwoordelijkheid van het CDA-VVD-kabinet "Lubbers II". In 1990 werd dit kabinet opgevolgd door het CDA-PvdA-kabinet "Lubbers III". De politieke wijziging kwam ook in de ruimtelijke ordening op nationaal niveau tot uiting. De Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening werd Vierde Nota over de Ruimtelijke

Ordering Extra, veelal als VINEX aangeduid. De politieke (accent)verschillen werden voorafgaande aan deze nota verduidelijkt in de "Stellingnamebrief Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra". In de Stellingnamebrief wordt nadrukkelijker dan in de Vierde Nota ingegaan op de rijksbetrokkenheid bij het inrichtingsbeleid van stadsgewesten (Tweede Kamer 1990b). Er wordt ingegaan op de locatie van onder andere de nieuwe woongebieden. Deze zouden gekoppeld worden aan openbaar vervoersvoorzieningen, waarbij tegelijkertijd nieuwe woon- en bedrijfslocaties die de verplaatsingsbehoefte per auto zouden moeten worden tegengegaan. Wel moet de keuze van de nieuwe woonlocaties mede gemotiveerd worden door een behoefte (=vraag) naar deze plekken bij toekomstige bewoners.

De laatste tot nog toe verschenen nationale nota over de ruimtelijke ordening is de VINEX (Tweede Kamer 1990; Tweede Kamer 1991). In deze nota wordt veel gedetailleerder ingegaan op de toekomstige ruimtelijke ontwikkeling in de vier grote steden en hun omgeving dan in de Vierde Nota (zonder de toevoeging "Extra"). Er wordt nu nadrukkelijk ook weer gedacht aan grootschalige uitbreiding buiten de centrale stad zelf, zonder overigens uit het oog te verliezen dat er in de centrale stad ook nog ruimte is voor woningbouw. Locaties buiten de centrale stad zijn bijvoorbeeld Haarlemmermeer-West (Amsterdam), Noordrand II en III (Rotterdam), Zoetermeer (Den Haag) en Vleuten-De Meern (Utrecht). Locaties in de centrale stad zijn bijvoorbeeld Nieuw Oost (Amsterdam) en de Kop van Zuid (Rotterdam). Deze grootschalige woningbouwlocaties worden VINEX-locaties genoemd. De lagere overheden kunnen voor het realiseren van VINEX-locaties worden gesubsidieerd krachtens het Besluit Locatiegebonden Subsidies. Daarvoor moeten ze wel aan bepaalde voorwaarden voldoen en moe(s)t onderhandeld worden met de rijksoverheid. Eén van de voorwaarden voor subsidies op de ontwikkeling van VINEX-locaties is het realiseren tenminste 70% duurdere woningen in deze locaties. Daartegenover stond dat in kleinere woningbouwprojecten binnen de stadsgrenzen van de vier grote steden 100% goedkopere woningbouw mocht plaatsvinden. Inmiddels is deze voorwaarde dusdanig gewijzigd, dat er over alle stadsgewesten (de vier grote steden en hun omgeving) een verhouding van 70% duur en 30% goedkoop moet zijn.

6.3 De provincie

Ten tijde van het verschijnen van de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in 1966 deden de provincies waarin de agglomeraties van de grote steden liggen een aantal beleidsnota's verschijnen, die de planologische beleidslijnen uit de Tweede Nota nuanceerden. Daarna zijn er verschillende streekplannen ontworpen gebaseerd op de beleidslijnen in deze nota's.

De provincie Noord-Holland deed in 1966 de nota "Drie miljoen Noordhollanders verschijnen. In deze nota onderschrijft de provincie het nationale beleid op het gebied van de ruimtelijke ordening, waaronder het principe van gebundelde deconcentratie en het behoud van het open Middengebied van de Randstad. De provincie heeft daarbij te maken met een divergentie tussen de doeleinden van het ruimtelijk beleid en de werkelijke ontwikkelingen. Er is een (ongewenste) groei in de richting van het open Middengebied van de Randstad, terwijl alle zeilen moeten worden bijgezet om de gewenste groei naar de buitenzijde tot stand te brengen. Over de ontwikkeling van de kleinere, landelijke gemeenten is de nota vaag. Er wordt volstaan met de opmerking dat de een aantal gemeenten "als hoofddorp" zijn gedacht. Deze gemeenten moeten een regionaal verzorgende functie vervullen, waarmee gepaard moet gaan dat de ontwikkeling in andere kleine gemeenten wordt tegengaan.

De pogingen het Noorden van de provincie tot ontwikkeling te brengen is aanvankelijk stimuleringsbeleid voor dat deel van de provincie. Het is de bedoeling dat woningbouw en werkgelegenheid in deze richting worden geleid. Vrij snel wordt het alleen gericht op de realisering van woningen in het Noorden, vooral ten behoeve van de woningbouwproblemen (verondersteld gebrek aan ruimte) in Amsterdam. Het betekende dat verschillende kleine gemeenten "voor Amsterdam" gingen bouwen, terwijl in de stad zelf nauwelijks nog woningbouw plaatsvond. Hoewel er naar aanleiding van deze verschijnselen in een nota van Gedeputeerde Staten uit 1973 nog eens op gewezen wordt dat woningbouw in de dorpen beperkt moet worden om ongewenste

suburbanisatie te voorkomen, duurt het tot 1974 alvorens de provincie met concrete richtlijnen komt voor de groei van de dorpen. Er zal (bij de goedkeuringsprocedure voor bestemmingsplannen) rekening worden gehouden met:

- De (gewijzigde) prognose van de bevolkingsgroei
- Het verschijnsel van de gezinsverdunding
- Het feit dat er in bestemmingsplannen een fasering plaatsvindt op grond van beide elementen (Glasbergen en Simonis 1979).

Deze criteria maken het mogelijk voor veel kleinere gemeenten ruimer in hun jasje te gaan zitten. De prognoses van de bevolkingsgroei zijn die welke door de gemeenten zelf worden gemaakt, die dus zelf gewenste criteria kunnen hanteren. In de prognoses werd de veronderstelde daling van de gemiddelde woningbezetting (naar achteraf is gebleken een terecht uitgangspunt) als belangrijke factor ingezet om het aantal woningen voor de toekomst sterk te vergroten.

De mogelijkheden tot groei van kleinere gemeenten werden nog eens versterkt door het feit dat aangegane verplichtingen zoals het bouwrijp maken van grond buiten de criteria staan.

In de provincie Zuid-Holland verscheen in 1970 de nota "Ruimtelijke Structuren voor Zuid-Holland". In deze nota wordt -naar analogie van de Tweede Nota- gepleit voor een afwijzing van deconcentratie en een verstedelijkingsproces met het accent op de stadsgewestelijke vorm. In de nota is weliswaar enige aandacht voor de centrale steden (Den Haag en Rotterdam: beide zouden moeten uitgroeien tot metropolen van 1 à 1,5 miljoen inwoners), maar het provinciale beleid voor de landelijke delen van de provincie vergemakkelijkte dat streven niet. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen:

- a-gemeenten: stedelijke gemeenten waarvan de groei zoveel mogelijk moet worden gestimuleerd
- b-gemeenten: landelijke gemeenten waarvan de groei in verband met hun functie meer dan 1%, maar liefst 3% gemiddeld per jaar mag bedragen
- c-gemeenten: landelijke gemeenten waarvan de groei (liefst minder dan) 1% mag bedragen.

De genoemde percentages betreffen de bevolking. In 1972 werd het percentage van 1% van de bevolkingsgroei vervangen door 1,5% van de woningvoorraad (excl. vrije sectorbouw). In 1975 wordt het percentage 2%, maar dan inclusief de vrije sectorbouw.

Behalve deze percentages die hoger zijn dan die welke in de Tweede Nota worden gehanteerd, werd een metropolitane ontwikkeling van de grote steden in het begin van de jaren zeventig gefrustreerd door de het feit dat de provincie een groot aantal (kleinere) gemeenten heeft aangewezen als groeigemeente, waardoor nog eens extra bebouwing in het open Middengebied mogelijk werd gemaakt.

In de provincie Utrecht verscheen in 1968 de structuurnota "Oog op Utrechts toekomst". In deze nota wordt gewag gemaakt van een sterke te verwachten bevolkingstoename in de provincie als gevolg van natuurlijke aanwas en een druk vanuit de overige Randstadprovincies op Utrecht. De bevolkingstoename zou moeten opgevangen in de omgeving van Amersfoort en in Houten en Nieuwegein en -buiten de provincie- in Flevoland. Spectaculaire ontwikkelingen in de stad Utrecht zelf worden niet voorzien. Verder blijkt ook Utrecht de 1%-norm als richtlijn te hanteren, maar in de praktijk blijkt dat verschillende gemeenten in het Westelijke deel van de provincie meer (mogen) groeien.

In de jaren tachtig gingen de drie Randstadprovincies samenwerken op het gebied van de Ruimtelijke Ordening. Deze samenwerking is in 1985 geformaliseerd door het instellen van het Randstad Overleg Ruimtelijke Ordening (RORO). Quist (1993) stelt dat deze samenwerking een defensief karakter heeft. De grootstedelijke samenwerking (de vier grote steden als beleids categorie; zie hoofdstuk 1) zou de positie van de provincie bedreigen. Halverwege de jaren tachtig wensten de vier grote steden in de Randstad op het terrein van de ruimtelijke ordening meer bevoegdheden en een terughoudender opstelling van de provincie. Na een aanloopperiode begon het RORO in 1989 met de ontwikkeling van een interprovinciale verstedelijkingssschets (IPVR). Deze schets moest de provinciale activiteiten op het gebied van het verstedelijkingsbeleid op elkaar afstemmen.

De IPVR en de provinciale nota's waarop deze is gebaseerd zijn verboden geweest van de

provinciale bemoeienis met de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening. In Noord-Holland verscheen in 1990 de Structuurvisie Noord-Holland 2015. In deze nota wordt over de woningbouw opgemerkt dat de open gebieden in en rond het stedelijke zuiden van de provincie in tact zullen moeten blijven. De uitbreidingslocaties voor de woningbouw moeten niet aan de randen van de steden worden geprojecteerd, maar op enige afstand daarvan. Daarnaast moet veel aandacht worden besteed aan mogelijke ontwikkelingen in "bestaand stedelijk gebied". De te bouwen woningen in zowel de centrale stad als in de regio zouden voor een belangrijk deel woningen in de marktsector moeten zijn. De provincie gaf als zijn oordeel dat het gemeentebestuur van Amsterdam minder eenzijdig moet gaan bouwen.

De nota gaat echter niet in op instrumenten om woningbouw in de Groene Hart te beperken, al ziet de provincie dit gebied wel als open ruimte. Een nadere invulling van het restrictieve beleid van de rijksoverheid voor dit gebied in het kader van de Vierde Nota (Extra) wordt niet gegeven.

In Zuid-Holland verscheen in 1990 de Nota Verstedelijking Zuidvleugel met een studie naar de verstedelijkingsmogelijkheden op lange termijn voor het Zuidhollandse deel van de Randstad. In deze nota wordt erop gewezen dat de behoefte aan goedkope woningen in de toekomst niet zal afnemen. De nieuwe stedelijke uitbreidingen moeten dan ook voor lagere inkomensgroepen bereikbaar zijn, en daarbij gaat het vooral om de buiten de stad te realiseren uitbreidingen. In de binnensteden moet erop worden gelet dat daar juist voor hogere inkomensgroepen wordt gebouwd.

Toch is het niet alleen in en aansluitend aan de steden waar woningbouw mogelijkheden worden gezocht. Volgens de provincie zou -in tegenstelling tot de richtlijnen uit de Vierde Nota- ook moeten worden gebouwd in onder meer de Duin- en Bollenstreek, en in het zgn. Tussengebied, het gebied tussen Den Haag, Rotterdam, Delft en Zoetermeer¹⁶.

In Utrecht verscheen in 1991 de Perspectievennota Ruimtelijke Ordening 2015. In deze nota wordt aangegeven dat de stedelijke ontwikkelingen zoveel mogelijk in de twee stadsgewesten, Utrecht en Amersfoort, moeten worden opgevangen. De regionale opvangkernen, Woerden, Veenendaal en Ronde Venen (Mijdrecht) behouden echter hun opvangfunctie. Een verdere verstedelijking wordt westelijk van de stad Utrecht voorzien.

De provincie Utrecht verwacht ook voor de toekomst bouw van eengezinswoningen in buiten de stadsgewesten gelegen landelijke gemeenten. Binnen de stadsgewesten moet de woningbouw in hoge dichtheden plaatsvinden. Daarbij moet tegemoet gekomen worden aan de behoefte van kapitaalkrachtige groepen in de grote gemeenten aan luxe appartementen of "urban villas". Een selectieve uitstroom van kapitaalkrachtige groepen vanuit de bestaande voorraad naar de randgemeenten zou zo (moeten) worden voorkomen (Van der Heijde 1994).

6.4 De kleinere gemeenten

De rijksoverheid en vooral de -intermediaire provinciale overheid- hebben in het verleden weinig mogelijkheden gegeven om de gewenste beperking van de groei van kleinere gemeenten tot stand te brengen. Enerzijds ontbraken de middelen, anderzijds werd min of meer bewust de vrije hand gegeven aan gemeenten die groeimogelijkheden benutten.

Veel bestuurders van kleinere gemeenten vonden het, vooral in de jaren zeventig, noodzakelijk te groeien tegen de opvattingen in van het beleid van hogere overheden. De wens om te groeien wordt verdedigd uit zgn. leefbaarheidsoverwegingen. Door een uitbreiding van de bevolking en de woningvoorraad is het mogelijk dat het voorzieningenapparaat in de gemeente in stand gehouden wordt, wordt uitgebreid, of -in het ergste geval- minder moet inkrimpen dan zonder groei. De groeifilosofie wordt verder verdedigd met het motief dat alleen door groei ook de plaatselijke bevolking gehuisvest kan worden. Via een systeem van verevening en uitbreiding van de dorpen voor buitenstaanders kwamen dorpelingen in aanmerking voor goedkope huisvesting in sociale woningbouw. Het systeem houdt in dat de grondprijzen van de vrije sectorbouw relatief hoog zijn per m² (maar wel lager dan de m²-grondprijzen voor vergelijkbare woningen in de stad). Met de opbrengsten van deze prijzen "subsidieerde" de gemeente de sociale woningbouw, opdat de

grondprijs van dit type woningbouw gaat voldoen aan de voorwaarden die in de subsidieregeling waren opgenomen. Het systeem houdt in dat een groot aantal vrije sectorwoningen moest worden gebouwd alvorens aan de bouw van een beperkt aantal sociale woningen kon worden begonnen. Behalve deze expliciete redenen voor groei onderscheidt Ostendorf (1988) nog een impliciete. Ook het prestige van de gemeente, de ambitie en carrière van burgemeester en wethouders en de aan de omvang van de bevolking gerelateerde zaken als uitkeringen uit het Gemeentefonds, salarissen van burgemeester en wethouders en de grootte van het gemeenteapparaat zouden aan dit streven ten grondslag liggen.

De groeifilosofie is er één van professionals. De bewoners daarentegen hebben meer belang bij homogeniteit dan bij groei. De instroom van andere bevolkingscategorieën dan die welke op een bepaald moment de kleine gemeente bevolken wordt op meer of minder subtiele wijze afgewezen. Soms wordt heel bewust voor stagnatie gekozen, wat zich in eerste instantie uit in bezwaarschriften tegen uitbreidingsplannen van gemeenten waarbij vaak nieuwkomers het voortouw hebben genomen (Glasbergen en Simonis 1979; p82).

Een combinatie van groei en homogeniteit is mogelijk als de uitbreiding -in het verlengde van de vrije sectorbouw in de jaren zeventig- vooral plaatsvindt in de bouw van relatief dure koopwoningen. Dit lijkt de weg die door veel gemeentelijke overheden is gekozen en met het kiezen van deze weg worden door de betreffende gemeenten de kwaliteiten van de woonomgeving (rust, ruimte, groen) benadrukt. Voor het ontwikkelen van de plangebieden gaan de gemeenten in zee met projectontwikkelaars en makelaars die deze kwaliteiten van de gemeente naar buiten brengen. De rol van de projectontwikkelaar wordt in de loop van de tijd "zelfversterkend". Ook door de institutionele verbondenheid van de gemeente aan de projectontwikkelaar blijkt het in kleinere gemeenten moeilijk grote bouwstromen te gunnen aan anderen. Niet alleen door de homogeniteitsideologie vissen de sociale verhuurders bij nieuwbouw achter het net, ook door institutionele inertie. Groenendijk (1980) noemt de geringe mogelijkheden om huurwoningen te realiseren in de randgemeenten. De financiële randvoorwaarden waaronder de vereiste sluitende exploitatie van het bestemmingsplan zorgen voor aanpassingen in het plan dat is voorbereid: verdichting, versobering en afname van het aantal sociale huurwoningen.

Ostendorf (1988) gaat in op de wijze waarop acht kleinere gemeenten in de omgeving van Amsterdam een zekere homogeniteit probeerden te bewaren of te bereiken door ongewenste bevolkingsgroepen buiten de deur te houden en gewenste binnen te halen. De anekdotes over vier van deze gemeenten worden hier zeer kort samengevat.

Van oudsher is de gemeente Bloemendaal een bekend voorbeeld van het streven buitenstaanders buiten de deur te houden. Toch wordt ook in deze gemeente niet expliciet gesproken over de bescherming van de welvarende bevolking. De argumenten zijn dat het natuurschoon niet mag worden aangetast, en dat er geen behoefte is aan nieuwbouw in de goedkopere sector. Slechts een enkele maal wordt gewezen op de wens tot sociale homogeniteit, bijvoorbeeld in een nota uit 1976 waarin wordt gesteld dat "Bloemendaal in feite vol is en dat voor de enkele terreinen die nog bebouwing kunnen verdragen type bebouwing en samenstelling van de bevolking moet passen in de omringende bebouwing en bevolkingsgroep". Een andere onderzoeksgemeente, de gemeente Castricum, lijkt te passen in het klassieke beeld van de bouw van een beperkt aantal sociale woningen die gepaard gaat met de bouw van veel laagbouw(koop)woningen.

Vervolgens brengt de auteur Abcoude in beeld. Deze gemeente "wilde" forensengemeente worden. De bestuurders hadden de bedoeling het bestaande karakter zoveel mogelijk in stand te houden en kiezen bewust voor de bouw in lage dichtheden. Pas dan zou de gemeente de -gewenste- aantrekkelijkheid voor hogere inkomensgroepen bewaren.

De groeiambitie moet echter worden bijgesteld als zowel van de zijde van de provincie als van de zijde van een actiegroep (van nieuwkomers) wordt gesteld dat groei niet past bij het handhaven van het besloten dorpskarakter.

Het vestingstadje Monnickendam herbergde van oudsher een zeker aantal bewoners die in Amsterdam-Noord als industrie-arbeider werkten. Met de opening van de tunnels onder IJ en Noordzeekanaal zagen de bestuurders kansen om de bevolkingssamenstelling een ander karakter te geven. Ook hogere inkomensgroepen zouden de weg naar Monnickendam moeten vinden. Een tegenactie van autochtoon Monnickendam leidt tot vertraging, maar niet tot afstel van de plannen. Uiteindelijk wordt in Monnickendam in de jaren tachtig een relatief luxe woonwijk gerealiseerd, vooral bedoeld voor welgestelde nieuwkomers.

6.5 De vier grote steden

Het geringe aandeel koopwoningen, en dus het grote aandeel huurwoningen in de vier grote steden is mede het gevolg van het stedelijke woningbouwbeleid dat is gevoerd, vooral in de periode na de Tweede Wereldoorlog.

Groenendijk (1980) stelt de beleidskeuze voor de (sociale) huurwoning afhankelijk van de groei doelstellingen en -mogelijkheden van gemeenten. De (nog) groeiende centrumgemeenten en de groeigemeenten kiezen voor verdichting door onder meer hoogbouw. Het op grote woningbouwprojecten ingestelde ambtelijke apparaat heeft een grotere know-how en intensievere relaties met hogere overheden die sociale woningbouw mogelijk maken. Bovendien zijn/waren diensten en bedrijven in grote gemeenten ingesteld op continuïteit in de woningbouw, waardoor de ruimte voor commerciële initiatieven beperkt zijn.

Van Eijkeren (1985) wijst er daarentegen op dat de grote stad prioriteit geeft aan een politiek-ideologische doelstelling: "het bouwen voor de laagstbetaalden", waarmee de bouw in de sociale sector verbonden is. Deze doelstelling komt in verschillende structuurplannen van de grote steden terug, zij het dat deze gepaard gaat met de wens ook hogere inkomensgroepen een plaats in de stad te geven. Een duidelijke keuze wordt echter ten gunste van één van de twee doelstellingen niet gemaakt, maar impliciet blijkt de keuze ten gunste van de door Van Eijkeren genoemde politiek-ideologische doelstelling uit te vallen.

Daarnaast is gedurende lange tijd de samenstelling van de woningvoorraad onveranderd geweest doordat er bijna niet gebouwd werd in de centrale stad. Daarmee bleef de woningvoorraad ook gericht op specifieke segmenten uit de bevolkingssamenstelling. Het gedurende enige tijd niet bouwen, en - daarna- het in eerste instantie bouwen voor lagere inkomensgroepen kan worden geïllustreerd aan de hand van een aantal beleidsnota's en (ontwerp-)structuurplannen van de gemeenten Amsterdam, Rotterdam en Den Haag.

De gemeente Amsterdam conformeerde zich in de jaren zeventig aan de bouw "ten behoeve van Amsterdammers" buiten de gemeentegrenzen. In het Amsterdamse structuurplan van 1974 werd deze gedachte uitgewerkt (Gemeente Amsterdam 1974). Daarnaast werd als doelstelling opgenomen dat er op stadsgewestelijke schaal een eenheid tot stand moest worden gebracht met als doel het scheppen van woongelegenheid in het stadsgewest die bij voorrang ter beschikking staat aan de groepen die onder de woningnood te lijden hebben. In het structuurplan heeft men enig oog voor de woonwensen van allen die de voorkeur geven aan het "huis met tuin". De oplossing is echter niet de bouw van eengezinswoningen in de stad, maar het realiseren van zoveel mogelijk appartementen in meergezinswoningen die "grondgebonden" zijn. Het aantal kamers in de nieuw te bouwen woningen is meestal drie of vier, maar in de nieuwere stadsdelen ligt het accent op de bouw van vier- en vijfkamerwoningen.

In 1986 werd een volgend Amsterdams structuurplan ("De stad centraal") naar buiten gebracht. Dit plan verscheen in een tijd dat er veel (onder ander in het kader van de stadsvernieuwing) in de centrale steden werd gebouwd. Er wordt dan ook voorzien dat de stad weer sterk zal groeien, dit tegen de trend van afname in de voorgaande jaren in. Ook in dit structuurplan wordt gewezen op de noodzaak van de bouw van goedkope woningen, die nodig zouden zijn voor starters, alleenstaanden, tweepersoonshuishoudens en gezinnen. Er wordt een sociaal-ruimtelijk model voorgesteld waarin in

de centrale stad het accent ligt op een woonmilieu zoals dat veelal door kleine huishoudens en starters wordt geambieerd en waarbij gezinnen en ouderen in de stadsrand wonen. Een voorwaarde daarbij zou zijn dat voor gezinnen die anno 1986 in een slechte overbezette woning in de stad wonen een betaalbaar alternatief wordt geboden (Gemeente Amsterdam 1986).

In 1990 verscheen een nieuw ontwerp-structuurplan (Gemeente Amsterdam 1990). In dit plan wordt uitgebreid ingegaan op de woningdifferentiatie per stadsgebied. In de oude stadsdelen en in een aantal vroeg naoorlogse stadsdelen werd in dit plan vooral ingezet op het segment van de sociale huur. De "echte" vrije sector kreeg in geen van de stadsdelen veel woningen toebedeeld. Het maximum percentage voor deze woningen is 25. De wat luxere woningen zijn woningen die door de plannenmakers "woningen in de gesubsidieerde marktsector" wordt genoemd. Deze moeten in enigszins omvangrijke aantallen in de buitenwijken worden gebouwd. Vooral de stadsdelen Watergraafsmeer, Geuzenveld-Sloten, Osdorp en Zuidoost zouden in aanmerking komen voor deze woningen (tabel 6.1).

In tegenstelling tot in het ontwerp-structuurplan werd in het definitieve plan geen gewag meer gemaakt van een expliciete woningdifferentiatie per stadsdeel (Gemeente Amsterdam 1991). In dit plan uit 1991 werd al voorzien dat de rijksoverheid Amsterdam via de contingentering minder sociale woningen zou toebedelen dan eerder werd verwacht. Er moet dus meer worden gebouwd in de vrije sector, wil men de wenselijke bouwprogramma's halen. De terughoudende opstelling van de rijksoverheid heeft te maken met de veranderingen in het volkshuisvestingsbeleid en het ruimtelijk beleid op nationaal niveau. Er wordt meer dan voorheen een beroep gedaan op de "markt" om te voorzien in nieuwe woningen. Dit nieuwe beleid is ook een belangrijk kader voor het meest recente structuurplan van de gemeente Amsterdam: "Open stad" (Gemeente Amsterdam 1994). In dit plan worden de richtlijnen uit de VINEX geconcretiseerd. Er is een taakstellende uitbreidingsproductie van 39.500 woningen en 10.000 vervangende woningen. De VINEX gaat voor de grote uitbreidingslocaties in en buiten de stad uit van een woningdifferentiatie van in principe 70% duurdere markt woningen en 30% (goedkopere) woningen in de sociale sector. Amsterdam ontkent deze verdeling niet, maar blijft toch de lage inkomensgroep als een belangrijke doelgroep in het lokale volkshuisvestingsbeleid zien. Daarnaast worden (deels overlappende) groepen als jongeren, buitenlanders, starters, urgente doorstromers, regiobewoners met een sterke sociale en economische binding aan de stad, economisch gebonden en ouderen genoemd.

Tabel 6.1. Woningdifferentiatie in Amsterdamse stadsdelen zoals voorgesteld in het ontwerp-structuurplan van de gemeente uit 1990

Stadsdeel	Sociale huur	Gesubsidieerde markt	Vrije sector	Te realiseren woningen 1990-1994
Centrum	40-65	20-40	15-25	5000-6000
Westerpark	60-80	15-25	5-15	1800-2000
Oud West	60-80	15-25	5-15	750-1100
Pijp	60-80	15-25	5-15	1400-1500
Oost	60-80	15-25	5-15	1500-1800
Indische buurt/Oostelijk Havengebied	50-55	30	15-20	5200-5500
Bos en Lommer	60	40	0	400
Baarsjes	60	30	10	200
Zuid	50-60	25-35	15-20	1450-1750
Rivierenbuurt	50-60	25-35	15-20	100
Watergraafsmeer	0-35	50-55	15-25	1000-1250
Noord	35-45	40-45	15	2900-3500
Geuzenveld/Slotermeer	25-35	50-55	15-20	550-580
Osdorp	25-35	50-55	15-20	1000
Slotervaart	25-35	50-55	15-20	6500-7250
Buitenveldert	30-40	40-50	20=30	300
Zuidoost	20-30	50-55	15-25	1700-2000

Bron: Gemeente Amsterdam: Ontwerp structuurplan 1990, deel I, het plan

In de gemeente Rotterdam lag in eerste instantie de nadruk minder dan in Amsterdam op de huisvesting van lagere inkomensgroepen. In de nota "Probleemstelling van het structuurplan van Rotterdam binnen de ruit" uit 1975 werd nog gesteld dat diversiteit een belangrijk kenmerk van de stad is. Om deze tot stand te brengen (dan wel in stand te houden) zou het nodig zijn om weliswaar stedelijke, maar toch kwalitatief hoogwaardige woonmilieus binnen de stad te realiseren. Deze moeten concurreren met de woonomgeving waarheen de suburbanisanten trekken. Daarbij wordt de noodzaak om dat te doen via de bouw van eengezinswoningen in twijfel getrokken. Het feit dat uit woonwensenonderzoek blijkt dat de eengezinswoning de meest gewilde woning is (en dat niet alleen voor gezinnen met kinderen) wil nog niet zeggen dat stedelingen wegtrekken omdat er in de stad geen eengezinswoning voor hen beschikbaar is, aldus de nota. Bij de vertrekkers naar buiten wordt de mogelijkheid om een eengezinswoning te gaan bewonen namelijk zelden als verhuismotief genoemd.

Ook in het ontwerp-structuurplan "Rotterdam binnen de ruit" uit 1976 wordt nog niet expliciet ingegaan op de huisvesting van lagere inkomensgroepen. Wel wordt in dit ontwerp veel aandacht besteed aan de woningdichtheid. Gezien het stedelijke karakter van de gemeente zouden in nieuwbouwprojecten (die men voorziet op allerlei open liggende terreinen en terreinen die ten tijde van het structuurplan een andere functie dan een woonfunctie hebben) de woningdichtheden hoog moeten zijn. Bovendien is er de wens in de stadsvernieuwingsgebieden vooral goedkopere woningbouw te realiseren. De duurdere woningbouw die dus buiten deze gebieden moet worden verwezenlijkt, zou vooral de meer welgestelde Rotterdammer van dat moment ten goede moeten komen (Gemeente Rotterdam 1976).

In het definitieve structuurplan "Rotterdam binnen de ruit" uit 1978 ligt de nadruk op de bouw van woningen ten behoeve van lagere inkomensgroepen en die ten behoeve van middeninkomens (Gemeente Rotterdam 1978). Daarbij wordt een binnenstedelijke sociaal-ruimtelijke tegenstelling bestendigd. De nieuwbouw op de plaats van de gesloopte woningen zou voor 100% uit woningwetwoningen moeten bestaan, ca. 9.250 woningen. Verder zijn er ook buiten deze gebieden terreinen waar vooral woningwetbouw zou moeten worden gerealiseerd (7.800 woningen). Op de overige woningbouwlocaties wordt in het algemeen de verhouding 60% sociale woningbouw en 40% vrije sector aangehouden (9.000 woningen). Voor slechts 2.000 woningen geldt een verhouding die in het voordeel is van de vrije sector: 80% vrije sector/20% sociale sector.

In 1990 deed de gemeente Rotterdam een nota "Ruimtelijke Verkenningen" uitkomen. In deze nota lijkt weer enige afstand te worden genomen van de wens veel goedkopere woningbouw te bouwen. De wens werd naar voren gebracht om mensen met hoge inkomens aan de stad te binden. Deze wens wordt afgezet tegen mogelijkheden en dan zou blijken dat slechts bepaalde typen huishoudens met een hoog inkomen aan de stad te binden zijn. Het gaat om jonge tweeverdieners, bemiddelde gepensioneerden en een deel van de werkforsen met specifieke woonwensen zoals het wonen in hoogbouw aan de rivier en het wonen in stadswoningen aan de singels en aan parkranden. Het tegemoet komen aan deze specifieke woonwensen lijkt een sociaal-ruimtelijke tegenstelling binnen de stad te bestendigen of tot stand te brengen. De nota uit 1990 is echter tevens de eerste waarin expliciet aandacht wordt gevraagd voor de eenzijdigheid binnen specifieke delen van de stad. Vooral voor de stadsvernieuwingsgebieden wordt voor de toekomst een grotere verscheidenheid gevraagd (Gemeente Rotterdam 1990).

De nota uit 1990 werd opgevolgd door één uit 1992, waarin nog meer aandacht voor differentiatie is. In de stadsvernieuwingsgebieden zal de nieuwbouw in de toekomst weliswaar grotendeels uit sociale woningbouw blijven bestaan, maar er zou ruimte moeten worden gemaakt voor zo'n 300 woningen per jaar in de marktsector. De nieuwbouw ten behoeve van de uitbreiding zou ook een voor Rotterdam hoog percentage niet sociale woningbouw kennen (50%), waarbij deze dan wel voor een deel bestaat uit de (voormalige) licht gesubsidieerde sector. Wel blijft een groot deel van de woningbouw meergezinsbouw, en wordt deze gebouwd in hoge "stedelijke" dichtheden (Gemeente Rotterdam 1992).

Evenals Amsterdam kampte Den Haag, vooral in het begin van de jaren zeventig, met ruimtegebrek. In de grote vraag naar woningen zou vooral moeten worden voorzien door de groeikern Zoetermeer. Het Structuurplan voor 's-Gravenhage uit 1970 waarin deze richtlijn wordt verwoord, noemt ook het probleem van de weinige eengezinswoningen in de stad. Tegenover de eengezinswoning in het buitengebied zou ten behoeve van het wonen in de stad moeten worden nagedacht over nieuwe woonvormen waarbij de grotere dichtheid van bewoning wordt gecombineerd met de kwaliteiten van het eengezinshuis met meer ruimte en privacy. Niettemin werd verwacht dat toch vooral flats gebouwd zouden moeten worden op de stedelijke locaties waar nog nieuwbouw zou kunnen plaatsvinden (Gemeente 's-Gravenhage 1970).

In een deelnota van het structuurplan 's-Gravenhage uit 1978 is meer expliciete aandacht voor de woningdifferentiatie aanwezig. In deze nota is naar voren gebracht dat Den Haag slechts een gering percentage koopwoningen kent, evenals een gering aantal eengezinswoningen. Toch werd toen voor de nieuwbouw ook prioriteit gegeven aan de lagere inkomensgroepen. De belangrijkste doelstelling over de woningbehoefte in de deelnota is dat "de nog bestaande kwantitatieve en kwalitatieve woningnood moet worden opgelost". In termen van prioriteitsstelling zou dit betekenen dat begonnen moet worden met de meest urgente woningbehoevenden: de bewoners die door stadsvernieuwing elders moeten worden gehuisvest. Vooral in en rond het centrum zou de dichtheid hoog kunnen zijn, waarbij echter tegelijkertijd wordt opgemerkt dat ook het aandeel koopwoningen en eengezinswoningen in de nieuwbouwplannen zou moeten worden opgevoerd (Gemeente 's-Gravenhage 1978).

In de nota "Eerste Stap Structuurplan 's-Gravenhage" uit 1979 wordt nadrukkelijk de wens genoemd van het bouwen in hoge dichtheden. Bovendien wordt expliciet gemaakt dat een groot deel van de nieuwbouwlocaties woningen in de sociale sector zou moeten bevatten. Ook in deze nota wordt dit gemotiveerd door de woningbehoefte van voormalige bewoners van stadsvernieuwingsgebieden (Gemeente 's-Gravenhage 1979).

De nota "Tweede Stap Structuurplan 's-Gravenhage" uit 1981 gaat door op de ingeslagen weg (Gemeente 's-Gravenhage 1981). De nota bevat uitwerkingen van het streven naar verdichting en van de wenselijke woningdifferentiatie. Verdichting zou tot stand kunnen komen door grote panden te verbouwen (door verbouwing van herenhuizen, kantoren of bedrijfsgebouwen krijgt men

verschillende appartementen), door het bebouwen van kleine open plekken ("snipperlocaties") en/of door het verplaatsen van veel ruimte vergende bestemmingen (glastuinbouw, sportvelden e.d.). De woningdifferentiatie zou dusdanig moeten zijn, dat er veel kleine woningen worden gebouwd. Binnen de stadsvernieuwingsgebieden zou ongeveer de helft van de woningvoorraad uit deze woningen moeten bestaan en erbuiten ongeveer 35%. De financiering van de woningen zou dusdanig moeten zijn dat verreweg het grootste deel van de woningen in de sociale sector wordt gebouwd. Gedacht werd aan 60% woningwetwoningen, 20% in de sociale koopsfeer en 20% in de vrije sector, waartoe overigens ook de licht gesubsidieerde woningen werden gerekend.

Deze woningdifferentiatie wordt bestendigd in het latere voorontwerp van het structuurplan (uit 1982).

De meest recente nota van de gemeente Den Haag is de "Structuurvisie Den Haag" uit 1994. In deze nota worden vijf kernproblemen geformuleerd, waarvan de ruimtenood er (weer) één is. Daarnaast worden de (neerwaartse) economische ontwikkeling, de (eenzijdige) bevolkingsontwikkeling, het eenzijdige imago en een onder druk staande omgevingskwaliteit genoemd. De oplossing voor al deze problemen zou "investeren in kwaliteit" zijn. Voor de woningbouw zou dat betekenen dat de locaties in het stadscentrum en in de naoorlogse wijken zouden moeten worden bebouwd met woningen in het dure en middeldure segment. De spreiding van goedkopere woningen over het stadsgewest zou evenwichtiger moeten worden. Toch ligt juist in de echte uitbreidingsgebieden, voor een belangrijk deel gelegen buiten de bestuurlijke stadsgrenzen, de nadruk op duurere woningbouw (Boelhouwer et al 1995).

De weergave van de beleidsnota's en de structuurplannen van drie van de vier grote steden laat zien dat op de trek van welvarende bevolkingsgroepen en gezinnen niet is gereageerd met het bouwen van duurere woningen en eengezinswoningen om deze groepen weer aan de stad te binden. Er werd wel ingezien wat de redenen waren voor het vertrek van deze groepen, doch de binding aan de stad zou tot stand moeten komen door óf zeer specifieke woningen voor ze te bieden, of alleen zeer specifieke groepen (niet gezinshuishoudens) aan de stad te binden. De meeste prioriteit lijkt gegeven te zijn aan de bouw van woningen ten behoeve van lage inkomensgroepen, meestal bewoners die vanuit de stadsvernieuwingsgebieden nieuwbouw zochten, of die in nieuwbouw in stadsvernieuwingsgebieden gehuisvest moesten worden.

6.6 Groter of kleiner wordende tegenstellingen in het stadsgebied?

In hoofdstuk 3 kwam naar voren dat er in het stadsgebied vooral een tegenstelling was tussen de stad en de kleine suburb, gemeten langs lijnen van demografie, sociale status en fysieke structuur (aard van de woningvoorraad). In hoofdstuk 4 kwam aan de orde dat de sociaal-economische tegenstellingen tussen de centrale stad en zijn omgeving, gemeten over een langere periode vergroot zijn, en zich op een wat kortere termijn bestendigd lijken te hebben. Naast een groter wordende tegenstelling tussen stad en suburb op sociaal-economisch terrein is er ook een uiteengroeien tussen stad en suburb op het terrein van de demografie. De stad wordt steeds meer het domein van alleenstaanden, de terwijl de suburb meerpersoonshuishoudens herbergt (waaronder ook steeds vaker tweepersoonshuishoudens). De sterker wordende tegenstelling tussen stad en zijn omgeving op het kenmerk etniciteit is al in andere SCP-publicaties aan de orde gekomen (Van Dugteren 1993, Van Praag 1981, Tesser 1993, Tesser et al 1995). Terwijl stad en omgeving steeds scherper tegenover elkaar komen te staan, verdwijnt de binnenstedelijke differentiatie op demografisch gebied en op het gebied van het inkomen -gemeten over een langere termijn- steeds meer. Het gebied binnen de gemeentegrenzen van de centrale stad wordt homogener.

In dit hoofdstuk kwam aan de orde dat het beleid op het gebied van de ruimtelijke ordening en de volkshuisvesting op diverse overheidsniveaus het verscherpen van de tegenstelling tussen de stad en zijn omgeving niet is tegengegaan. In de grote steden moest -in de periode dat daar naar de mening van de bestuurders woningen konden worden gerealiseerd- veel en in hoge dichtheden worden

gebouwd, waarbij deze woningen bedoeld waren voor lagere inkomensgroepen. In de suburbane rand daarentegen mocht en kon in lagere dichtheden worden gebouwd, waarbij de mate waarin woningbouw in die gebieden werd toegestaan afhankelijk was van de vraag of een planologische bril dan wel een volkshuisvestingsbril werd opgezet, en ook afhankelijk was van het overheidsniveau dat aan zet was. Met name de lagere overheden wilden en konden relatief veel woningen bouwen in de duurere sector, voor een bevolking die bereid was de stad te verlaten om deze woningen te betrekken.

De vraag die nu aan de orde wordt gesteld is of en zo ja, in hoeverre de feitelijke nieuwbouw correspondeerde met de verschillende uitgangspunten van het ruimtelijk beleid en het volkshuisvestingsbeleid. Om hierin inzicht te krijgen worden verschillende aspecten van de woningnieuwbouw in de verschillende gebiedscategorieën behandeld:

1. De netto-toename als gevolg van vooral de nieuwbouw.
2. De financieringswijze van de nieuwbouw.
3. De bouwwijze in de nieuwbouw.
4. De eigendomsverhouding in de nieuwbouw.

De periode waarover de nieuwbouw naar deze aspecten in beeld wordt gebracht is ca. 1970 - ca. 1990, opgeknipt in verschillende deelperioden, waardoor conclusies met het eerder besproken beleid in verband worden gebracht.

Voor het overzicht van het begin van de periode (1971-1984) is gebruik gemaakt van data die door Ottens (1989) zijn verzameld, terwijl voor het einde van de periode gebruik is gemaakt van de eigen analyses op CBS-materiaal. Daarnaast zijn twee tabellen geproduceerd met behulp van gegevens uit het WBO'93 over de woningvoorraad in de verschillende gebiedscategorieën naar bouwwijze, eigendomsverhouding en bouwjaar (bijlage 5).

Ottens gebruikt een indeling in gebiedscategorieën die enigszins afwijkt van de in deze publikatie gebruikte. In plaats van de aan de stad aansluitende woningmarktgebieden behandelt hij de gehele Randstad, bestaande uit de vier grote steden, middelgrote gemeenten, groeigemeenten en overige gemeenten. De middelgrote gemeenten zijn de gemeenten met meer dan 50.000 inwoners in de Randstad, die niet tot de vier grote steden of tot de categorie groeigemeenten (de officiële groeikernen) behoren. De middelgrote steden en de meeste groeigemeenten zijn goed vergelijkbaar met de gebiedscategorie die in deze publikatie "grote suburb" wordt genoemd. De categorie "overige gemeenten" vertoont sterke overeenkomst met de gemeenten die in deze publikatie als "kleine suburbs" worden onderscheiden.

Tabel 6.2. laat zien dat de groei van de woningvoorraad in de grote steden laag was tot 1980, waarna tot 1984 (het was de tijd van het compacte stadsdenken) een omslag naar een relatief sterke groei plaatsvond. In de periode daarna wordt dit niveau niet meer gehaald, maar het groeitempo blijft wel hoger dan in de jaren zeventig.

De toename van de woningvoorraad in de steden is echter in de gehele beschouwde periode achtergebleven bij die in de overige gebiedscategorieën. In de jaren zeventig vond de groei vooral plaats in de middelgrote steden/groeikernen en dan met name in de groeikernen, terwijl in meer recente periode de kleine suburbs typische groeiers waren.

Tabel 6.2. Woningvoorraad en toename van de woningvoorraad in verschillende gebiedscategorieën, periode 1972-1992

	Voorraad 1972	groei 1973/ 1974 (%)	groei 1975- 1980 (%)	groei 1980- 1984 (%)	woning- voorraad 1985	groei 1985- 1987	groei 1988- 1992
Vier grote steden	794000	0,5	0,3	1,2	864000	0,8	0,8
Middelgrote steden en groeikernen	418000	4,6	2,8	3,4			

Middelgrote steden excl. groeikernen	342000	2,4	1,4			
Grote suburb				442000	2,3	1,5
Overige gemeenten	675500	2,4	1,6	2,0		
Kleine suburbs				552000	2,9	3,2

Bron: Ottens 1989, CBS: CBS-view, SCP-bewerking

In de beschouwde periode zijn verschillende financieringsregelingen voor de woningnieuwbouw van kracht geweest. De gehele periode zijn huurwoningen gebouwd met objectsubsidie krachtens de woningwet. Deze woningen moeten voldoen aan bepaalde kwaliteitseisen, worden gebouwd en beheerd door sociale verhuurders (woningcorporaties en gemeentelijke woningbedrijven) en hebben stichtingskosten die een bepaald maximum niet te boven mag gaan. De woningen worden in statistieken die aan het einde van de periode werden gepubliceerd ook wel sociale huurwoningen genoemd.

De premiewoningen zijn veelal koopwoningen, waarvan de eerste eigenaar een premie ontving waarmee de netto prijs van de woning verlaagd wordt. Vooral in de jaren zeventig was deze regeling populair dankzij de toen hoge premie en de afwezigheid van een relatie met het inkomen.

In de jaren tachtig werd er een relatie met inkomen gelegd. Middeninkomens konden gebruik maken van de woningen met een premie-B, terwijl lagere inkomensgroepen uit konden zien naar woningen waarop de premie-A regeling van toepassing was. Hogere inkomensgroepen en anderen die door schaarste aan de woningen in de nieuwbouw niet in aanmerking kwamen voor premiewoningen waren, wilden zij een nieuwbouwwoning kopen, aangewezen op de vrije sector. Het merendeel van deze woningen werd ongesubsidieerd of ongepremieerd gebouwd, terwijl een klein deel van de woningen werd geoormerkt als vrije sectorwoning met eenmalige bijdrage (ook wel premie-C-woning genoemd).

Tabel 6.3. laat zien dat in de vier grote steden vooral in het begin van de jaren tachtig veel woningwetwoningen zijn gebouwd. Daarvoor was het aandeel van de woningen in deze financieringscategorie aanmerkelijk geringer, waarbij opvalt dat het begin jaren zeventig om minder dan de helft van de toen gebouwde woningen ging. Na 1985 bleven er veel woningwetwoningen/sociale huurwoningen in het nieuwbouwpakket van de grote steden, zij het iets minder dan in het begin van de jaren tachtig, de periode van zowel het compacte stadsdenken als van de stagnatie in de koopsector (als gevolg van de hoge hypotheekrente in die jaren).

De stagnatie in de koopsector bracht met zich mee dat ook in de overige gebiedscategorieën vooral begin jaren tachtig het aandeel van de woningwetwoningen in de nieuwbouw hoog was, zij het aanzienlijk minder hoog dan in de grote steden. Vervolgens is het aandeel van de sociale huurwoningen in zowel de grote suburb (middelgrote stad) als de kleine suburb (overige gemeenten) gedaald tot onder de 30%.

De premiewoningen zijn vooral een verschijnsel van de jaren zeventig, zo kwam al eerder naar voren. Uit de tabel komt naar voren dat toen vooral in de middelgrote steden en in de groeikernen veel premiewoningen werden gebouwd.

Zijn premiewoningen kenmerkend voor middelgrote steden en groeikernen, de vrije sectorwoning is eerder een verschijnsel van de categorie "overige gemeenten/kleine suburbs". Over de gehele periode bezien werden er in deze gebiedscategorie relatief veel vrije sectorwoningen gebouwd, maar het hoogtepunt van de vrije sectorbouw in deze gebiedscategorie valt tussen 1988 en 1992.

In de steden werden -vooral in het begin van de beschouwde periode- weinig vrije sectorwoningen gebouwd. In de meer recente periode is het aandeel van deze financieringssector in de grote steden echter verdrievoudigd ten opzichte van de periode daarvoor. Deze sterke toename heeft er echter niet toe geleid dat de stad het niveau van één van de andere gebiedscategorieën haalde.

Tabel 6.3. Nieuwbouw naar financieringscategorie in verschillende gebiedscategorieën, periode 1972-1992

72-74	75-79	80-84	85-87	88-92
-------	-------	-------	-------	-------

	ww	pre- mie	vs	ww	pre- mie	vs	ww	pre- mie	vs	ww	pre- mie	pre- mie-A	vs	soc huur	soc kp	vs
Vier grote steden	48	43	9	52	39	10	73	23	4	66	14	12	7	62	14	19
Middelgrote steden	41	49	10	36	45	19	52	39	10							
Groei-gemeenten	37	52	11	40	50	10	47	48	5							
Grote suburbs										31	27	17	25	29	22	42
Overige gemeenten	31	42	27	30	43	17	27	20	17							
Kleine suburbs										27	20	16	37	23	19	51

Bron: Ottens 1989, CBS: CBS-view, SCP-bewerking

Het aandeel koopwoningen in de nieuwbouw was in de vier grote steden vooral laag in het begin van de jaren zeventig, waarna een verdubbeling optrad tot zo'n 20% (tabel 6.4). Dit niveau bleef gehandhaafd tot aan het einde van de beschouwde periode, begin jaren negentig.

Het aandeel koopwoningen bleef echter laag ten opzichte van dat in de overige gebiedscategorieën. Het grootste deel van de beschouwde periode waren koopwoningen een verschijnsel van de overige gemeente/kleine suburb. Alleen begin jaren tachtig domineerde deze categorie niet in de bouw van koopwoningen, want toen kwamen nieuwboukoopwoningen het meeste voor in de middelgrote steden.

Tabel 6.4. geeft ook een beeld van de ontwikkeling in de nieuwbouw van eengezinswoningen. Dan blijkt dat het aandeel eengezinswoningen in de nieuwbouw in de vier grote steden een nogal wisselend beeld vertoont, waarbij zowel aan het einde van de jaren zeventig en in het begin van de jaren negentig relatief veel eengezinswoningen in deze gebiedscategorie werden gebouwd. Toch blijft bij een vergelijking met de overige gebiedscategorieën, niet alleen in de woningvoorraad, maar ook in de nieuwbouw de meergezinswoning domineren. In de grote steden kon maximaal 38% laagbouw in de nieuwbouw worden gemeten, terwijl het minimum in tabel 6.4. voor de middelgrote steden/grote suburbs 43% is en voor de overige gemeenten/kleine suburbs 71%.

Tabel 6.4. Percentage eengezinswoningen en percentage koopwoningen in de nieuwbouw per gebiedscategorie, periode 1972-1992

	72-74		75-78		79-84		85-87		88-92	
	% een- gezins	% koop	% een- gezins	% koop	% een- gezins	% koop	% een- gezins	% koop	% een- gezins	% koop
Grote stad	24	8	32	30	28	20	15	25	38	22
Middelgrote stad	43	24	59	41	51	36				
Groei-gemeenten	51	26	71	39	71	39				
Grote suburbs							62	53	75	45
Overige gemeenten	73	55	76	55	71	31				
Kleine suburbs							80	61	80	69

Bron: Ottens 1989, CBS: CBS-view, SCP-bewerking

Gegevens over de feitelijke woningdichtheid van de nieuwbouw cq. invloed van de nieuwbouw op de

woningdichtheid in de grote steden zijn mondjesmaat voorhanden, en door verschillende definities slecht vergelijkbaar. Aangenomen mag worden dat de bouw van veel meergezinswoningen in de grote steden gepaard is gegaan met een relatief grote woningdichtheid in de gebieden waar deze werden gebouwd. Daarentegen is de woningdichtheid gering in gebieden waar veel laagbouw voorkwam, met name in de kleine suburbs.

Uit door Verpalen (1988) gepresenteerde gegevens blijkt er inderdaad een verband tussen het aandeel eengezinswoningen en de woningdichtheid. De auteur geeft voorbeelden van wijken met veel eengezinswoningen in bijvoorbeeld de kleine suburb Houten (70% eengezinswoningen en een bruto dichtheid van 14 woningen per ha.) ten opzichte van 33 55% eengezinswoningen in de Rotterdamse Beverwaard (met bruto 33 woningen per ha) en 0% eengezinswoningen in het Amsterdamse Holendrecht (met bruto 44 woningen per ha). Een en ander betekent in ieder geval dat de wijze waarop de nieuwbouw in de verschillende gebiedscategorieën heeft plaatsgevonden het verschil in dichtheid tussen grote stad, grote suburb en kleine suburb tenminste heeft bestendigd.

De relatie tussen woningdichtheid en aandeel eengezinswoningen mag een vrij algemeen verschijnsel zijn, zij is bepaald niet vanzelfsprekend. Zo heeft een hoogbouwwijk als de Amsterdamse Bijlmermeer een lagere dichtheid dan menige laagbouwwijk.

6.7 Conclusie

In dit hoofdstuk is naar voren gekomen dat het beleid op het gebied van volkshuisvesting (bouwbeleid) en ruimtelijke ordening heeft bijgedragen aan de vergroting van de sociaal-ruimtelijke verschillen tussen de gebiedscategorieën in het stadsgebied. Deze bijdrage is afkomstig van het beleid op alle (drie) overheidsniveaus, waarbij bovendien voor het niveau van de lokale overheid geldt dat zowel kleine als grote gemeenten de verschillen bevorderden. Vooral in en na de jaren zeventig is er een belangrijke invloed van het beleid geweest, toen in de steden

- a. weinig woningen werden gepland en gebouwd, en
- b. andere woningen dan in de suburb werden gebouwd. De woningen in de stad waren in de jaren zeventig en tachtig vooral meergezins(huur)woningen in de sociale sector. In de kleine suburb daarentegen werden in deze periode vooral eengezinskoopwoningen gebouwd. De grote suburb leek wat betreft het bouwprogramma in de jaren zeventig wat meer op de grote stad en in de jaren tachtig wat meer op de kleine suburb.

De feitelijke bouwstromen conformeerden zich gedeeltelijk aan de ideeën van rijksniveau en gedeeltelijk aan ideeën zoals lagere overheidsniveaus die uitten. Vooral in de jaren tachtig is er aandacht voor sociale woningbouw in de stad en voor veel flats in dit gebied, waarmee aangesloten wordt op het compacte stadsdenken: bouw in relatief grote dichtheden in de stad. Daarnaast wordt een belangrijke doelstelling van het stadsvernieuwingsbeleid gehaald: er wordt vooral gebouwd voor lagere inkomensgroepen.

Het verschijnsel van veel meergezinswoningen en veel sociale woningbouw in de stad blijft van belang, als wordt vergeleken met de overige gebiedscategorieën. Wanneer echter binnen de context van de stad gekeken wordt, blijkt dat er een overgang is naar meer koopwoningen en meer ongesubsidieerde bouw in het begin van de jaren negentig, waarmee wordt aangesloten op het dan opkomende marktdenken in de volkshuisvesting.

Dit marktdenken lijkt echter veel meer weerklank te vinden in gebieden waar traditioneel een groot deel van de nieuwbouw in handen van de markt was. Met name in de kleine suburbs, waar altijd al veel woningbouw buiten de woningcorporaties om tot stand kwam, worden in het begin van de jaren negentig veel ongesubsidieerde woningen, veelal in laagbouw, uitgevoerd.

Mede door deze divergerende bouw trok een selectie van de bevolking uit de stad. Zoals eerder in deze publicatie naar voren kwam, is er een verband tussen de aard van de woningbouw en de

bevolkingssamenstelling. Groepen die konden kiezen (hogere inkomensgroepen, waaronder veel gezinnen en tweepersoonshuishoudens) opteerden vaak voor een suburbane woonomgeving, terwijl (jonge) alleenstaanden, achtergebleven ouderen en etnische minderheden aangewezen waren op de minder gewenste woonomgeving van flatwoningen in de stad.

Dit betekent dat in de grote stad een bouwbeleid is gevoerd dat niet is uitgegaan van de vraag in de markt van grote groepen stedelingen. Pas recent is er -mede onder de druk van landelijke beleidswijzigingen in de volkshuisvesting- ook in de grote stad enige aandacht voor het bovensegment van de woningmarkt.

7 SLOTBESCHOUWING

7.1 De verschillen tussen de stad en zijn omgeving.

De gegevens over de stad en zijn omgeving en over de wijken en de wijktypen in de stad en de agglomeratie, waarover in de voorgaande hoofdstukken verslag is gedaan, leiden tot de conclusie dat de sociaal-ruimtelijke verschillen in het stadsgebied vooral zijn te herleiden tot grote verschillen tussen de stad enerzijds, en de kleine en grote suburbs anderzijds.

Dit uit zich in:

1. De uitkomsten van een directe meting van de verschillen tussen de centrale stad en zijn omgeving op diverse kenmerken. De stad wordt vooral gekenmerkt door het voorkomen van veel meergezins(huur)woningen met een lage huur, veel bewoners met een laag inkomen, en veel bewoners die niet tot de gezinshuishoudens behoren. De hoofdbewoners van deze niet-gezinshuishoudens zijn vaak jong en alleenstaand.

De stad is -zoals ook uit eerdere SCP-publicaties bleek- het gebied waar veel etnische minderheden wonen.

Tegenover de stad staat de kleine suburb. In deze gebiedscategorie komen veel eengezins(koop)woningen voor, wonen veel gezinnen met kinderen en is het huishoudinkomen hoog. Behalve door gezinnen met kinderen wordt de kleine suburb ook bewoond door -vooral jonge- tweepersoonshuishoudens. Huishoudens met een andere etnische achtergrond dan de Nederlandse komen er bijna niet voor.

Tussen de kleine suburbs en de grote stad bevinden zich de grote suburbs. Vaker dan in de stad komen er eengezinswoningen voor, en vaker dan in de kleine suburb meergezins(huur)woningen. Het inkomensniveau bevindt zich tussen dat van de grote stad en de kleine suburb, terwijl gezinshuishoudens er vaker voorkomen dan in de stad, maar minder vaak dan in de kleine suburb. In de grote suburb komen ook groepen uit de categorie etnische minderheden voor, maar minder vaak dan in de grote stad.

2. De uitkomsten van een indirecte meting via een typologie van wijken. De typologie is op basis van de gegevens over het inkomen en de bouwwijze van de wijk gemaakt. Deze typologie leverde typen op met een typisch stedelijk karakter en typen met een karakter dat de (kleine) suburb kenschetste. De wijken met (middel)hoogbouw en een laag inkomensniveau zijn grotendeels stedelijk, terwijl de wijken met laagbouw en een hoog inkomensniveau in de kleine suburb overheersen. De overige wijken, maar ook én de flatwijken met een laag inkomen, én de laagbouw wijken met een relatief hoog inkomen zijn wijken die in de grote suburb voorkomen. Daarmee onderscheidt de grote suburb zich zowel van de grote stad als van de kleine suburb.

3. Een relatief grote ruimtelijke spreiding van een aantal verschijnselen in de grote stad ten opzichte van de overige gebiedscategorieën. Dit geldt de woningdichtheid, het percentage huurwoningen, het percentage (middel)hoogbouw, maar ook het percentage huishoudens met een laag inkomen en het percentage personen met een lage opleiding. Het gaat daarbij (dus) steeds om variabelen waarop de stad hoog en de andere gebiedscategorieën relatief laag scoren.

Waar een grote spreiding is, kan worden gesproken van homogeniteit: (vrijwel) overal zijn de aandelen en gemiddelden hetzelfde. De relatieve homogeniteit van de grote stad staat tegenover afwisselend heterogeniteit en homogeniteit elders in het stadsgebied.

De verschillen tussen de stad en zijn omgeving worden -bezien over een vrij lange periode- groter. In de periode tussen 1971 en 1989 daalde het relatieve inkomensniveau van de grote stad zodanig dat de grote steden op een ranglijst van agglomeratiegemeenten naar inkomen vele plaatsen zakten. Voor

drie van de vier grote steden had dit als consequentie dat ze beide bijna onderaan op de ranglijst terecht kwamen. Na 1989 lijken de verschillen tussen de gebiedscategorieën zich te bestendigen. Het aandeel gehuwden in de leeftijdsklasse 30-44 jaar, een categorie waarin vroeger bijna iedereen was getrouwd, nam in de grote stad sneller af dan in de andere gebiedscategorieën, bezien vanaf het einde van de jaren zeventig. Het ziet er naar uit dat de afname van het aandeel gehuwden in de grote stad zowel een afname van het aandeel gezinnen met kinderen als van het aandeel oudere tweepersoonshuishoudens heeft betekend. Tussen 1981 en 1993 nam het aandeel van deze categorieën af ten gunste van het aandeel jonge alleenstaanden. In de grote stad groeide dit aandeel spectaculair, meer dan in de andere gebiedscategorieën waar ook het aandeel alleenstaanden toenam. In die andere gebiedscategorieën ging de toename van het aandeel alleenstaanden eveneens gepaard met een afname van het aandeel gezinnen, terwijl het percentage tweepersoonshuishoudens, ook dat van de oudere, er steeg.

Met de groter wordende verschillen tussen de stad en zijn omgeving gaat een (verdere) homogenisering van de centrale stad gepaard. De stad wordt een gebied waar verschillen in inkomen en naar huishoudenstypen tussen deelgebieden (zowel afzonderlijke wijken als wijktypen) steeds minder optreden. Met name het toenemende verschil in inkomen valt op. De stad wordt -bezien binnen de context van de agglomeratie- één uniform laag inkomensgebied, waarbinnen zich enkele "eilandjes rijkdom" bevinden en een gebied dat sterk wordt gedomineerd door jonge, alleenstaande huishoudens en etnische minderheden.

7.2 De attractiviteit van het wonen in de stad

De groter wordende verschillen tussen de stad en met name de kleine suburb, en de homogeniseringstendensen in de stad hangen samen met het feit dat de stad als woonomgeving weinig geliefd is. In de centrale stad zijn veel flats en etagewoningen die in hoge dichtheden zijn gebouwd, en dit woonmilieu stoot een aantal groepen af. Vooral gezinnen met kinderen, tweepersoonshuishoudens en (onder hen) degenen met een relatief hoog inkomen zijn vertrokken uit de grote stad.

Zij werden daarbij geholpen door een aantal ontwikkelingen die zich in de periode na de Tweede Wereldoorlog afspeelden en die terug te voeren zijn op vergroting van de mobiliteit. In de vooroorlogse periode werd -op een handjevol rijkere forensen na- gewoond en gewerkt in de stad, en konden woon-werkafstanden in het algemeen lopend of per fiets worden overbrugd. Voorzover dat niet het geval was bood het tramsysteem in de steden mogelijkheden om iets grotere afstanden af te leggen. In de naoorlogse periode, vooral na 1960, nam het autobezit toe en werden ten behoeve van de auto snelwegen aangelegd. Deze ontwikkeling maakte het voor een groot deel van de meer welgestelde stadsbevolking mogelijk te verhuizen naar de begeerde "eengezinswoning in het groen". De mogelijkheden daartoe werden nog versterkt doordat na 1970 het openbaar vervoer ook inspeelde op de groeiende woon-werkafstanden. Er kwamen nieuwe lijnen die suburbia en de grote stad verbinden (bijvoorbeeld Zoetermeerlijn en metro's) en op bestaande lijnen werden nieuwe voorstadsstations aangelegd of werden dorpsstations tot voorstadsstation opgewaardeerd.

Het overheidsbeleid op verschillende niveaus begeleidde deze ontwikkeling. Vooral in het midden van de jaren zestig was het uitgangspunt dat deze begeleiding noodzakelijk was om enerzijds aan de woonwensen tegemoet te komen en anderzijds negatieve consequenties van de vervulling van deze woonwensen (aantasting landschap, grote automobiliteit met milieubezwaren en functieverlies van de centrale stad) tegen te gaan. In de loop van de jaren zeventig ging het ruimtelijk beleid echter vaker uit van doelstellingen die te maken hadden met de negatieve consequenties van de selectieprocessen. Dit beleid richtte zich vooral op het bouwen in en nabij de grote stad, waarbij dit bouwen dan ook "stedelijk" moest zijn. Dit stedelijke bouwen hield in -tegen de woonwensen van grote groepen stedelingen- het neerzetten van meergezinswoningen in hoge dichtheden. Het hoogtepunt van dit streven naar stedelijkheid was in het midden van de jaren tachtig toen het credo van de "compacte

stad" in het midden van de belangstelling stond.

Ondanks de pogingen de centrale stad meer draagvlak te geven door veel woningbouw in de stad bleven de selectieprocessen doorgaan. Weliswaar nam in de jaren zeventig en tachtig het aantal inwoners in het centrum van de grote stad toe en aan het einde van de jaren tachtig het aantal inwoners van de grote steden zelf (althans van Amsterdam en Rotterdam), de selectie bleef doorgaan. Dit had veel te maken met het feit dat buiten de grote steden eengezinswoningen werden gebouwd die hoge en middeninkomensgroepen en gezinnen met kinderen aantrokken. Volgens het nationale ruimtelijk beleid mocht namelijk aan de rand van de steden, maar vooral buiten de steden in lage dichtheden worden gebouwd. Wel moesten de aantallen te realiseren woningen hier laag zijn, maar het volkshuisvestingsbeleid en het ruimtelijke beleid op regionaal en lokaal niveau betwijfelden de juistheid van dit uitgangspunt. Het volkshuisvestingsbeleid ging voor de nieuwbouw uit van contingenten woningen per gemeente, die moesten worden gebouwd ter leniging van het landelijke woningtekort. Waar gebouwd werd was dan vaak van minder belang dan dat er werd gebouwd. Provincies zagen een grotere woningbehoefte voor hun gebied dan de rijksoverheid en benoemden meer gemeenten met groeimogelijkheden dan de nationale overheid soms lief was. En kleinere gemeenten waren behept met een groeisyndroom, en/of wilden via een woningbouwprogramma zich ontwikkelen tot een homogene welvarende gemeente. Tegenover die kleinere gemeenten stonden de grote steden die zich conformeerden aan het rijksbeleid en vooral in grote dichtheden (relatief goedkope) meergezinshuurwoningen wilden bouwen en vervolgens ook bouwden.

Ook in de jaren negentig worden de stad en daarbinnen vooral aan de alom aanwezige flat-etagewijken met een lage status weinig aantrekkelijk gevonden. De verhuiscgenheid is hoog en de tevredenheid met woning en woonomgeving is laag. De bewoners ervaren hun omgeving als sociaal onveilig en vinden dat allerlei ongewenste gedragingen zoals fietsendiefstal, diefstal uit auto's en bekladding van muren en gebouwen, vernielingen en inbraken er vaak voorkomen.

De onveiligheidsgevoelens gaan samen met een algemene negatieve houding tegenover de eigen woonomgeving: de bebouwing van de buurt is onaantrekkelijk, men zegt zich niet thuis te voelen in de woonbuurt en men heeft last van lawaai en stank.

Tegenover de grote stad met zijn lage status flat-etagewijken staat de kleine suburb met hoge status-laagbouwwijken, waar de verhuiscgenheid laag is, en waar men relatief vaak tevreden is met de woning en de woonomgeving. Hier vindt men dat fietsendiefstallen, diefstal uit auto's, bekladding en inbraak zelden voorkomen. De bewoners vinden de omgeving dan ook vaak sociaal veilig, terwijl ze ook verder positief oordelen over een aantal kenmerken van de woonomgeving.

Tussen de bewoners van de grote stad en die van de kleine suburb staan die van de grote suburbs. Zij zijn tevredener dan de bewoners van de grote stad, maar minder tevreden dan in de kleine suburb. Ze vinden -vergeleken met de bewoners van de grote stad- dat fietsendiefstallen, diefstallen uit auto's en bekladding er weinig voorkomen. Vergeleken met bewoners uit de kleine suburbs vinden ze echter dat deze gebeurtenissen vaak voorkomen. Bovendien oordelen ze positiever over een aantal kenmerken van de directe woonomgeving dan de stedelingen, maar minder positief dan de bewoners van de kleine suburb.

De negatieve houding ten opzichte van het woonmilieu in de stad (c.q. de typisch stedelijke flat-etagewijken met een laag inkomen) en de relatief positieve ten opzichte van het woonmilieu in de (laagbouwwijken van de) kleine suburb zijn terug te voeren op de verschillen in de aard van de woningvoorraad in de grote stad ten opzicht van die in de kleine suburbs. De bewoners van de eengezinswoningen in de grote stad hebben een zeer lage verhuiscgenheid vergeleken bij andere bewoners van de grote stad, en ze verhuizen ook daadwerkelijk minder¹⁷.

7.3 De stad en zijn omgeving nader bezien

In discussies over een tweedeling tussen de centrale stad en de suburb werd zowel door Nederlandse als door buitenlandse auteurs veelal verwezen naar buitenlandse voorbeelden. In Nederland zou dit verschil niet zo ver voortgeschreden zijn, vanwege de grote invloed die de jarenlange dominantie van

de sociale woningbouw gehad heeft

Zo stellen Musterd en Ostendorf (1994) dat hoewel in Nederland een groot deel van de welvarende stadsbevolking een nieuwe start zocht in de suburb, het in de steden mogelijk bleef dat in de complexen met sociale woningbouw een menging van huishoudens naar inkomen is. Anderzijds is er geen enkele suburb in Nederland waar geheel geen sociale huisvesting is. Ook in de meest welvarende suburb met een hoog eigen woningbezit is daarom een zekere sociale menging (Musterd en Ostendorf 1994).

Ook Vlaamse auteurs (De Decker 1994, Kesteloot 1994, Desmet en Vergragt 1995) stellen dat de verschillen in Nederland klein zijn, zeker als deze met die bij de Zuiderburen worden vergeleken. Wanneer de overheid grote delen van de (woning)markt controleert heeft deze ook de mogelijkheden om de bevolkingsamenstelling van deze buurten in sterke mate te beïnvloeden, aldus deze auteurs. Kesteloot (1994) schetst bijvoorbeeld voor Brussel het volgende beeld: Er is suburbanisatie, die een diepe ruimtelijke kloof langs sociaal-demografische lijnen deed ontstaan. Het gaat hier om het bekende beeld van het vertrek van de welvarende bevolking naar woningen in de stedelijke periferie. Zij die niet mee kunnen komen raken "gevangen" in de centrale stad: arme ouderen, ongeschoolde handarbeiders, kleine winkeliers en handwerkers, en starters op de woningmarkt die niet in staat zijn een koopwoning te verwerven. Daarnaast is er een toenemend aantal huishoudens uit de categorie etnische minderheden die in het binnenstedelijke gebied een woning zoekt. Binnen deze 19e eeuwse stadswijken zijn er een aantal die in sociaal opzicht vervallen en waar een toenemend aantal jongeren gemarginaliseerd raakt. De ontwikkelingen vinden plaats binnen het kader van een woningmarkt waar de particuliere huursector (53% van het aantal woningen) domineert. Deze sector bedient vooral de onderkant van de woningmarkt en biedt vaak afgeschreven woningen aan. Toch valt er nog steeds winst te maken op de woningen die vrij gekomen zijn door het vertrek van suburbanisanten. Waar als gevolg van de gunstige locatiewinst valt te maken, worden de goedkope particuliere huurwoningen omgezet in duurdere of in koopappartementen en ontstaan gebieden die in sociaal opzicht worden opgevoerd.

De min of meer als ideaal beschreven Nederlandse situatie zou -aldus de auteurs- veranderen onder invloed van het grotere beroep dat op de markt wordt gedaan door het volkshuisvestingsbeleid. Meer markt zou betekenen dat de financiële mogelijkheden van huishoudens homogeniserend gaan werken: de meer gegoeden gaan in de koopsector bijeen wonen, waardoor via een proces van selectieve migratie kansarme en maatschappelijk kwetsbare bevolkingsgroepen noodgedwongen op de minder aantrekkelijke woningmarktsegmenten bij de soortgenoten zullen blijven (De Decker 1994). Het is echter de vraag in hoeverre dit proces (alleen) het gevolg van marktwerking is. De uitkomsten waarvan in deze publikatie verslag is gedaan wijzen erop dat ook de combinatie van veel sociale woningbouw in de grote stad en veel bouwen voor de markt daarbuiten een selectieve bevolkingsontwikkeling in de hand heeft gewerkt. De mogelijkheid tot menging die de sociale woningbouw in principe bood hoeft immers lang niet altijd te zijn benut. Velen die daartoe (financiële) mogelijkheden hadden, konden gebruik maken van het voor hen aantrekkelijker aanbod op de vrije markt buiten de grote stad. In dat geval zijn selectieprocessen niet wezenlijk verschillend van die in het buitenland (i.c. België). Wat wel verschilt is dat door stadsvernieuwing en de relatief grote voorraad sociale huurwoningen uit de jaren vijftig en zestig de achterblijvende groep verzekerd was van kwalitatief goede huisvesting.

Verder mogen de Nederlandse suburbs dan weliswaar niet verstoken zijn van complexen met sociale woningbouw, het aandeel van dergelijke bouw is altijd beperkt geweest (zie hoofdstuk 6). Het ziet er dan ook naar uit dat het voor die suburbs die bij de realisering van Vinex-locaties betrokken zijn nog een moeilijke opgave is de vereiste 30% goedkopere woningen (sociale woningbouw) in de nieuwbouw te realiseren.

De positieve houding van auteurs als Musterd en Ostendorf, De Decker en Kesteloot over wordt gevoed door het feit dat ze homogeniteit en tweedeling afwijzen. De Decker geeft een aantal argumenten voor deze afwijzing:

1. Het verhogen van de levensstandaard van de lagere klassen door de creatie van een sfeer van

wedijver.

2. Een betere mogelijkheid huwelijken of andere samenwoningsverbanden tussen personen uit verschillende sociale klassen tot stand te brengen.
3. Het ondersteunen van stabiliteit in de buurten.

Verder noemt de auteur een aantal problemen die een homogene stad versus een homogene suburb met zich mee zouden brengen:

1. De concentratie van met name lage inkomens in de stad leidt daar tot verlaging van het draagvlak van voorzieningen.
2. Er ontstaat een desintegratie van het politieke leven, met enerzijds een politieke polarisatie tussen de kernstad en haar ommeland en anderzijds een toename van de apathie, absentisme bij verkiezingen en de opkomst van randverschijnselen zowel ter linker als ter rechterzijde.
3. De kwaliteit van het (basis)onderwijs in de stad gaat achteruit.
4. Het financiële draagvlak van de stad vermindert doordat dit afhankelijk is van groepen bewoners met een laag inkomen.

Hoewel niet al deze argumenten even zwaar wegen (zo is het financiële draagvlak van de centrale stad voor een groter deel afhankelijk van uitkeringen uit het gemeentefonds en de overige specifieke uitkeringen van het rijk dan van de rijkdom van de bewoners van de stad), geven ze gezamenlijk toch duidelijk de onwenselijke situatie van een strikte scheiding tussen stad en ommeland aan. Het lijkt daarom van belang de situatie van homogene centrale steden versus homogene suburbs zo mogelijk te keren en op zijn minst te nuanceren in de richting van een meer evenwichtige sociaal-ruimtelijke verdeling in het stadsgebied.

7.4 Andere sociaal-ruimtelijke verhoudingen in het stadsgebied

De relatief grote schaal van homogeniteit en van de concentratie van kansarmen in de centrale stad geeft aanleiding te zoeken naar een meer evenwichtige sociaal-ruimtelijke verdeling in het stadsgebied. Dit betekent sturing van de bevolking en in de Nederlandse verhoudingen kan dat alleen via het (woning)bouwbeleid. De bouw van duurere woningen op bepaalde locaties moet hoge statusgroepen naar die locaties leiden, terwijl de bouw van locaties met goedkopere woningen bedoeld is voor lagere statusgroepen. Het effect van dergelijke ingrepen is -zeker op korte termijn- beperkt, maar zeker niet afwezig. Er kan worden gedacht aan vier typen ingrepen:

1. De bouw van duurere woningen in de centrale stad.
2. De bouw van laagbouwoningen in de centrale stad
3. Meer nadruk op sociale woningbouw in de kleine suburbs
4. De bouw van duurere woningen, en sociale woningen in de middelgrote steden (grote suburbs) in het stadsgebied.

Ad 1. De bouw van duurere woningen in de stad is al enige tijd beleid in de grote steden. Sinds de introductie van het concept "stedelijke vernieuwing" kwam er navenant meer nadruk op dergelijke woningbouw. En met de introductie van het marktdenken in de volkshuisvesting moesten de grote steden, ook als ze dit eigenlijk niet wilden, de sociale woningbouw bedoeld voor de weinig welvarende bevolking van de steden zelf, verlaten.

De woningen die in het kader van stedelijke vernieuwingsprojecten worden gebouwd, zijn echter vaak meergezinswoningen die tegen relatief hoge prijzen worden verkocht of verhuurd. Deze woningen bevinden zich in prestigieuze projecten als "Kop van Zuid" in Rotterdam of "IJ-oeveren" in Amsterdam, waar ook veel ruimte is gereserveerd voor kantoren, die eveneens in hoogbouw worden uitgevoerd en daarmee mede de woonomgeving voor de bewoners in deze gebieden bepalen. De woningbouw in deze gebieden is gericht op het specifieke marktsegment van de "nieuwe stedelijke huishoudens": ouder en jongere kleine huishoudens met een hoog inkomen.

De bouw van dergelijke woningen kan leiden tot ruimtelijke differentiatie binnen de stad omdat ze vooral worden gebouwd op aantrekkelijke (=dure) locaties, wat in die gebieden tot statusverhoging ten opzichte van andere wijken in de stad kan leiden. Aantrekkelijke locaties worden gevonden in de

binnensteden (met name in Amsterdam) en aan de waterfronten (rivieren, grachten en zee).

De prijs van de woningen is afhankelijk van:

- vraag en aanbod op de woningmarkt, waarbij de geringe voorraad aan koopwoningen in dat centrale deel bij elk beperkt aanbod een grote vraag genereert (en dus een hoge prijs).
- vraag en aanbod op andere markten van onroerend goed, waar het gebruikelijk is met hogere prijzen per m² te rekenen dan op de grondmarkt voor woningen.

Ad 2. Stedelijke laagbouw is in de vier grote steden recent tot stand gekomen aan de rand van de stad zoals in Amsterdam in de voormalige gemeente Sloten en in Rotterdam in het gebied Prinsenland. Daarnaast is recent laagbouw gerealiseerd op een aantal plaatsen buiten het centrum van de stad, waar bestemmingsveranderingen plaatsvonden, meestal zgn. "opvul- en invullocaties"). De stedelijke laagbouw kan zich conformeren aan die welke traditioneel in de kleine suburbs werd gebouwd, hetgeen die in de genoemde gevallen zich soms voordoet. Het gaat dan om de rijtjeswoning met voor- en achtertuin, een woonverdieping op de begane grond, een slaapverdieping op de eerste etage en een zolder (met kap) op de tweede etage.

Stedelijke laagbouw kan zich ook op andere wijze manifesteren, waarbij moet worden aangetekend, dat het dan niet gaat om laagbouw die exclusief stedelijk is. Gedacht moet worden aan villa's die binnen context van de grote stad al gauw stadsvilla's worden genoemd, aan woningen zonder voortuin (of slechts een kleine geveltuin), aan laagbouwwoningen van vier verdiepingen met een berging/garage op de begane grond en aan kopieën/imitaties van de erkerwoning zoals deze in de jaren dertig in de gegoede wijken van vooral de middelgrote steden, maar ook wel in de grote steden werden gerealiseerd¹⁸

In de vroeg naoorlogse wijken, waar enerzijds de kwaliteit van de huisvesting laag is en er anderzijds veel ruimte is, vindt herstructurering plaats. Deze gaat gepaard met sloop van bestaande woningen en herbouw in een grotere woningdichtheid dan voorheen (profijtelijk voor de projectontwikkelaars). Het ziet ernaar uit dat er daarbij een menging naar bouwvorm tot stand komt. De herstructurering in deze wijken leidt in ieder geval tot de bouw van meer koopwoningen binnen het gebied van de centrale stad (Blok 1995), en soms ook tot de bouw van op aantrekkelijke plekken gelegen eengezinswoningen zoals in de Utrechtse wijk Zuilen. Zoals ook in het hoofdstuk "Wonen" van het Sociaal en Cultureel Rapport 1996 naar voren kwam is het voor een verdere differentiatie in het stadsgebied gewenst dergelijke kleinschalige initiatieven uit te breiden, waarbij dan niet moet worden gedacht aan extreem dure woningbouw, maar aan woningbouw voor de middengroepen¹⁹.

Ad 3. Meer nadruk op sociale woningbouw in de kleine suburbs lijkt moeilijker te realiseren dan meer nadruk op bouwen voor de markt in de grote stad. In hoofdstuk 6 werd gememoreerd dat verschillende kleinere gemeenten via hun woningbouwbeleid een homogene, welvarende bevolking binnen hun grenzen wilden halen. Ook in het nabije verleden lieten bestuurders van kleine suburbane gemeenten zich nog wel eens weinig vleidend uit over het bouwen van goedkopere woningen ten behoeve van anderen dan de eigen bevolking.

Daar staat echter tegenover dat verschillende suburbane gemeenten in de invloedssfeer van de grote steden zich in gebieden bevinden waar zgn. Vinex-locaties worden ontwikkeld. Voor de realisering van deze locaties hebben de bestuurders van deze gemeenten convenanten ondertekend waarin ervan uitgegaan wordt dat tenminste 30% van de te realiseren woningvoorraad daar voor de lagere inkomensgroepen bereikbaar moet zijn.

Bovendien blijkt dat de belangrijkste partijen bij de realisatie van sociale woningbouw, de woningcorporaties, in tenminste één Vinex-gebied (Haaglanden) het erover eens zijn dat ze gezamenlijk over eens zijn dat ze over het gehele gebied een groot aantal goedkopere woningen moeten realiseren.

Ad 4. De middelgrote stad (=de grote suburb) scoort op de variabelen met betrekking tot het wonen, de demografie en status vaak tussen die van de kleine gemeenten en de vier grote steden in. Dit betekent dat deze gebiedscategorie potentie heeft voor de bewoning door zowel lage als hogere

statusgroepen. De grote suburbs waar in de toekomst gebouwd wordt, zouden zich op de verschillende statusgroepen moeten richten. Ook een eventuele herstructurering zou dit grote spectrum aan bevolkingsgroepen moeten bedienen. Het betekent dat in de grote suburb zowel sociale woningen als markt woningen en zowel eengezinswoningen als flats moeten worden gerealiseerd in een min of meer evenredige verhouding ten opzichte van de (potentiële) vraag.

De kans op het tot stand brengen van een meer evenwichtige verdeling van de bevolking op relatief korte termijn lijkt het grootst als bovenstaande middelen gelijktijdig worden aangewend. Dit vereist coördinatie op bovengemeentelijk schaalniveau, zoals al eerder in het algemeen ten aanzien van de ontwikkelingen op het gebied van de woningmarkt is bepleit (SCR 1996). Een aanpassing van de sociaal-ruimtelijke verdeling in het stadsgebied via wijzigingen in de woningvoorraad betekent immers dat de oplossingen van problemen die in de centrale stad worden gesignaleerd voor een groot deel buiten die centrale stad moeten worden gevonden.

De oplossingen hebben theoretisch de meeste kans van slagen als ze kleinschalig worden toegepast, want dan alleen ontstaan relatief kleine homogene eenheden in een verder dat grootschalige ingrepen in de centrale stad die passen bij een metropolitaan denken moeten worden ingeruild voor ingrepen die kleinschalig en kleinsteds van karakter zijn. Het ruimtelijke beeld dat daarmee samenhangt is de aanwezigheid van stadskernen in een stadsgebied die zeker op Europese schaal het karakter hebben van middelgrote steden. Naarmate in het kader van een sociaal-ruimtelijke herschikking meer maatregelen buiten de centrale stad worden genomen zal dit beeld versterkt worden. De omvang van de centrale stad zal steeds minder afwijken van die van de omliggende grote suburbs. Een dergelijk beeld sluit aan bij het concept "stadsgewest" dat in het ruimtelijk beleid vigeerde sinds het verschijnen van de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in 1966 en op een aantal ontwikkelingen die sindsdien hebben plaatsgevonden. Met name in de jaren zeventig kwamen de inwonertallen van grote suburbs en grote steden dicht bij elkaar te liggen door enerzijds groei van de grote suburbs/groekernen en anderzijds afname van het inwonertal van de grote stad.

Of een herziening van de sociaal-ruimtelijke verdeling ook in de toekomst gepaard zal gaan met zowel bevolkingsafname in de centrale stad als toename in de middelgrote steden is onzeker. Vooral een eventuele afname van de bevolking van de grote stad is sterk afhankelijk van een slecht te voorspellen ontwikkeling van de buitenlandse migratie. Wel zal ongetwijfeld de middelgrote stad, de grote suburb, in de nabij toekomst groeien. Dit komt enerzijds doordat een aantal grote suburbs Vinex-locaties ontwikkelt, anderzijds doordat een aantal kleine suburbs mogelijkerwijze groeit tot middelgrote stad in verband met de ontwikkeling van woningbouwlocaties daar. Het stadsgebied wordt zo van stadsgebied meer en meer een gebied van steden, zoals Nederland traditioneel een land van steden en geen stedenland is.

BIJLAGE A DE DELEN VAN HET STADSGBIED VAN DE VIER GROTE STEDEN: DE GEMEENTEN IN DE WONINGMARKTGBIEDEN UTRECHT-OOST, UTRECHT-WEST, AMSTERDAM, ZAA NSTAD-AMSTELVEEN-MEERLANDEN-GOOI, DEN HAAG-WESTLAND, RIJNSTREEK-MIDDEN HOLLAND-ALBLASSERWAARD EN RIJNMOND

<i>Utrecht-Oost</i>	<i>Zaanstad-Amstelveen-</i>
Amerongen	<i>Meerlanden-Gooi</i>
Amersfoort	Aalsmeer
Baarn	Amstelveen
Bunschoten	Beemster
Cothen	Blaricum
Doorn	Bussum
Driebergen-Rijsenburg	Diemen
Eemnes	Edam-Volendam
Langbroek	's-Graveland
Leersum	Haarlemmermeer
Leusden	Hilversum
Maarn	Huizen
Renswoude	Landsmeer
Rhenen	Laren
Soest	Muiden
Veenendaal	Naarden
Woudenberg	Nederhorst den Berg
Wijk bij Duurstede	Oostzaan
	Ouder-Amstel
<i>Utrecht-West</i>	Purmerend
Abcoude	Uithoorn
De Bilt	Weesp
Breukelen	Zeevang
Bunnik	Zaanstad
Harmelen	Waterland
Houten	Wormerland
Loenen	
Loosdrecht	<i>Den Haag-Westland</i>
Lopik	Bergschenhoek
Maarssen	Berkel en Rodenrijs
Maartensdijk	Bleiswijk
Montfoort	Delft
Utrecht	's-Gravenhage
Vleuten-De Meern	's-Gravenzande
IJsselstein	Leidschendam
Zeist	De Lier
Nieuwegein	Maasland
Oudewater	Monster
Woerden	Naaldwijk
De Ronde Venen	Nootdorp
	Pijnacker
<i>Amsterdam</i>	Rijswijk
Amsterdam	Schipluiden
	Voorburg
	Wassenaar
	Wateringen
	Zoetermeer

Rijnstreek-Midden

Holland-Alblasserwaard

Ter Aar
Alphen aan den Rijn
Bergambacht
Bodegraven
Boskoop
Gorinchem
Gouda
Hardinxveld-Giessendam
Leerdam
Moordrecht
Nieuwerkerk aan den IJssel
Nieuwkoop
Reeuwijk
Schoonhoven
Vianen
Vlist
Waddinxveen
Nederlek
Ouderkerk
Jacobsvoude
Giessenlanden
Liesveld
Zederik
Zevenhuizen-Moerkapelle
Rijnvoude
Liemeer

Rijnmond

Barendrecht
Brielle
Capelle aan den IJssel
Hellevoetsluis
Krimpen aan den IJssel
Maassluis
Bernisse
Ridderkerk
Rotterdam
Rozenburg
Schiedam
Spijkenisse
Albrandswaard
Westvoorne
Vlaardingen

BIJLAGE B WIJKTYPEN IN HET STADSGEBIED EN DE POSTCODEGEBIEDEN DIE TOT DEZE WIJKTYPEN BEHOREN

**1. Laag inkomen/
flat-etagewijken**

1012	2404	3032	3531	2565	3605	3145
1013	2511	3033	3532	2581	3701	3533
1018	2512	3034	3553	2584	3706	3571
1019	2513	3035	3554	2586	3708	3584
1021	2515	3036	3555	2591	3721	3722
1022	2516	3037	3561	2592	3732	3995
1031	2518	3038	3562	2593	3764	
1032	2521	3042	3563	2595	3765	
1034	2522	3051	3564	2611	3811	
1051	2523	3052	3572	2614	3815	
1052	2524	3061	3582	2624	3816	
1053	2525	3063	3814	2625	3902	
1054	2526	3066	3901	2711		
1055	2531	3068	4201	2715		
1056	2532	3071	4204	2805		
1057	2533	3072		2903		
1058	2541	3073	2. Midden	2906		
1059	2542	3074	inkomen	2907		
1061	2543	3076	./flat-etage-	2922		
1062	2544	3077	woningen	2983		
1063	2545	3078	1011	2987		
1064	2546	3079	1015	3011		
1065	2561	3081	1016	3012		
1066	2562	3082	1024	3016		
1067	2563	3083	1025	3039		
1068	2571	3085	1035	3043		
1069	2572	3086	1075	3053		
1072	2573	3087	1076	3054		
1073	2574	3112	1078	3067		
1074	2583	3114	1079	3069		
1091	2612	3117	1098	3111		
1092	2613	3118	1107	3123		
1093	2628	3119	1111	3132		
1094	2722	3122	1216	3133		
1095	2801	3131	1403	3134		
1097	2905	3144	1404	3135		
1102	2982	3193	1443	3136		
1103	3014	3194	1444	3141		
1104	3015	3511	1503	3142		
1106	3021	3512	1562	3192		
1212	3022	3513	2263	3201		
1382	3023	3514	2274	3202		
1442	3024	3515	2287	3203		
1504	3025	3521	2402	3204		
1505	3026	3522	2517	3402		
1508	3027	3523	2547	3431		
2265	3028	3525	2551	3524		
2273	3029	3526	2552	3581		
2282	3031	3527	2553	3583		
			2564			

**Hoog
ink./flat
etage-
woning**

1017
1071
1077
1081
1082
1083
1108
1115
1181
1183
1185
1186
2261
2262
2272
2281
2283
2284
2285
2286
2403
2514
2554
2555
2582
2585
2587
2594
2596
2597
2713
2716
2803
2902
2904
2912
2981
2985
3013
3062
3065
3116
3137

Laag	1109	2692	3752	2133	3448
ink./	1112	2712	3762	2136	3461
eeenge-	1131	2717	3766	2141	3467
zins-	1135	2718	3769	2151	3471
woning	1141	2723	3791	2152	3607
1023	1156	2724	3813	2241	3628
1033	1161	2728	3817	2242	3633
1182	1175	2742	3822	2243	3634
1211	1187	2771	3828	2244	3641
1214	1215	2821	3834	2245	3643
1221	1218	2831	3904	2264	3648
1222	1241	2841	3906	2271	3707
1223	1243	2851	3911	2275	3711
1405	1244	2865	3927	2291	3723
1424	1271	2871	3931	2295	3731
1435	1273	2901	3945	2401	3735
1436	1274	2908	3953	2411	3737
1501	1276	2911	3958	2421	3739
1502	1381	2924	3961	2465	3743
1506	1383	2931	3962	2566	3755
1521	1393	2935	3985	2636	3761
1544	1394	2941	3991	2641	3768
1561	1402	2964	4121	2651	3818
2144	1406	2965	4124	2661	3831
2153	1421	2967	4128	2665	3832
2405	1432	2988	4131	2672	3833
2407	1433	3056	4133	2725	3941
2441	1441	3089	4141	2726	3951
2471	1445	3143	4143	2727	3956
2676	1446	3151	4207	2741	3971
2802	1447	3171	4209	2743	3972
2806	1452	3181	4231	2804	3981
2959	1456	3191	4233	2807	3984
3045	1461	3206	4241	2811	3992
3064	1464	3207	4245	2825	3993
3075	1475	3208		2855	3994
3084	1507	3222	Hoog ink./	2861	3998
3172	1509	3224	een-gezins-	2914	4221
3372	1511	3225	woning	2923	4223
3405	1531	3237	1121	2925	4225
3433	1541	3371	1127	2986	
3442	1546	3401	1132	2991	
3465	1551	3403	1151	2992	
3534	1566	3412	1171	2993	
3551	2131	3415	1188	3055	
3552	2134	3421	1191	3121	
3702	2135	3432	1213	3146	
3705	2157	3434	1217	3155	
3712	2165	3435	1231	3161	
3734	2266	3436	1251	3205	
3751	2355	3438	1261	3209	
3812	2406	3441	1272	3211	
3829	2415	3443	1275	3214	
3905	2431	3451	1391	3216	
3921	2435	3454	1396	3218	
3947	2445	3466	1398	3221	
3959	2451	3481	1399	3223	
4132	2461	3601	1401	3227	
4142	2481	3603	1411	3231	
4145	2622	3608	1412	3232	
4205	2623	3615	1422	3233	
4206	2631	3621	1423	3235	
	2635	3632	1431	3238	
	2645	3642	1462	3373	
	2671	3645	1463	3381	
Midden	2675	3703	1471	3411	
ink./	2678	3704	1472	3417	
een-	2681	3738	1473	3425	
gezins-	2685	3741	1474	3437	
woning	2691	3742	2132	3445	

BIJLAGE C KAARTEN

BIJLAGE D GEBIEDSCATEGORIEËN EN WIJKTYPEN: SOCIAAL-RUIMTELIJKE VERSCHILLEN IN DE AGGLOMERATIES VAN DE VIER GROTE STEDEN AFZONDERLIJK

Zijn er verschillen tussen de agglomeraties Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht die terug te vinden zijn in de samenhang tussen de dominantie van bepaalde wijktypen en het onderscheid tussen de stad en de regio? Op voorhand is duidelijk dat dit voor alle steden, behalve Rotterdam het geval is, want in die steden zijn één of twee wijktypen niet vertegenwoordigd. In Amsterdam en Utrecht ontbreken de combinaties hoog inkomen en eengezinswijk, en in Den Haag de combinaties laag inkomen/eengezinswijk en midden inkomen/eengezinswijk. Daarmee wordt het onderscheid tussen stad en regio ten minste deels bepaald door het feit dat dergelijke wijken wel in enige omvang in de regio aanwezig zijn, en in het geheel niet in de betreffende centrale stad.

De woningdichtheid is in alle centrale steden hoger in de stad zelf dan in de agglomeratie als totaal, ongeacht het wijktype. Daardoor geldt voor alle steden dat andere factoren dan de dominantie van één bepaald wijktype samenhangen met de verschillen tussen die steden, zoals het veronderstelde ruimtegebrek. Dit weerspiegelt zich vooral in de hoge dichtheden in de flat-etagewijken met een laag inkomen in Den Haag, ook ten opzichte van vergelijkbare wijken in andere steden (tabel b4.1).

De verhouding tussen de wijktypen in de stad en die in de agglomeratie verschilt voor het criterium percentage huurwoningen per gebied (tabel b4.2). In Amsterdam zijn in bijna alle wijktypen vaker huurwoningen in de stad dan in (de rest van de) agglomeratie. Alleen in het wijktype laag inkomen/flat-etage is een evenredige verdeling over stad en regio.

In de andere stadsgebieden is het aandeel huurwoningen in de flatwijken met een laag inkomen in de centrale stad gelijk of lager dan in de regio.

De conclusie is derhalve dat het verschil in het aandeel huurwoningen tussen de gebiedscategorieën in drie van de vier agglomeraties samenhangt met de dominantie van flat-etagewoningen. In Amsterdam zijn ook andere factoren van belang, waarbij gedacht kan worden aan institutionele factoren: het aanbieden van koopwoningen paste niet bij de Amsterdamse "wooncultuur".

Het huurniveau is in drie van de vier steden overeenkomstig het algemene beeld. De huren zijn in de wijken met een laag inkomen lager in de steden dan in de regio en in de wijken met een hoog inkomen hoger. De uitzondering is hier Utrecht, waar de huren in de (flat-etage)wijken met een hoog inkomen juist in de regio hoger zijn (tabel b4.3).

In de drie steden is de aanwezigheid van veel huishoudens in lage inkomenswijken derhalve bepalend voor het lage huurniveau in de stad. In Utrecht zijn ook nog andere -wellicht specifieke- (woningmarkt)factoren van belang. De omgeving van de stad bestaat onder andere uit gebieden waar duurdere woningbouw op aantrekkelijke locaties is gerealiseerd, soms ook in de vorm van bouw van meergezinshuurwoningen. Vooral de Utrechtse heuvelrug is in trek voor dit soort bouw.

De kooprijzen zijn -evenals de huurprijzen- in de wijken met een laag inkomen lager in de steden dan in de regio, en in de wijken met een hoog inkomen juist hoger dan in de steden. Er is hier echter naast Utrecht nog een uitzondering (Amsterdam). In deze steden zijn de kooprijzen in de flatwijken in de regio hoger zijn dan in de stad. Hier zijn dan ook andere factoren dan de dominantie van de

flatwijken in de grote stad verantwoordelijk voor het verschil tussen stad en omgeving zoals gemeten: lage prijzen in de stad en hoge daarbuiten.

Tabel b4.1 Woningdichtheid (aantal woningen/ha) in wijktypen in de agglomeraties van de vier grote steden en hun centrale steden

Wijktype	Amsterdam		Den Haag		Rotterdam		Utrecht	
	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad
laag/flat-etage	22	52	26	61	35	51	25	42
midden/flat-etage	21	48	30	44	19	26	17	37
hoog/flat-etage	15	25	20	19	19	11	13	19
laag/eengezins	16	16	12	-	11	14	6	27
midden/een-gezins	7	15	10	-	7	7	5	-
hoog/eengezins	5	-	9	12	5	14	3	-

Bron: RPD: WMD'95, SCP-bewerking

Tabel b4.2 Percentage huurwoningen (op totaal aantal woningen) in de wijktypen in de agglomeraties van de vier grote steden en hun centrale steden

Wijktype	Amsterdam		Den Haag		Rotterdam		Utrecht	
	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad
laag/flat-etage	56	77	54	55	64	65	65	51
midden/flat-etage	50	63	62	39	55	56	54	37
hoog/flat-etage	50	54	57	23	44	42	61	32
laag/eengezins	34	83	24	23	41	42	29	32
midden/een-gezins	28	63	27	-	26	52	23	-
hoog/eengezins	20	-	27	14	21	13	15	-

Bron: Geomarktprofiel: GMP'94, SCP-bewerking

Tabel b4.3 Gemiddelde huurprijs van huurwoningen in de wijktypen in de afzonderlijke agglomeraties en hun centrale steden.

Wijktype	Amsterdam		Den Haag		Rotterdam		Utrecht	
	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad
laag/flat-etage	395	386	437	386	403	409	431	418
midden/flat-etage	533	464	505	576	480	475	537	544
hoog/flat-etage	531	692	647	809	509	929	649	574
laag/eengezins	390	323	380	-	449	341	400	355
midden/een-gezins	494	394	501	-	491	431	522	-
hoog/eengezins	527	-	617	741	506	630	534	-

Bron: Geomarktprofiel: GMP'94, SCP-bewerking

Tabel b4.4 Gemiddelde kooprijzen van koopwoningen in de verschillende wijktypen in de afzonderlijke agglomeraties en hun centrale steden

	Amsterdam		Den Haag		Rotterdam		Utrecht	
	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad
laag/flat-etage	126300	139400	172300	104800	136900	114700	157300	143600
midden/flat-etage	176000	194300	182100	167500	156100	164900	194300	206900
hoog/flat-etage	210000	263500	208800	313500	175400	238200	238900	214500
laag/eengezins	173300	160500	180700	-	168600	148900	194000	107300
midden/een-gezins	187700	208400	200000	-	171100	164300	202600	-
hoog/eengezins	250000	-	258700	309800	192100	299000	242900	-

Bron: Geomarktprofiel: GMP'94, SCP-bewerking

Het grote aandeel werklozen in de centrale steden hangt overal samen met het grote aandeel huishoudens dat in (flat-etage)wijken met een laag inkomen woont. In alle steden is het aandeel werklozen in deze wijken echter hoger dan in de vergelijkbare wijken elders in het stadsgebied. Behalve de dominantie van de (flat)wijken met een laag inkomen in de steden zijn dus ook andere stedelijkheidsfactoren verantwoordelijk voor de verschillen (tabel b4.5).

De leerlingengewichten zijn in de diverse centrale steden in de flatwijken met een laag inkomen hoger dan in de omgevende suburbane rand. Voor de overige wijktypen zijn er geen verschillen tussen de centrale stad en zijn omgeving. De conclusie is derhalve, dat evenals voor de andere statusvariabele "werkloosheid", in alle steden het grote aandeel huishoudens dat in de stad in de flat-etagewijken met een laag inkomen woont, in sterke mate bepalend is voor de gemiddeld hoge score (tabel b4.6).

Tabel b4.5 Percentage werklozen (op aantal huishoudens) in de wijktypen in de afzonderlijke agglomeraties en hun centrale steden

	Amsterdam		Den Haag		Rotterdam		Utrecht	
	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad
laag/flat-etage	10	24	8	19	10	19	11	15
midden/flat-etage	8	18	8	7	7	9	9	14
hoog/flat-etage	7	9	6	5	6	4	4	7
laag/eengezins	6	10	7	-	7	10	6	13
midden/een-gezins	4	8	4	-	5	9	4	-
hoog/eengezins	4	-	4	3	4	2	4	-

Bron: RPD: WMD'91, SCP-bewerking

Tabel b4.6 Gemiddeld leerlingengewicht in de wijktypen van de afzonderlijke agglomeraties en hun centrale steden

	Amsterdam		Den Haag		Rotterdam		Utrecht	
	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad
laag/flat-etage	1,4	1,6	1,2	1,5	1,4	1,6	1,3	1,5
midden/flat-etage	1,2	1,4	1,2	1,2	1,3	1,2	1,2	1,1
hoog/flat-etage	1,2	1,2	1,2	1,0	1,2	1,0	1,0	1,1
laag/eengezins	1,2	1,2	1,2	-	1,0	1,3	1,2	1,3
midden/een-gezins	1,1	1,1	1,1	-	1,2	1,1	1,1	-
hoog/eengezins	1,0	-	1,1	1,0	1,0	1,0	1,1	-

Bron: RPD: WMD'91, SCP-bewerking

Het aandeel jonge alleenstaanden is geen van de agglomeraties van de vier grote steden in alle wijktypen hoger dan in de regio. In drie van de vier steden is het aandeel jonge alleenstaanden vooral hoger in de wijken die worden gekenmerkt door flat-etagebouw en een modaal inkomen. Ook in de flatwijken met een verhoudingsgewijze hoog inkomen komen veel stedelijke alleenstaanden voor. In de Haagse agglomeratie zorgt dit voor een verschil tussen stad en omgeving voor dit wijktipe. Deze verschijnselen duiden erop dat in alle agglomeraties de aanwezigheid van veel huishoudens in de stedelijke wijken met veel (middel)hoogbouw de aanwezigheid van jonge alleenstaanden bepaalt en in veel mindere mate een ander stedelijkheids criterium (tabel b4.7).

De jonge gezinnen zijn vooral gevestigd in wijken met eengezinswoningen. Het feit dat sommige wijktypen die dergelijke wijken representeren in sommige centrale steden niet voorkomen, maakt al dat hun afwezigheid daar mede het verschil tussen stad en omgeving bepaalt.

Voor de wijktypen die per agglomeratie wel in stad en omgeving voorkomen geldt, dat deze in de stad minder gezinnen met jonge kinderen huisvesten dan daarbuiten. Dit is vooral zo voor de eengezinswijken met modale inkomens in de Rotterdamse regio en voor deze wijken met een hoog inkomen in dezelfde agglomeratie en in Den Haag. Hier zijn kennelijk ook andere factoren die samenhangen met de sociaal-ruimtelijke context van belang, waarbij -zoals al naar voren gekomen bij de bespreking van de agglomeraties gezamenlijk- kan worden gedacht aan de grotere ruimte buiten de stad en de onveiligheid in de grote stad juist voor gezinnen met kinderen (tabel b4.8).

De aanwezigheid van etnische minderheden hangt in elke stad samen met een groot aantal huishoudens dat in de flat-etagewijken met een laag inkomen woont. In deze wijken wonen ook de meeste etnische minderheden, waarbij bovendien in de centrale stad in deze wijken meer etnische minderheden wonen dan elders in het stadsgebied (tabel b4.9).

Tabel b4.7 Percentage jonge alleenstaanden (op aantal huishoudens) in de wijktypen in de afzonderlijke agglomeraties en hun centrale steden

	Amsterdam		Den Haag		Rotterdam		Utrecht	
	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad
laag/flat-etage	7	14	11	8	5	9	8	12
midden/flat-etage	8	13	8	7	5	11	8	20
hoog/flat-etage	13	11	6	10	5	6	12	14
laag/eengezins	4	4	3	-	1	3	3	5
midden/een-gezins	4	5	4	-	3	2	4	-
hoog/eengezins	3	-	4	2	2	2	3	-

Bron: Geomarktprofiel: GMP'94, SCP-bewerking

Tabel b4.8 Percentage gezinnen met jonge kinderen (op aantal huishoudens) in de wijktypen in de afzonderlijke agglomeraties en hun centrale steden

	Amsterdam		Rotterdam		Den Haag		Utrecht	
	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad
laag/flat-etage	22	20	21	23	17	23	17	19
midden/flat-etage	17	17	22	17	22	15	20	17
hoog/flat-etage	15	10	22	11	19	14	13	16
laag/eengezins	21	15	29	-	26	20	25	23
midden/een-gezins	26	23	29	-	30	23	28	-
hoog/eengezins	24	-	25	14	28	18	27	-

Bron: Geomarktprofiel: GMP'94, SCP-bewerking

Tabel b4.9 Percentage etnische minderheden (op aantal huishoudens) in de wijktypen in de afzonderlijke agglomeraties en hun centrale steden

	Amsterdam		Den Haag		Rotterdam		Utrecht	
	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad	Rest agglomeratie	Stad
laag/flat-etage	13	21	7	18	10	22	10	12
midden/flat-etage	7	9	9	5	6	7	8	4
hoog/flat-etage	6	6	6	6	5	5	1	3
laag/eengezins	4	4	3	-	3	2	3	7
midden/een-gezins	3	1	3	-	3	3	3	-
hoog/eengezins	2	-	4	3	2	2	2	-

Bron: Geomarktprofiel: GMP'94, SCP-bewerking

BIJLAGE E DE WONINGVOORRAAD VAN DE VERSCHILLENDE
GEBIEDSCATEGORIEËN NAAR BOUWJAAR, BOUWWIJZE EN NAAR
EIGENDOMSVERHOUDING

De tabellen b5.1. en b5.2. geven een inzicht in de bouwwijze per bouwperiode, voorzover deze zich laat aflezen uit de opbouw van de huidige woningvoorraad. Vooral voor de vroegere bouwperiodes geldt dat hier niet de totale nieuwbouw van die periode in beeld is gebracht. Mede als gevolg van stadsvernieuwing is inmiddels een deel van de woningen uit dit periode aan de woningvoorraad onttrokken, waarbij het onduidelijk is hoe selectief die onttrekking is geweest. Wel zijn er aanwijzingen dat wanneer de stadsvernieuwing de oorzaak is geweest vooral particuliere huurwoningen aan de voorraad zijn onttrokken (Rohde et al 1990).

Tabel b5.1. laat zien dat in de centrale stad in alle perioden weinig aandacht is geweest voor het bouwen voor eigenaar-bewoners. In de vooroorlogse periode werd er vooral door particuliere verhuurders gebouwd, terwijl in de naoorlogse periode de sociale woningbouw een typisch grote stadsverschijnsel werd.

In de suburbs, en vooral in de kleine suburbs werden voor de oorlog vrijwel alleen koopwoningen gebouwd. Daarna verscheen de sociale huurwoning vaker in deze gebiedscategorie, maar de koopsector blijft een zeer belangrijke rol vervullen.

Uit de tabel valt af te leiden dat de tegenstelling tussen de stad en de kleine suburb is verkleind in de eerste naoorlogse jaren, waarna de beide gebiedscategorieën weer uiteengroeiden. Na 1970 trad een zekere convergentie op, maar deze leidde er niet toe dat het relatief geringe verschil van de vroeg naoorlogse jaren werd bereikt.

Deze conclusie is afgeleid van het feit dat het absolute verschil tussen het aantal koopwoningen dat respectievelijk in de grote stad en in de kleine suburb werd gebouwd in de vroeg naoorlogse periode lager was dan daarna, waarna dit verschil groter werd, en vervolgens weer iets kleiner (van 83.000 via 58.000, 82.000 naar 67.500)

Een vergelijking tussen grote stad en grote suburb laat een bijna vergelijkbaar beeld zien, waarbij echter de kloof na 1980 blijft groeien (de verschillen zijn: 70.600, 9.290, 38.300 en 42.000).

Tabel b5.1 De woningvoorraad in de verschillende gebiedscategorieën naar bouwperiode en naar eigendomsverhouding, in % van de woningvoorraad per gebiedscategorie

	Tot 1945	1945-1969	1970-1979	1980 en later
<i>Grote stad</i>				
Eigenaar-bewoner	27	16	12	15
Sociale verhuurder	32	62	73	76
Particuliere verhuurder	41	22	16	9
Totaal absoluut	409705	240797	109330	186330
<i>Grote suburb</i>				
Eigenaar-bewoner	65	33	34	45
Sociale verhuurder	19	55	51	44
Particuliere verhuurder	16	12	15	10
Totaal absoluut	98527	144905	151340	158887
<i>Kleine suburb</i>				
Eigenaar-bewoner	75	51	51	58
Sociale verhuurder	10	41	38	35
Particuliere verhuurder	16	8	11	7
Totaal absoluut	125615	189339	186221	164576

Bron: CBS: WBO'93, SCP-bewerking

Uit tabel b5.2. blijkt dat in elke bouwperiode in de grote stad weinig eengezinswoningen zijn gebouwd, met een dieptepunt in de vroeg naoorlogse periode. Daartegenover staat dat in elke bouwperiode in de kleine suburb dit woningtype in relatief omvangrijke hoeveelheden werd gebouwd, waarbij het hoogtepunt voor de oorlog lag. Na de oorlog werd in deze gebiedscategorie ook voor (middel)hoogbouw gekozen: voor ongeveer een kwart tot een derde van de woningvoorraad. De grote suburb laat een iets andere ontwikkeling zien. In de vooroorlogse periode domineerde evenals in de kleine suburb de eengezinswoning in de (nieuw)bouw, maar na de Tweede Wereldoorlog werden in eerste instantie veel flats in deze gebiedscategorie gebouwd. Ongeveer de helft van de woningvoorraad was als meergezinswoning uitgevoerd. Daarna was er een continue ontwikkeling naar steeds meer eengezinswoningen in de nieuwbouw. Wanneer de ontwikkelingen worden geïnterpreteerd in termen van wel of niet uiteengroeien, op dezelfde wijze geïndiceerd als bij de eigendomsverhouding, dan kan uit de tabel een vergelijkbaar patroon worden afgeleid. Stad en suburb (zowel groot als klein) groeien naar elkaar toe in de vroeg naoorlogse periode waarna in de jaren zeventig een uiteengroeien volgt en daarna weer enige convergentie.

Tabel b5.2. Aandeel eengezinswoningen naar bouwperiode, per gebiedscategorie

	Tot 1945	N	1945-1969	N	1970-1979	N	na 1980	N
Grote stad	18	409705	16	240797	20	109330	21	186333
Grote suburb	80	98527	46	144905	53	151340	61	158878
Kleine suburb	90	125615	71	189339	76	186221	74	164576

Bron: CBS: WBO'93, SCP-bewerking

LITERATUUR

Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1966.

Sociaal en Cultureel Rapport 1990. Rijswijk: SCP/VUGA, 1994.

Sociaal en Cultureel Rapport 1996. Rijswijk: VUGA/Sociaal en Cultureel Planbureau, 1996.

Sociale en Culturele Verkenningen. Rijswijk: VUGA/Sociaal en Cultureel Planbureau, 1995.

Bleeker-Knaap et al (1974)

Bleeker-Knaap, M., en A. Dernison. Onderzoek naar woonmilieus. Den Haag: Rijksplanologische Dienst, 1974.

Blok (1995)

Blok, J. De rol van projectontwikkelaars bij de herpositionering van bestaande woongebieden. In: NIROV: Vinex-wijken en de bestaande stad, spanning tussen twee stedelijke fronten, NIROV 1995

Brandes (1994)

Brandes, E.: Het stadshuizenmodel, verleden, heden, toekomst? Den Haag: Ministerie van VROM, 1994

Boelhouwer et al (1995)

Boelhouwer, P., H. Kruijthoff en H. Priemus. Beleid voor de grote stad in de toekomst. Delft: Delftse Universitaire Pers, 1995.

Cebeon (1989)

Cebeon: Stadsvernieuwing en etnische minderheden, vier jaar later, Amsterdam, Ministerie van VROM, 1989

CBS (diverse)

Centraal Bureau voor de Statistiek. Statistisch Zakboek. Den Haag: SDU, diverse.

Das & Parikh (1982)

T. Das and A. Parikh. Decomposition of inequality measures and a comparative analysis. In: Empirical economics, vol. 7, nr. 1/2, 1982: p. 23-28.

De Decker (1994)

De Decker, P. Onzichtbare muren. Overleven in achtergestelde buurten en de reproductie van sociale uitsluiting. In: Planologisch Nieuws 14 (1994) 4 (341-363).

Desmet et al (1995)

Desmet, E., en J. Vergragt. Christiaan Kesteloot: Stedelijke armoede in België zichtbaarder dan in Nederland. In: Geografie 4 (1995) (36-38)

Dingemanse (1993)

Dingemanse, P. Woon-werkdiscrepanties in de Randstad. Amsterdam: Sociaal Geografisch Instituut, 1993.

Den Draak (1979)

Den Draak, J. Veranderingen in de bevolkingssamenstelling van de Nederlandse binnensteden. Delft: ISO/Technische Hogeschool, 1979.

Van Dugteren (1993)

Van Dugteren, F. Woonsituatie minderheden. Achtergronden en ontwikkelingen 1982-1990 en vooruitzichten voor de jaren negentig. Rijswijk: VUGA/Sociaal en Cultureel Planbureau, 1993 (SCP-Cahier 101).

Duyvestein (1984)

Duyvestein, J. Kijk op de Schilderswijk. Den Haag: Kruseman Uitgeversmaatschappij, 1984.

Van Eijkeren (1985)

Van Eijkeren, R. Het ruimtelijke beleid in Rotterdam. In: J. Burgers en P. Stoppelenburg (red.). Het stedelijk woonerf. Tilburg: IVA, 1985.

Van Engelsdorp Gastelaars (1976)

Van Engelsdorp Gastelaars, R. Verhuizingen uit en naar de grote stad, keuze of dwang. In: Bouw 31 (1976) 23 oktober (676-678).

Faludi et al (1990)

Faludi, A en A. van der Valk. De groeikernen als hoeksteen van de Nederlandse ruimtelijke planningsdoctrine. Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1990.

Gemeente 's-Gravenhage (1970)

Gemeente 's-Gravenhage. Structuurplan voor 's-Gravenhage. Den Haag: Gemeente 's-Gravenhage, 1970.

Gemeente 's-Gravenhage (1978)

Gemeente 's-Gravenhage. Structuurplan 's-Gravenhage, deelnota sub I/II, woningdifferentiatie. Den Haag: 1978, 1978.

Gemeente 's-Gravenhage (1979)

Eerste stap structuurplan 's-Gravenhage. Een discussiestuk over de problemen in de stad. Den Haag: Gemeente 's-Gravenhage, 1979.

Gemeente 's-Gravenhage (1981)

Tweede Stap structuurplan 's-Gravenhage. Een discussiestuk over oplossingen voor de stad. Den Haag: Gemeente 's-Gravenhage, 1981.

Gemeente Amsterdam (1923)

Gemeente Amsterdam. Statistiek der bevolking van Amsterdam, Mededelingen van het Gemeentelijk Bureau voor de Statistiek. Amsterdam: Johannes Müller, 1923.

Gemeente Amsterdam (1930)

Gemeente Amsterdam. De bevolking van Amsterdam, deel I en II. Amsterdam: Bureau voor Statistiek der Gemeente Amsterdam, 1930.

Gemeente Amsterdam (1974)

Structuurplan deel A. hoofdlijnen van de ruimtelijke structuur. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 1974.

- Gemeente Amsterdam (1986)
Structuurplan Amsterdam: de stad centraal, deel II, de toelichting. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 1986.
- Gemeente Amsterdam (1990)
Ontwerp structuurplan 1990, deel I, het plan. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 1990.
- Gemeente Amsterdam (1991)
Structuurplan Amsterdam, deel I het plan. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 1991.
- Gemeente Amsterdam (1994)
Ontwerp structuurplan "open stad". Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 1994.
- Gemeente Rotterdam (1976)
Structuurplan binnen de ruit, strategieën, concept voorontwerp. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 1976.
- Gemeente Rotterdam (1978)
Structuurplan binnen de ruit. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 1978.
- Gemeente Rotterdam (1990)
Ruimtelijke verkenningen Rotterdam. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 1990.
- Gemeente Rotterdam (1992)
Stadsplan Rotterdam, een visie op de ontwikkeling van Rotterdam. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 1992.
- Glasbergen et al (1979)
Glasbergen, P., en J. Simonis. Ruimtelijk beleid in de verzorgingsstaat. Amsterdam: KOBRA, 1979.
- Groenendijk (1980)
Groenendijk, J. Segregatie en politieke continuïteit. In: P. Blauw en C. Pastor (red.). Soor bij soort. Beschouwingen over ruimtelijke segregatie als maatschappelijk probleem. Deventer: Van Loghem Slaterus, 1980.
- Grünfeld (1970)
Grünfeld, F. Habitat and habitation, a pilot study, Amsterdam, N.Samson N.V., 1970
- De Haas (1976)
De Haas, J. Vestigers en blijvers in het Utrechtse heuvelrug- en Krommerijng gebied. Een sociaal-geografisch onderzoek in een traditioneel en nieuw vestigingsgebied. Utrecht: Geografisch Instituut Rijksuniversiteit, 1976.
- Van der Heijde (1994)
Van der Heijde, J. Doorwerking van VINEX op provinciaal niveau. Delft: Delfse Universitaire Pers, 1994.
- Hooghiemstra et al (1995)
Hooghiemstra, E en M. Niphuis-Nell. Sociale atlas van de vrouw. Deel 3 Allochtone vrouwen, Rijswijk. Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1995 (SCP-Cahier 118)

Hoogvliet (1992)

Hoogvliet, A. Wijken in beweging. Bevolkingsdynamiek en wooncarrières in vroeg 20e eeuwse woongebieden, Utrecht: Elinkwijk B.V, 1992.

Hoogvliet et al (1988)

Hoogvliet, A., R. Jobse en P. Hooijmeijer. Vroeg 20e eeuwse woongebieden in Nederland, ontwikkeling in functie en beheer. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1988 (Stedelijke Netwerken Werkstukken 1).

Hoogvliet et al (1989)

Hoogvliet, A en R. Jobse. De veranderde woonfunctie van de vroeg 20e eeuwse wijken. In: F.M. Dieleman, R. van Kempen en J. van Weesep (red.). Met nieuw elan, de herontdekking van het stedelijk wonen. Delft: Delftse Universitaire Pers, 1989.

Johnston (1976)

Johnston, R. Residential area characteristics: research methods for identifying urban subareas. In: D.T. Herbert en R. Johnston (red.). Spatial process and form. New York: Wiley and Son, 1976.

Van Kempen et al (1989)

Van Kempen, R., en R. Teule. In de klem tussen stedelijke woningmarkt en arbeidsmarkt, kansarmen in de Randstad, deelrapport 2. Utrecht: IRO, 1989 (Stedelijke Netwerken Werkstukken 18).

Kesteloot (1994)

Kesteloot, C. Three levels of polarisation in Brussels. In: Built Environment 20 (1994) 3 (204-217).

Knol (1986)

Knol, F. Bevolking en voorzieningen in de vier grote steden. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1986 (SCP-Cahier 53).

Knox (1989)

Knox, P. The vulnerable, the disadvantaged and the victimized: who they are and where they live. In: D.T. Herbert en D. Smith (red.). Social problems and the city, Oxford, Oxford University Press, 1989

Molenaar et al (1990)

Molenaar, G en J. Floor. Sociaal-culturele voorzieningen in grootstedelijk perspectief. Utrecht: IRO, 1990 (Stedelijke Netwerken Werkstukken 19).

Musterd et al (1994)

Musterd, S., en W. Ostendorf. Affluence, acces to jobs and ethnicity in the Dutch welfare state. In: Built Environment 20 (1994) 3 (242-253).

Ostendorf (1988)

Ostendorf, W. Het sociale profiel van de gemeente. Woonmilieudifferentiatie en de vorming van het stadsgewest Amsterdam: het ruimtelijk beleid in een achttal gemeenten na de Tweede Wereldoorlog. Amsterdam: KNAG, 1988 (NGS).

Ostendorf et al (1991)

Ostendorf, W., en S. Musterd. Inkomensontwikkeling en tweetoppigheid. In: Het kwartaalbericht 1 (1991).

OTB (1994)

Onderzoeksinstituut voor Technische Bestuurskunde. Woonwensen en realisatie van Vinex-lokaties in de Randstad. Den Haag: Ministerie van VROM, 1994.

Ottens (1989)

Ottens, H. Verstedelijking en stadsontwikkeling. Een sociaal-geografische analyse van de problemen, tendensen en beleidsoverwegingen. Amsterdam: Van Gorcum, 1989.

Pacione (1995)

Pacione, M. The geography of multiple deprivation in the Clydeside conurbation. In: Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie 86 (1995) 5 (407-425)

Van Praag (1981)

Van Praag, C. Allochtonen, huisvesting en spreiding. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1981 (SCP-Cahier 22).

Priemus et al (1991)

Priemus, H., Th. Bentveldsen, F. Meyer, M. Spaans, R. Teule en F. Wassenberg. Evaluatie van de grote stadsvernieuwing. Delft: Delftse Universitaire Pers, 1991.

Quist (1993)

Quist, H. Randstadoverleg Ruimtelijke Ordening, een onderzoek naar interprovinciale samenwerking. Delft: Delftse Universitaire Pers, 1993.

Rohde et al (1990)

Rohde, W., en P. Berthoeth. Stadsvernieuwing in cijfers, het voortgangsrapport Belstato. Amsterdam: RIGO, 1990.

RPD (1986)

Rijksplanologische Dienst. Notitie Ruimtelijke Perspectieven. Den Haag: Ministerie van VROM, 1986.

Shorrocks (1980)

A.F. Shorrocks. The class of additively decomposable inequality measures. In: Econometrica, vol. 48, nr 3, 1980: p. 613-625.

Smook (1984)

Smook, R. Binnensteden veranderen. Zutphen: Walburg Pers, 1984.

Tesser (1993)

Tesser, P. Rapportage minderheden 1993. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1993 (SCP-Cahier 103).

Tesser et al (1995)

Tesser, P., C van Praag, F. van Dugteren, L. Herweijer en H. van der Wouden. Rapportage minderheden 1995, concentratie en segregatie. Rijswijk: VUGA/Sociaal en Cultureel Planbureau, 1995 (SCP-Cahier 123).

Timmer et al (1965)

Timmer, K en J. Timmer-Schipper. De Amsterdamse binnenstadsbevolking in de eerste eeuwheft. Amsterdam: Sociografische Werkgemeenschap, 1965.

TK (1973)

Oriënteringsnota Ruimtelijke Ordening, achtergronden, uitgangspunten en beleidsvoornemens van de regering. Tweede Kamer, vergaderjaar 1973, 12757.

TK (1975)

Derde Nota over de Ruimtelijke Ordening, deel 2, Verstedelijkingsnota, deel 2a, beleidsvoornemens over spreiding, verstedelijking en mobiliteit. Tweede Kamer, vergaderjaar 1975, 13754.

TK (1981)

Nota over de Stads- en Dorpsvernieuwing. Tweede Kamer, vergaderjaar 1981, 16713.

TK (1983)

Structuurschets Stedelijke gebieden, deel a, beleidsvoornemen. Tweede Kamer, vergaderjaar 1983, 18048.

TK (1988)

Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening, deel a, beleidsvoornemen. Tweede Kamer, vergaderjaar 1988, 20490.

TK (1990a)

Evaluatienota stadsvernieuwing. Tweede Kamer, vergaderjaar 1990, 21894.

TK (1990b)

Stellingname Vierde Nota. Tweede Kamer, vergaderjaar 1990, 20490.

TK (1990c)

Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra, deel 1, beleidsvoornemen. Tweede Kamer, vergaderjaar 1990, 21879

TK (1991)

Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra, deel 3, kabinetsstandpunt, Tweede Kamer, vergaderjaar 1991, 21879

Verpalen (1988)

Verpalen, J. Wonen. In: Planologische Kengetallen, losbladige uitgave, p1500/1-p1660/49, Alphen aan de Rijn, Samson/Tjeenk Willink

Van der Wouden (1996)

Van der Wouden, H. De bekleemde stad. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1996 (SCP-Cahier 126).

NOTEN

- ¹ Bij de categorisering van de gebieden is gebruik gemaakt van de indeling in 31 woningmarktgebieden. Deze indeling is één van de drie mogelijke. Naast de indeling van 31 woningmarktgebieden is er ook één van 36 woningmarktgebieden en één van 46 woningmarktgebieden.
- ² De wijze van informatiegaring door het Bureau Geomarktprofiel roept vragen op over de juistheid van deze informatie. Daarom zijn op het SCP verschillende valideringstoetsen uitgevoerd en deze leidden in het algemeen tot de conclusie dat men met de uitkomsten van GMP niet blind moet varen op absolute uitkomsten, maar dat deze de relatieve verschillen goed weergeven (zie Tesser et al 1995).
- ³ Het betreft hier alleen de groeikernen in het Westen des Lands, terwijl ook de zgn. groeisteden zijn uitgesloten (Bron: RPD jaarverslag 1983), Sociaal en Cultureel Rapport 1990 en CBS-view).
- ⁴ Tot de groep etnische minderheden worden gerekend Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen (de grootste groepen) en de "Zuid-Europeanen": Spanjaarden, Portugezen, Italianen, Grieken en (ex-)Joegoslaven. Daarnaast worden personen uit de Kaap-Verdische eilanden en Tunesië nog tot deze categorie gerekend.
Tesser et al (1995; 56) geven voor de vier grote steden afzonderlijke percentages voor de per stad voor de periode 1975-1995. Voor 1975 en 1995 worden respectievelijk de volgende percentages gegeven:
Amsterdam: 6, 32
Rotterdam: 6, 29
Den Haag: 6, onbekend
Utrecht: 5, onbekend.
- ⁵ Het verschil tussen de uitkomsten van Geomarktprofiel en die uit andere Bronnen (met name het WBO) kan veroorzaakt zijn door een verkeerde perceptie van respondenten die door Geomarktprofiel zijn geraadpleegd, maar ook door het vlottende karakter van het bestand van Geomarktprofiel. Voor een deel betreft het bestand immers zes jaar oude informatie, en -vastgelegd op een recent jaar (1994)- kan deze informatie inmiddels verouderd zijn.
- ⁶ Een gewicht van meer dan één wordt toegekend aan de volgende categorieën:
 1. (Gewicht 1,25) leerling die voldoet aan twee van de drie volgende voorwaarden (in het geval van een eenoudergezin één van de drie voorwaarden):
 - vader/verzorger heeft een schoolopleiding tot en met eindexamenklas lbo
 - moeder/verzorger heeft een schoolopleiding tot eindexamen lbo
 - meest verdienende ouder oefent een beroep uit, waarin hij lichamelijke arbeid in loondienst verricht, of heeft geen inkomsten uit tegenwoordige arbeid.
 2. (Gewicht 1,4) schipperskinderen die verblijven in internaat of pleeggezin.
 3. (Gewicht 1,7) woonwagenkinderen of kinderen van kermisexploitanten of circusmedewerkers.
 4. (Gewicht 1,9) leerling die voldoet aan één van de voorwaarden onder 1. en die behoort tot de Molukse bevolkingsgroep, of van wie één van de ouders voldoet aan de volgende voorwaarden:
 - geboren in Griekenland, Italië, (ex-)Joegoslavië, Kaapverdische eilanden, Marokko, Portugal, Spanje, Tunesië, Turkije, Suriname, Nederlandse Antillen/Aruba, een ander niet-Engelstalig land buiten Europa met uitzondering van Indonesië
 - door de Minister van Justitie als vluchteling toegelaten.De overige leerlingen krijgen het gewicht 1.
Scholen met kinderen met een hoog leerlingengewicht hebben recht op meer formatieplaatsen dan scholen met veel kinderen met een laag leerlingengewicht.
Ten behoeve van deze publicatie zijn de leerlingengewichten van de scholen per wijktype gemiddeld.
- ⁷ De definitie voor het begrip besteedbaar inkomen luidt: Het besteedbaar inkomen is het zgn. totaal inkomen (alle inkomsten uit lonen, winsten, rente e.d.) + gebonden overdrachten - verwervingskosten en de verschuldigde inkomstenbelasting en premies (geciteerd uit: Van Fulpen et al: Berekend Beleid, SCP 1985)
- ⁸ Er zijn ook, meer in de traditie van de factorecologie met behulp van geavanceerde technieken als factor- en clusteranalyse typologieën gemaakt. Het beeld dat hieruit naar voren kwam is weining afwijkend van de hier gepresenteerde "recht toe, recht aan" methode.
- ⁹ Het volgende voorbeeld beoogt een verduidelijking van dit verschijnsel te geven. Een variatiecoëfficiënt van 0,25 bij een gemiddelde van 10% wil zeggen dat -bij een normaal verdeelde grootheid- ongeveer 95% van de waarnemingen een score tussen de 5% en 15% heeft.
- ¹⁰ Gegevens uit de gemeentelijke bevolkingsadministraties lijken er op te wijzen dat er meer alleenstaanden zijn in de grote steden dan uit de steekproefonderzoeken blijkt. Dit verschil wordt echter onder andere veroorzaakt doordat in gemeentelijke administraties alle ongehuwden boven een zekere leeftijd als eenpersoonshuishouden worden gerekend. Op deze wijze wordt miskend dat een deel van de niet gehuwden

- ongehuwd samenwonend is.
- ¹¹ De verschillende definities zijn als volgt te omschrijven:
voor 1969
 Het begrip belastingplichtige heeft in 1969 betrekking op in principe alle belastingplichtigen in Nederland, maar:
- het eigen inkomen van de gehuwde vrouw wordt niet afzonderlijk, maar bij dat van haar man geteld; het inkomen van minderjarige kinderen wordt -als dit uitsluitend uit vermogen afkomstig is- bij het inkomen van de ouder(s) geteld.
 - degenen die uitsluitend een AOW of AWW-uitkering ontvangen vallen buiten het waarnemingsterrein
 - degenen die een verzoek om teruggaaf van de belastingen hebben gedaan via een T-biljet konden niet regionaal worden ingedeeld; zij ontbreken daarom in de regionale statistiek.
- voor 1974*
 Het begrip inkomenstrekker heeft in 1974 betrekking op allen die een inkomen verwierven, maar ook in dat jaar werd het inkomen van de gehuwde vrouw bij dat van de man geteld. Er zijn echter uitzonderingsgevallen, zoals de in de loop van 1974 gehuwde vrouwen.
 Uitgesloten in de statistiek zijn zij van wie het belastbaar inkomen in 1974 niet meer bedraagt dan fl. 27.600,-, terwijl er bovendien nog een aantal andere uitzonderingsgevallen zijn.
- voor 1989*
 Voor het eerst is het persoonlijke inkomen gebruikt, en zijn inkomens van gehuwde vrouwen niet meer bij die van de man geteld. Weliswaar wordt de eenheid inkomenstrekker (ongeveer gelijk te stellen met huishouden) voor het inkomen als bestedingsbron door het CBS beter gevonden, maar de eenheid inkomenstrekker is niet volledig. De (inmiddels) vele niet gehuwde paren kunnen niet worden samengevoegd in de inkomensstatistiek.
- ¹² De omzetting vond plaats door het Bureau AB, en dient verschillende SCP-projecten.
- ¹³ De vraag uit het WBO luidt: Wilt U binnen 2 jaar gaan verhuizen. U kunt antwoord geven met behulp van deze kaart:
- Beslist niet
 - Eventueel wel; misschien
 - Zou wel willen, kan niets vinden
 - Beslist wel
 - Heb al huisvesting gevonden.
- Tot de verhuisgeneigden worden allen gerekend die op 2 t/m 5 positief hebben geantwoord. Voor degenen die op 5 positief antwoorden zijn de motieven van de werkelijke verhuizing opgeteld bij de motieven van de wenselijke verhuizing bij degenen die op 2, 3 en 4 positief antwoordden.
- ¹⁴ Voor de inkomens is gebruik gemaakt van een vergelijking tussen de huishoudens uit het laagste kwartiel en de overige huishoudens.
 Voor het opleidingsniveau zijn de groepen met uitsluitend lager onderwijs en l.b.o. vergeleken met de overige bevolking. Deze laatste indeling is niet alleen in het WBO gebruikt, maar ook in de PMB'93, waarvan iets later in de paragraaf verslag van wordt gedaan.
- ¹⁵ In de PMB'93 zijn weegfactoren voor misdrijven tegen de auto, voor misdrijven die op huishoudens betrekking hebben (inbraak) en voor misdrijven die tegen de persoon zijn gericht. Waar sprake is van delicten tegen de auto is de betreffende weegfactor gebruikt, waar sprake is van inbraak is de huishoudensweegfactor gebruikt, en in alle overige gevallen is de persoonsweegfactor gebruikt.
- ¹⁶ Inmiddels heeft ook de rijksoverheid oog gekregen voor het zgn. Tussengebied. In de komende periode zullen hier verschillende "VINEX-locaties" worden ontwikkeld: Nootdorp, Ypenburg/De Bras, Pijnacker-Zuid en Delfgauw.
- ¹⁷ Dat bewoners van (wijken met) eengezinswoningen minder vaak verhuizen dan bewoners van flatwijken heeft ook te maken met levensfase. De bewoners van eengezinswoningen zijn vaak gezinnen met kinderen die zich op de top van hun wooncarrière bevinden. Daardoor hebben zij -over een lange periode bezien- weinig behoefte tot verhuizen omdat de woning voor hun situatie voldoet.
 Tegenover deze categorie staan de bewoners van veel flats: vaak eenpersoonshuishoudens aan het begin van hun wooncarrière, die -zodra de omstandigheden dat toelaten- hun woonsituatie willen verbeteren.
- ¹⁸ Twee-onder-een kap stadsvilla's, laagbouwoningen met slechts een geveltuin en laagbouwoningen met vier verdiepingen met op de benedenverdieping berging/garage zijn recent gebouwd in het Florence Nightingalepark in Den Haag (achter het Leyenburgziekenhuis). Recent gebouwde erkerwoningen bevinden zich in Den Haag aan de Machiel Vrijenhoeklaan tussen de Vogelwijk en Kijkduin.
- ¹⁹ Vaak wordt gesteld dat eengezinsbouw een niet stedelijke bouw zou zijn. In een studie van de Rijksplanologische Dienst naar het "stadshuizenmilieu" komt naar voren dat deze woningen onder een aantal voorwaarden (afwisseling en rust in de straatwand) wel degelijk passen in ook de grote stad (Brandes

1994). Dat eengezinswoningen gerust stedelijk kunnen zijn wordt ook bewezen door het veel voorkomen van dergelijke woningen in Britse grote steden.